

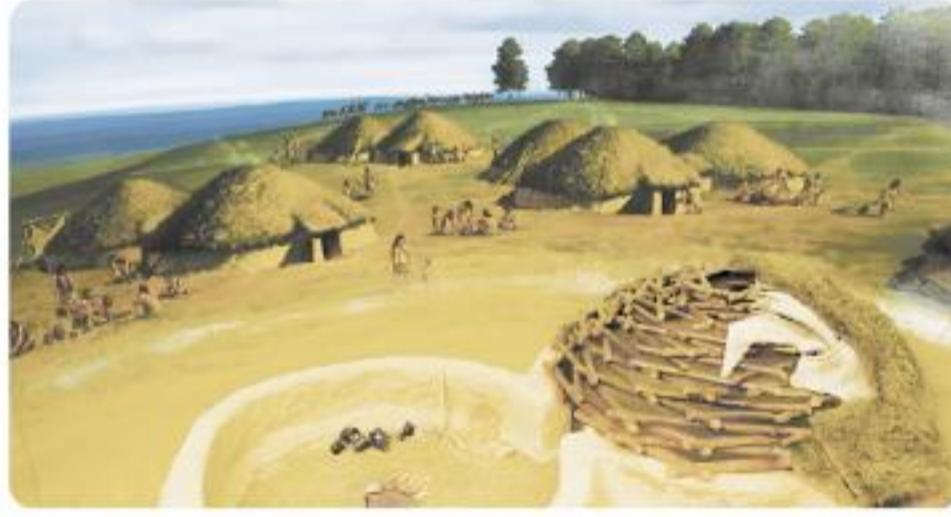
ҚАЗАҚСТАН тариҳи

(Қедимий дәвир)

Умумиي билим беридиган мектепләрниң
5-сипиллири үчүн дәрислик

5

*Қазақстан Жүмһүрийити
Билим және наука министрлігі тәстікливенді*

Алмута "Мектеп" 2017

УДК 373.167.1
ББК 63.3(бказ)я72
Қ17

Тәржиман Аюпов Шәмшидин

Омарбеков Т., в.б.

Қ17 Қазақстан тарихи (Қедимий дәвір). Үмумий билим беридіған мектепләрниң 5-сınıплири үчүн дәрислик / Т.Омарбеков, Г.Хабижанова, Т.Қартаева, М.Ноғайбаева. — Алмута: Мектеп, 2017. — 192 б., сур.

ISBN 978—601—07—0913—3

К 4306020600—168
404(05)—17 45—17

УДК 373.167.1
ББК 63.3(бказ)я72

ISBN 978—601—07—0913—3

© Омарбеков Т., Хабижанова Г.,
Қартаева Т., Ноғайбаева М., 2017
© Тәржиман Аюпов Ш. О., 2017
© "Мектеп" нәшрияты,
бәдіний беzaқ, 2017
Пүткүл һоқуқлири қоғдалған
Нәширниң мұлкий һоқуқлири
"Мектеп" нәшриятиға тәзеллук

I бап

ҚАЗАҚСТАНДИКИ
ИПТИДАЙ
АДӘМЛӘРНИҢ һАЯТИ

II бап

ҚЕДИМИЙ
КӨЧМӘНЛӘР һАЯТИ

III бап

САҚЛАР

IV бап

ҮЙСҮНЛӘР ВӘ
ҚАҢЛИЛАР

V бап

ҺУНЛАР

VI бап

САРМАТЛАР

VII бап

ҚЕДИМИЙ ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХИНІ
ШӘРҮИЛӘШ

МУНДАРИЖӘ

I бап. ҚАЗАҚСТАНДИКИ ИПТИДАЙИ АДӘМЛӘРНИҢ ҺАЯТИ

Мұкәддимә.....	6
§1. Қазақстаннанң қедимий тарихини шөрһилөш	8
§2. Таш өсири	11
§3. Қедимий адәмләрниң тәрекқияти вә қияпти	13
§4. Дәслөпки адәмләрниң турмуш-мәишийити	16
§5. Қазақстаннанң таш дәвриниң археологиялық тепилмилири.....	20
§6. Таш дәври турғунлириниң әмгәк қуал-сайманлири вә қуал-ярақлири	23
§7. Таш дәвриниң ахидидики егилик тәрекқияти.....	26
§8. Мезолит вә неолит дәвриниң әмгәк қуал-сайманлири һем қуал-ярақлири	29
§9. Мис дәври.....	31
§10. Ботай мәдәнийити	33
§11. Бронза дәвриниң басқұчларға бөлүнүши вә мәдәнийетлири	36
§12. Қедимий канчилар вә ишләпчикириш орунлири.....	39
§13. Андрон мәдәнийити	42
§14. Бегазы-Дәндибай мәдәнийити	45
§15. Ө. Марғуланнанң ачқан археологиялық йециликлири	47
§16. Иптидай адәмләрниң диний чүшөнчилери вә дуниятонуши	49
§17. Қия ташқа ресим сизиш сөнъити вә қедимий турғунларниң дуниятонуши	52
§18. Қедимий турмуш-мәишийет.....	55

II бап. ҚЕДИМИЙ КӨЧМӘНЛӘР ҺАЯТИ

§19. Төмүр өсириниң дәвирлөргө бөлүнүши вә алайдиликлири	60
§20. Төмүрни өзлөштүрүш вә униң қедимий көчмәнлөр һаятидики өһмийити	62
§21. Көчмән мал چарвичилиги вә һаят тәрзиниң шекиллиниши	65
§22. Көчмәнлөрниң дуния цивилизациясыгә қошқан үлүши	68
§23. Қедимий қәбилилөрниң сөнъити	70
§24. Көчмәнлөрниң башпанаси — кигиз ей	72
§25. Қедимий көчмәнлөрниң ишәнчә-етикаллири.....	75
§26. Қедимий көчмәнлөрниң дуния тоғрилиқ чүшөнчиси	78

III бап. САҚЛАР

§27. Қазақстан территориясидиқи сақлар	82
§28. Сақлар тоғрилиқ қедимий грек вә парс тилидики мәлumatлар ...	85
§29. Сақлар тоғрилиқ археологиялық мәлumatлар	88
§30. Ишиктө қоргини. "Алтун" адем	91
§31. Шиликти вадисиниң падиша қорғанлири.....	94
§32. Бесшатыр — мұкәддес, өнъөнивий макан.....	96
§33. Берел — "мәңгүлүк музлукта" сақланған ядикарлықтар	99
§34. Сақларниң әмәлий тәсвирий сөнъити. Һайванат стили	102
§35. Сақларниң диний ишәнчә-етикаллири вә ресим-йосунлири	105
§36. Ташмола мәдәнийити. "Бурутлук тәпилөр" сири.....	107
§37. Сақларниң жөмийетлик қуулмиси	109
§38. Томирис мәлике	111

§39. Сақларниң ижтимаий қурулмиси.....	113
§40. Ширақниң жасарити	115
§41. Сақ қәбилилириниң хошна әлләр билән алакә-мунасивәтлири.....	117
§42. Александр Македонскийниң сақларға қарши жүруши.....	120

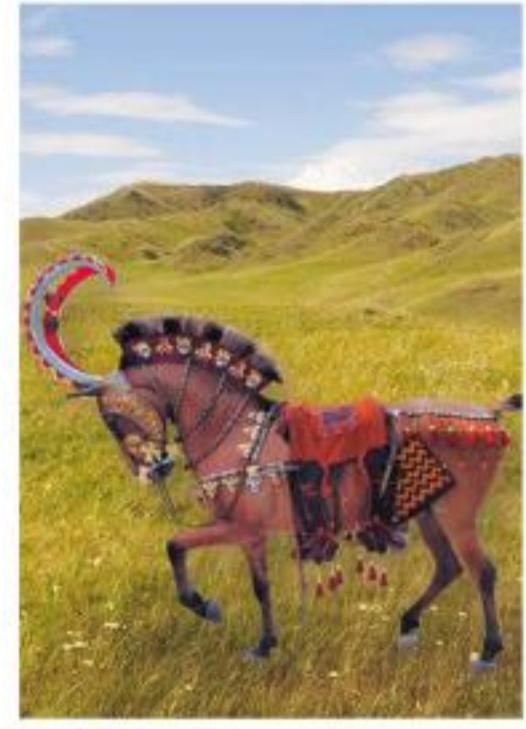
IV бап. ҮЙСҮНЛӘР ВӘ ҚАҢЛИЛАР

§43. Қедимий үйсүнләр кимләр?	124
§44. Үйсүнләр тоғрилиқ хитай мәнбәлири.....	128
§45. Қедимий қаңлилар кимләр?	130
§46. Қедимий қаңлиларниң шәһәр мәдәнийити	132
§47. Қаңлиларниң жөмийәтлик тұзумы вә сәясий наяты	135
§48. Сыма Цянъ вә Жаң Чянъниң мәнбәлири	137
§49. Үйсүн вә қаңлиларниң мәдәнийити	139
§50. Үйсүн вә қаңлиларниң археологиялык ядикарлықлири	142

V бап. ҺУНЛАР

§51. Һунлар дегинимиз ким?	146
§52. Мәде тәңриқутниң дәләт башқуруш сәясити.....	148
§53. Һунлар вә Улук хитай сепили.....	151
§54. Һун дәлитиниң қурулмиси, егилиги вә мәдәнийити	153
§55. Һунлар вә “хәлиқләрниң улук көч-көчи”	156
§56. Аттила вә униң Фәрипкә жүрүшлири.....	159

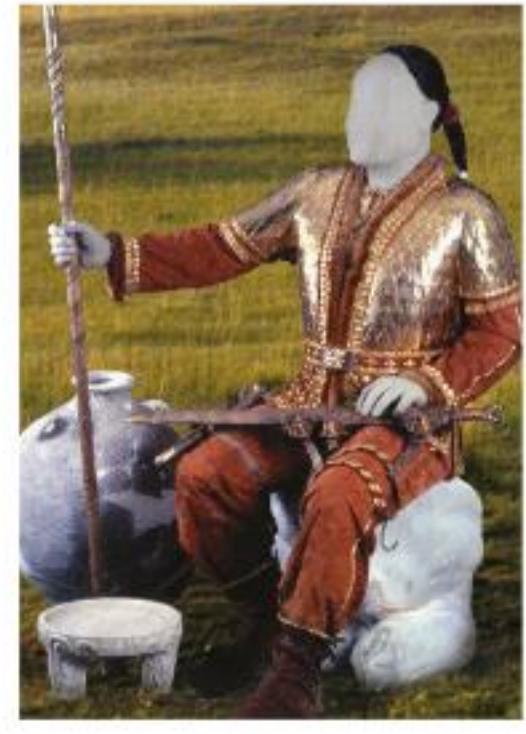

VI бап. САРМАТЛАР

§57. Қазақстан территориясидики қедимий сарматлар	164
§58. Сарматларниң егилиги вә мәдәнийити	166
§59. Сарматларниң археологиялык ядикарлықлири.....	168
§60. Сарматларниң хошна хәлиқләр билән мунасивәтлири	170

VII бап. ҚЕДИМИЙ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХИНІ ШӘРҮІЛӘШ

§61. Бронза дәвери турғунлириниң ташки қияпити вә антропологиялык шәкли	174
§62. Төмүр дәвери турғунлириниң чирай-шәкли вә ирқлиқ аләнидилігі.....	176
§63. Қедимий дунияға сәяһет	178
§64. Қедимдикі қәбилиләр мәдәнийити	181
Глоссарий	185

Мұқәддимә

Яш достлар!

Қедимиң Қазақстан тарихи түнжы, иптидаң адәмләрниң пәйда болуши вә уларниң тирикчилигинин дәсләпки дәвирилирини өз ичигे алған *таш дәвридин* башлиниду. Һәрхил мәдәнийәтләр вә уларниң ядикарлиқлиридин ибарәт бу дәвир пәйдин-пәй бронза дәвригә улусиду. Инсанийәт тәрәкқиятиниң кейинки вә әң муһим йеңи замини адәмниң тәмүрни еритишни өзләштүрүшидин башлиниду. Бу тарихта *тәмүр дәвери* деген нам билән мәлум. Улук Даңа тәвәси бу дәвирдә көчмән мал چарвичилиғини хелә кәңирәк риважландурушқа мүмкінчилік алди. Инсанийәтниң, унин ичидә қазақ хәлқиниң шәкиллинишидә интайин муһим роль атқуридиған вә цивилизациядә мұнасип орни бар көчмән һаят тәрзи (мәишийити) ушбу дәрисликтә мәхсус қараштурулған. Улук Даңа тарихи Мәркизий Азия тәвәсидики дәсләпки қәбиләвий бирләшмиләр – сақлар, үйсүнләр, қаңылар, һүнлар вә сарматларниң тирикчиликтік-нәпәси билән, шундакла уларниң хошна әлләр билән болған алақә-мұнасивәтлиригә зич бағлинишилік. Улар, әмәлиятта һазирқи қазақ хәлқиниң әжәдатлири болуп һесаплиниду. Бу қәбиләвий иттипақлар аталған тәвәләрділа әмәс, умуминсаний цивилизацияғы мәңгү өчмәс из қалдуруп, зор төһписини қошқан. Бүгүнки күндә бу тарихни оқуп билиш – һәрбиrimизниң әжәдатлар алдики мұқәддәс борчимиз.

Мәзкүр дәрисликтә силәрни тарихий вакиәләр билән тонуштурғач, андин кейин өзлүгүлардин билиминдерни йетилдүрүшкә йөнилиш берип, йол көрситидиған сәрләвхә вә тапшуруқлар берилгән.

"Ойлан!" сәрләвхиси берилгән әхбаратлар асасида мәнтикий хуласиләр чиқиришқа, соалларға қисқа һәм ениқ жавап беришкә, өз оюндарни тоғра йәткүзүшни билишкә үгитиду.

"Издән!" сәрләвхиси дәрисликтә берилгән мәлumatларға қошумчә өз алдинға әхбарат елишқа мүмкінчилік яритиду. Бу сәрләвхә силәрниң пәнгә деген қизиқиши-иштияқындарни ойғитип, издинишкә мүмкінчилік берип, билиминдерни толуктуриду.

"Әстә сақла!" сәрләвхиси қараштурулатқан мавзуға айт әстә сақлашқа тегишилик муһим мәсилеләрни көрситиду. Мәзкүр сәрләвхә новаттики мавзуларда өтүлидиған айрим әхбаратларни тоғра чүшинишилар үчүн берилгән.

"Ядинға ал!" сәрләвхиси йеңи мавзуни өткән мавзулар билән бағлаштуруш мәхситидә берилгән.

"Бу қизик!", "Бу муһим!" "Бу ким?" сәрләвхилири намидин чиқип турғандәк қизик, муһим әхбаратларни берип, мәшһүр шәхсләр билән тонуштуриду.

Балилар, силәрниң йеңи тарих пәнини өзләштүрүштиki қәдиминдерға уткумуватпәкійәтләр тиләймиз!

Муаллипләр

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

I бап

ҚАЗАҚСТАНДИКИ
ИПТИДАЙ
АДӘМЛӘРНИҢ
ҺАЯТИ

КИРИШМӘ ДӘРИС

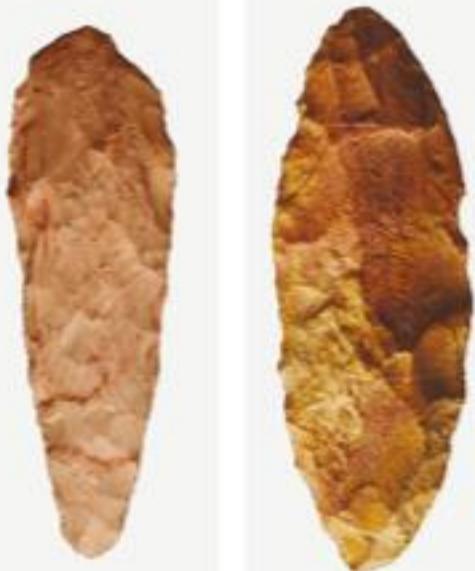
§1. ҚАЗАҚСТАНИҢ ҚЕДИМИЙ ТАРИХИНІ ШӘРҮЛӘШ

Бүгүн дәристә:

Қазақстаниң қедимий тарихи оқутидиған мәсилеләр билән тонушимиз;
таш әсириниң дәвирлирини билимиз;
археология пәни билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

- Тарих
- Таш дәври
- Бронза дәври
- Төмүр дәври
- Археологиялык ядикарлиқтар

Таштін ясалған
қураллар

Тарих дегинимиз
немә?

Издән!

Қедимий Қазақстан тарихи немини оқутиду?

Қазақстаниң қедимий тарихи *таш әсири*нин башлап, миладиниң V өсири арилиғидики тарихни оқутиду. Дәрислик шу дәвиргө айт археологияни, Улук Дағани маканлиған қедимий адәмләрниң наяты вә тирикчилик-нәпәсими, болған вақиәләрни баян қилиду. Шундақла адәмләрниң турмуш-мәишийити, егилиги, мәдәнийити, диний етиқати вә дүнияқаришини оқуп билидиған болимиз. Қедим заманларда яшиған қәбилиләрниң сәясий наяты вә сәясий бирләшмилири билән тонушимиз. Улук Дағани маканлиған қәбилиләрниң өзгө хошна қәбилиләр билән алақиси, мәдәний мұнасиветлири қараштурулиду.

Бу дәрисликтин тарихниң дәвирләргө бөлүнишини вә шу дәвирләрдики археологиялык ядикарлиқтарниң елиmezниң тарихидики орнини оқуп билимиз.

Қедимий заман дәвирлири.

Қедимий заман тарихини дәвирләргө бөлүшниң бирнәччә түри можут. Уларниң ичидә өндө көп қоллинилидиғини — *археологиялык* усуллар асасида дәвирләргө бөлүш. Археологиядә инсаннның тарихиниң тәрәкқияти уларниң өмгөк қураллирини ясиған асасий материалиниң намиға бағылғы дәвирләргө бөлүниду. Мәсилән, қураллар таштін ясалған дәвир — *таш дәври*,

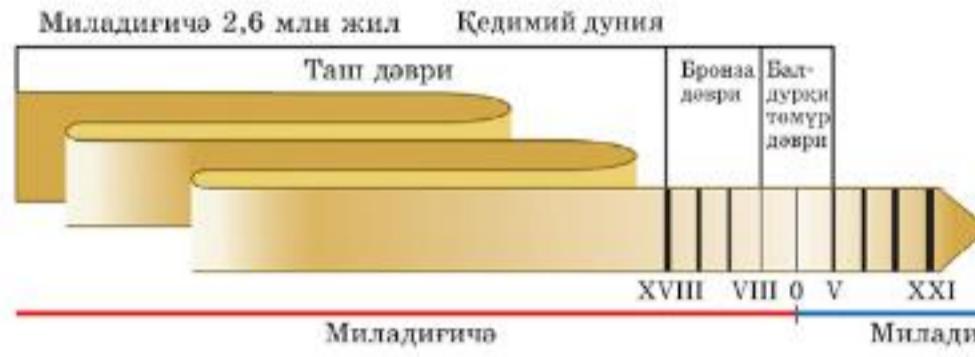
бронзидин ясалған дәвир — бронза дәвери, төмүрдин ясалған дәвир — төмүр дәвери дәп атилиду.

Таш дәвери яки таш өсири	палеолит (миладидин авалқи 2,6 млн – миладидин авалқи 12-миңжиллик) мезолит (миладидин авалқи 12 – 5-миңжилликтар) неолит (миладидин авалқи 5 – 3-миңжилликтар) энеолит (миладидин авалқи 3 – 2-миңжилликтар)
Бронза дәвери	(миладидин авалқи 2 – 1-миңжиллиқниң беши)
Төмүр дәвери	Қедимий төмүр дәвери (миладидин авалқи 1-миңжиллиқниң беши – милади 1-миңжиллиқниң оттуриси)

Тарихта вақит қандақ несаплиниду?

Іөрқандақ тарихий вақиөниң, надисиниң вақти бар. Тарих пәни мешундақ өткөн вақиөләрниң вақтини көрситишкө, намәлум болған өһвалда тәхминән ениқлашқа тиришиду. Тарихий вақитни көрситиштә құни, ейи, жили, өсири, миңжиллиқлири охшаш өлчөмлөр қоллинилиду. Тарих пәнидә жиллар өрөп санлири билән (1, 2, 3...), өсирләрни рим санлири билән (I, II, III...) бериш қелиплашқан. Бизниң жил санишимиздин бурунқи вақит — бизниң заманимиздин бурунқи яки миладидин авалқи дәп атилиду вә у 6.з.б. яки **миладидин авалқи, миладигичә** дәп қисқартылып йезилиду.

Вақит схемаси

Ойлан!

Тарих вақит вә мәлум бир жай билән зич мұнасивәттә қараштурулушқа тегиши. Сәвәви немидә дәп ойлайсиләр?

Тарихта жил санашниң көплигөн үлгилири болғини билән, назир *Григорий календари* қоллинилиду.

Бүгүнки замандықи дуниявий жил санаш қандақ жүргүзүлиду?

Издән!

Биз өткөн өмүрни қандақ ениқлап билимиз?

Тарихий вақиөләрни билиш үчүн түрлүк мәлumat-мәнбәлөргө тайинип төткікат жүргүзүлиду. Үндақ мәнбәләрни *маддий мәнбәләр, язмичә мәнбәләр, егизчә мәнбәләр* дәп асасий үч топқа бөлиди.

Маддий, язмичә вә өғизчә мәнбәләр дегинимиз немә?**Издән!****Археология пәни тоғрилиқ немә билимиз?**

Қазақстаниң қедимиң дәвир тарихиға айт бағалиқ мәлumatларни археология пәни бериду. Археология грек сөзидин тәржимә қылғанда *archaios* — кона, *logos* — илим дегендә мәнани бериду. Археология — тарих пәниниң конада дәвир вә оттура өсирләрдиң инсанийет жәмийити тәрәққиятиның қанунийәтлири һәм асасий басқучилирини тәтқиқ қилидиган саңаси. У тарихни тәтқиқ қилишқа најәтлик бебана маддий мәнбәләр билән тәминләйду.

Ядинаңда сақла!

Тарих илим-пәниниң археология, этнология, антропология, өлкишунаслық охшаш саңалири бар.

Археологиялык ядикарлиқтар дегинимиз немә?

Археологиялык ядикарлиқтар дәп қедимиң адәмниң наяты вә паалийитиниң излири бар жайлар һәм қедимиң заманлардин қалған буюмларни ейтимиз. Улар қедимиң дәвирдиң адәмләрниң тирикчилик-нәпәси, урпи-адити, рәсим-йосуни, турмуш-мәишийити, шундақла диний көзқарашлири, дунияқариши вә уларниң ижтимаий-иҳтисадий өһвали тоғрилиқ өхбарат-мәлumatлар бериду. Археологиялык ядикарлиқтарға қедимиң турақтарниң, шәһәрчиләрниң, қорғанларниң, истеңкамларниң, қедимиң канларниң қалдуқлири, қедимиң қәбирләр, таш һәйкәлләр, ғарташлардиң сүрәт вә йезиқлар, әмгәк қураллири, қурал-ярак, зенәтлик буюмлар түрлири ятиду.

Тарихий дәвирләрдә болған шәһәр вә қәлъеләрниң хаабилири топиға көмүлүп, орнида бирнәччә қәвәттин ибарәт дәңләр пәйда болиду. Мундак қатламлар мәдәний қәвәтләр дәп атилиду.

Ядинаңда сақла!

Археологиялык тәтқиқатлар билән археолог алимлар шуғуллиниду.

Тапшурук

Археологиялык қезилма ишларға бағылған соалларни тәйярлап, дәптириңгә яз. Униңға өз оюңчә жавап берип көр.

Билимиңни тәкшүр!

1. Қазақстаниң қедимиң тарихи китави қандак мәсилеләрни окутиду?
2. Таш әсирі қандак дәвирләргә бөлүниду?
3. Мәдәний қәвәт дегинимиз немә?

§2. ТАШ ӘСИРИ

Бүгүн дәристә:

таш әсириниң дәвирләргә бөлүнишини оқуимиз;
қедимий адәмләрни қандақ пән саһалири тәтқиқ қилидигинини билимиз.

Қедимий адәмләр таштин ясалған қураллар билән ишлигән дәвирни *таш дәвери* яки *таш әсери* (миладидин авалқи 2,6 млн жил — миладидин авалқи 3-миңжиллик) дәп атайду.

Ядиңға ал!

Қазақстаниң қедимий тарихи қандақ дәвирләргә бөлүнгөн?

Тирәк сөзләр:

- Палеолит
- Мезолит
- Неолит
- Энеолит

Таш әсери илим-пәндө бирнәччә дәвиргә бөлүнгөн:

1. *Балдурқи таш әсери* — *палеолит* (грек. *palaios* — қедимий, *lithos* — таш) миладидин авалқи 2,6 млн жил — миладидин авалқи 12-миңжиллик арилиғини өз ичигө алиду.

2. *Оттура таш әсери* — *мезолит* (грек. *mesos* — арилик, оттура, *lithos* — таш) миладидин авалқи 12 — 5-миңжилликтарни өз ичигө алиду.

3. *Йеңи таш әсери* — *неолит* (грек. *neos* — йеңи, *lithos* — таш) тәхминән миладидин авалқи 5 — 3-миңжилликтарни өз ичигө алиду.

4. *Мис дәвери* — *энеолит* миладидин авалқи 3 — 2-миңжилликтардикі таш дәвери аяқлишиш пәйтидики адәмләрниң мисни өзләштүргөн дәверини өз ичигө алиду.

Ойлан!

Таш дәвридә өзгө материаллардин қураллар ясалғанму? Мисал кәлтүрүнлар.

Шундақла бүгүнки күндө қазақстанлиқ алимларниң көпчилиги **палеолитни қедимий (балдурқи, төвәнки) палеолит** вә **ахирқи (кейинки, жуқарқи) палеолит** дәп икки дәвиргә бөлиду. Бу йәрдә: қедимий палеолит миладидин авалқи 2,6 млн жил — миладидин авалқи 40–35-миңжилликтар арилиғини өз ичигө алиду. Ахирқи палеолит миладидин авалқи 40–35-миңжиллик — миладидин авалқи 12–10-миңжилликтар арилиғини өз ичигө алиду.

Таш дәвридики тәбиэт шарапи. Таш дәвридә адәмләрниң иш-паалийити нәтижисидә йәр рельефиниң өзгөргөн шәкли, антропогенлик (*antropos* —

Дәсләпкі таш қураллар

адәм, *genesis* — пәйда болуш) дәвир бәлгүлири назирму сақланған. Униңға палеолит, мезолит дәвридики адәмләрниң турақ-жайлари, таш, сүйәкни ишләш устиханилири, овчилик вақтида қалдурған чонқур орилири нәм өңкүрлири ятиду. Йәр тарихидики дәсләпки өзгиришләр антропогенгичә болған неогенлик (*neo* — йеңи, *genos* — туғулуш, яш) дәвирдә өткөн. Бу вақитта назирқи Қазақстан йеридә тағлар вә ушшақ тағ чоққилири көтирилгән. Денизлар соғулуп, қуруқлуқлар шәкилләнгән. Ейик, чил бөрө, қундуз, ишт, борсук, мастодонт, мұңгұзтумшук, қой, пил, гиппопотам, күзән, буға, үч түяқлиқ илқа — гиппарион (неогенниң ахира қәдимки илқа түригө айланған) яшап, өсүп йетилгән.

Ядинаңда сақла!

Антропогенлик дәвир *төвәнки, оттура, жуқарқи* вә заманивий болуп, жирик төрт дәвиргә бөлүниду.

Палеолитниң балдарқи дәвридә қурғақ нава райи қайтидин нәм нава райиға авушти. Күн совуп, тағлиқ йәрләрни муз басты. Адәмләр музлиниш, күнниң совуши қаттиқ күчәйгән дәвирдә яшиди. Орманлар вә чатқанлиқларда орман пиллири, тоғайлиқ вадиларда вә егиз түзләңгілікләрдә бизон, дала мұңгұзтумшуғи, ялпақ маңлайлиқ булғун, марал, буға, явайи илқа, алп төгиләр маканлиған. Заманивий Қазақстан территориясидә қедимий найванатларниң сүйәклири көпләп тепилгән.

Жуқарқи палеолит вә мезолиттиму тәбиет шарайтири тез өзгирип турди. Күн иссип, музлуклар ерип, су көпәйди. Йерим чөлләр улғайды. Бу хил өзгиришләр найванатларниң тирикчилик мұнитиға сәлбий тәсир йәткүзди. Мамонтлар вә жуңлук мұңгұзтумшуклар йоқилишқа башлиди. Ахирқи мамонтлар Яйик дәриясиниң сол қирғақ яқилирида яшиди. Тәбиет шарайтири өзгиришләр адәмләрниң тәрәкқияти вә шәкиллинишигө тәсир қилип турди.

Тапшурұқ

Таш дәври қураллириниң сүритигә қарап, уларниң немә екәнлигини йенинда олтарған оқуғучи билән һәмкарлишип, еникла. Қедимий замандықи адәмләр уларни қандақ ясиган вә қандақ мәхсүттә пайдиланған дәп ойлайсыләр? Өз оюңларни дәптириңларға йезин්лар.

Билимиңни тәкшүр!

1. Таш әсири қандақ дәвирләргә бөлүниду?
2. Қедимий Қазақстан тарихиниң дәвирлирини дәптириңларға йезин්лар.

ДӘСЛӘПКИ АДӘМЛӘРНИҢ ҺАЯТИ

§3. ҚЕДИМИЙ АДӘМЛӘРНИҢ ТӘРӘҚҚИЯТИ ВӘ ҚИЯПИТИ

Бүгүн дәристә:

қедимий адәмләрниң пәйда болуши вә тәрәққий етиш басқучлирини оқуимиз; қедимий адәмләрниң устихан қалдуқлири тепилған йәрләр билән тонушимиз; қедимий адәмләрниң антропологиялык қияпитиниң қандақ болғинини билимиз.

Қедимий (иптидаий) адәмләр тәрәққиятниң қандақ басқучлиридин өткөн?

Адәмләрниң жирақ өжәтәлириниң *австралопитеклар* дәп аталған вәкилиниң сүйек-устихан қалдуқлири **Жәнубий Африкадын** тепилған. Австралопитек латин тилидін тәржимә қылғанда *жәнүп адими* деген мәнани билдүриду. Тәйяр тәбиий ташларни, таяқни, жаниварлар устиханлирини учлап, уларни өмгөк қурал-саймини вә қурал-ярақ ретидә пайдиланған. Австралопитеклар тепилған устихан қалдуқлири вә маканлиған қонуш, турақ-жайлириға қарап *зинджантроп*, *жәнубий африклиқ парантроп*, *әплик адәм* (*Homo habilis*) болуп белүниду. 1959—1963-жиллири Шәркй Африкада Олдувэй чатқилидин *Homo habilis*-ниң устихан қалдуқлири тепилған.

Австралопитекларниң қоллири хелә узун болған. Иңишип маңғанлиқтін пака бойлуқ болуп көрүнгөн, бирақ тик жүрүшкиму маслашқан еди. Баш сүйиги кичигерек, бәт-яңақ устиханлири йоған, көз өтрапи чоңқур, маңлийи кәң вә сәл сиртқа чиқип турған. Бармақлири болса нәрсиләрни тутушқа өплөшкөн.

Қедимий әплик адәмләр (*Homo habilis*) таш, яғач сунуқлирини қайта ишләп, пәдәзләп, улардин қуралларни ясиған. Суда силиғдалған ташниң бис-қирини учлап-өткүрлөш үчүн уни уруп непизлатқан, қопал еғир таш сунуқлириниң қирини чиқарған.

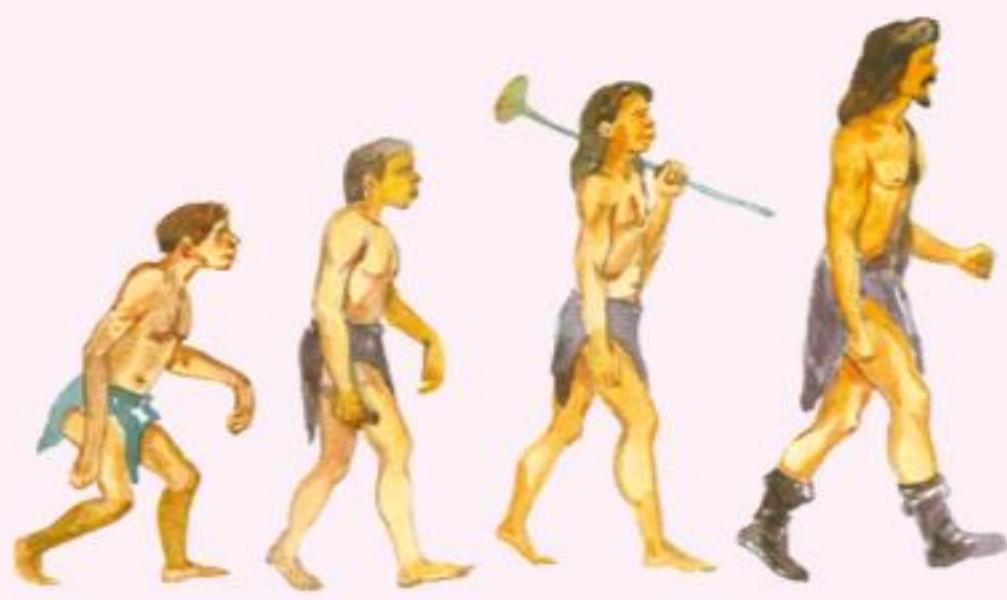
Тәрәққиятниң кәлгүси басқучиға көтирилгөн иптидаий адәмләрни *архантроп* яки *тик жүридиган адәмләр* (*Homo erectus*) дәп атиған. Уларниң Ява аралыдин *питекантроп*, Хитайдын *синантроп* дәп аталған түрлириниң қалдуқ-устиханлири тепилған. Питекантроп вә синантроплар бир-биригө бәк охшиғанлиқтін, улар адәм тәрәққиятниң бир басқучиға ятқузулиду.

Тирәк сөзләр:

- Австралопитек
- Архантроп
- Палеоантроплар
- Аңлиқ адәм
- *Homo sapiens*

Ойлан!

Қедимий адәмләрниң тәрәкқият басқучилири тәсвирләнгән бу сүрәткә қарап немини байқидиңлар? Адәмләрдә қандақ өзгиришләр орун алған? Өз ойлириңларни дәптәргә йеzip, синип билән тәһиліл қилиңлар.

Питекантропниң мейә көләми хелә өскән, баш сүйиги вә бәт сүйиги кичиклигән. Аяқ-қоллириниң узунлук көләми өзгәргән. Австралопитекларниң түрлиригө қарығанда аяқлири узун, қоллири қисқарақ болған.

Синантропларниң сиртқи қияпитидинму уларниң тәрәкқият бәлгүлири ениқ байқилиду. Мейисиниң көләми улғиийп, маңлийи кәцийип, қапиғи ечилип, иңәклири кичикләшкә башлиған.

Архантропниң алаһидилиги немидә?**Издән!**

Көлгүси тәрәкқият басқучида наят көчүргән қедимий адәмләр *палеоантроплар* дәп аталди. Палеоантропларниң устихан скелети дәсләп Неандерталь түзләңлигидә тепилғанликтін *неандерталь адими* дәпму атилиду. Уларниң түр-шәкли бүгүнки адәмләрниң түр-шәклигө йеқинирақ. Мейә қепиниң көләми (баш сүйиги) улғайды. Қаш сүйәклири сәл сиртқа тепип туриду, маңлайлири япилақ. Чишлири йоған, иңәклири бурунқидин көрө кичиклигән, бойи оттура налда болған.

Палеоантропниң алаһидилиги немидә?**Издән!**

Адәм тәрәкқиятиниң ахирқи басқучида бүгүнки адәмләрниң шәкил-қияпити қелиплашти. Улар *аңлиқ адәм* — *неоантроп* (*Homo sapiens*) дәп атилиду. *Homo sapiens* вәкиллириниң устиханлири дәсләп 1868-жили Францияниң Кро-Маньон өңкүридин тепилғанликтін, уларни *кроманьонлук адәмләр* дәпму атайду. Уларниң қияпитидин бүгүнки адәмләрниң түр-шәкли ениқ байқалған. *Homo sapiens* Қазақстан территориясидә миладидин авалқи 50 — 40-миңжилликта шәкилләнді. Уларниң маңлийи хелә тәкши, тик, қаш сүйәклири өгир. Иңиги яхши йетилгән, бурни инчикилгән, көз чонқури кичиклигән, кәң маңлай, бәт-үзи япилақ, мәңзи тик, сәл-пәл созуқ. Бойи хелә егиз, узун. Неоантропларниң сүйәклири назирқи адәмләрниң сүйәк-устихинидин йоғанирақ болған.

Таш қуралниң беваситә өзини
пайдилиниш яки уни сапқа орнитиш

Іәрхил таш қураллар

Таш қуралларни пайдилиниш үчүн уларни ишләш, силиғдаш вә мукәммәлләштүрүш лазим болған. Мундақ өмгөк адәмләрниң шәкил-қияпитини, түр-чирайини кәсқин өзгәртиветти. Дәсләп инишип маңған адәмләр таштин ясалған қуралларни қоллиниш үчүн пәйдин-пәй тик жүрушкә үгөнгөн. Нәтижидә уларниң қоллири қисқирап, аяқлири узарған.

Неоантропнин алаһидилиги немидә?

Издән!

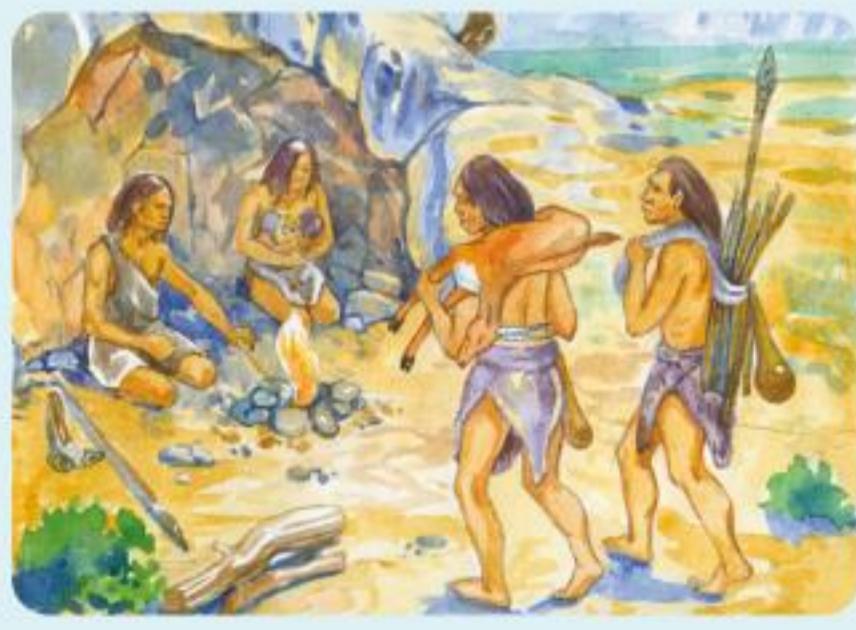
Қазақстандин қедимий адәмләрниң скелетлири тепилмиди. Бирақ уларниң турақ-жайлири, өмгөк қурал-сайманлири, қурал-ярақлири көпләп тепилған. Улар Қаратав, Жәнубий Қазақстан, Сарыарқа, Балқаш көли өтрапи, Иртиш vadisi, Маңғыстау вә Муғалжар тағлирида учришиду. Ядикарлықтар дәсләпки адәмләрниң бу турақ-жайларни 1 миллион жил илгири маканлиғанлиғини дәлилләйдү.

Қазақстанда устихан скелетлири тепилмиғиниң қаримастин, қедимий адәмләрниң қайси түриниң өмүр сүргөнлигини қандақ ениқлайду?

Издән!

Тапшурұқ

Сүрәткә қарап, таш дәвридикі адәмләрниң һаяти тоғрилиқ 5—8 жүмлидин ибарәт, қисқиң һекайә түзүнлар.

Билиминиңи тәкшүр!

Иптидаий адәм намлири қандак берилгән вә немә билән бағлинишилик?

§4. ДӘСЛӘПКИ АДӘМЛӘРНИҢ ТУРМУШ-МӘИШИЙИТИ

Бүгүн дәристә:

дәсләпки адәмләрниң турмуши вә егилиги тоғрилиқ билимиз;
теримчилик вә овчилик тоғрилиқ билимиз;
адәмзатниң наятида отниң пәйда болуши билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

- Теримчилик
- Овчилик
- Жамаәт-топ
- Муз дәври

Бу қызық!

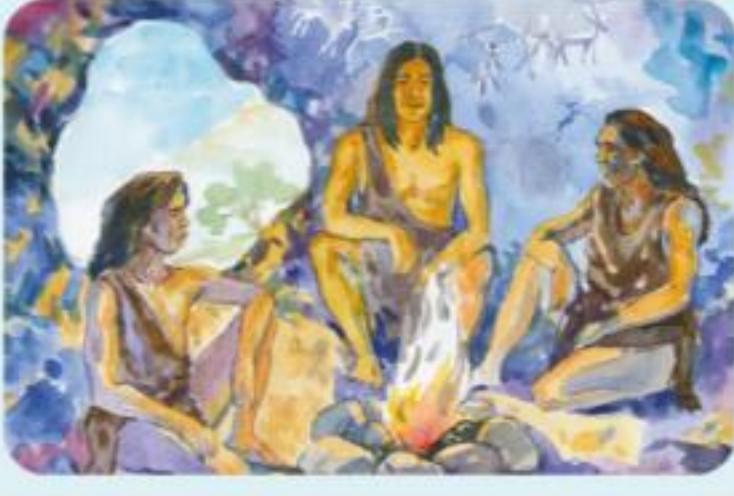
Алимларниң пәрәзичә палеолитта адәмләр аз яшап, тез қериған. Бир миңжиллик мабайнида аһали сани бари-йоқи 10—20%-қила өскән.

Дәсләпки-иптидаий адәмләрниң турмуш-мәишийити еғир болған. Улар тағ етәклириде, орманда, дәрия-көлләрниң яқисида өмүр сүрди. Дәсләпки адәмләр жиртқұчлардин, соғдин қоғдиниң үчүн жамаәт-топ болуп яшиған. Мундақ адәмләр жамаәсини дани башқұрған болуши ентинал. Улар башта башпана ясашни билмигөн еди. Улар тәбиий өңқүрлөрни, кавак жайларни, егиз тағ чатқаллирини башпана сүпитидә пайдиланды. Овлиған аң терилирини өңқүр ичигө йәргө селип ятқан.

Теримчилик вә овчилик. Иптидаий адәмләр дәсләп пәкәт тәбиетниң тәйяр мәһсулатлирини пайдиланды. Улар өсүмлүклөрниң ғизаға ярамлық түрлирини билгөн. Явайи өсүмлүклөрниң денини, мевә-чевисини терип, йилтизини қезивалған. Бу илим-пәндә **теримчилик** дәп атилиду. Теримчилик адәм егилигиниң дәсләпки түри болди. Теримчилик билән көпинчә аяллар мәшғул болған.

Дәсләпки адәмләр теримчилик билән қатар **овчилик** биләнму шуғуллинип, хам гөш билән озуқланған. Уларниң турақ-жайларидин тепилған һайванлар устиханлири адәмләрниң чоң вә кичик явайи һайванларни овлиғанлиғини көрситиду. Улар құшларниң үгилиридин тухумлириниму жиққан. Овчилик билән әрләр шуғулланған.

Аддий таш қураллири билән қуралланған иптидаий адәмләр жамаәсиниң овчилик көспи дайым нәтижидарлық болмиди. Мамонт охшаш зор, һәйвәтлик һайванларни икки-үч жамаә бирлишип олиған. Мамонтни ориға қоғлап апирип ғулитип, таш нәйзә билән өлтәргөн.

Тапшурук

Қедимий адәмләрниң өңқүрлөрни макан-лиғанлиғини қәйәрдин билишкә болиду дәп ойлайсиләр? Адәмләр тирикчилиги жәриянида өңқүрләргә қандак тәсирини йәткүзгән? Синипдашлириңдар билән тәһлил қилип, муһим бәлгүлирини дәптириңдарға йезиндер.

Ойлан!

Сүрәткә қарап адәмләрниң мамонтни қандақ усул билән овлаватқанлиғини ейтип беріңдер. Буниндегі башқа йәнә қандақ усуллар пайдилинилған?

Явайи наиванларни қоршап һайдаш усули билән өңкүргө, тағ чатқилиға апарған. Өңкүргө киргәнлирини қамап, өңкүр ағзини бәкитип, наҗәт болғанда четидегі тутуп пайдиланған. Улар мамонт, бизон, өңкүр ейиғи, марал, буға, архар охшаш наиванларни овлиған. Жиртқуч наиванларни

Иптидаий адәмләр овлиған Қедимий жаниварларниң бир бөлигі

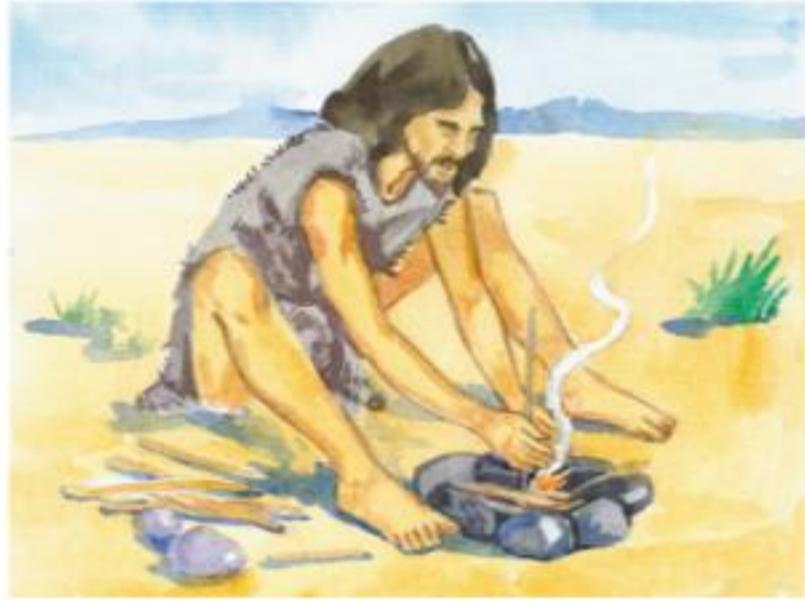
от билән үркүтүп, ярдин ғулитиш усулиниму пайдиланған. Дәсләпки очилар билән теримчилар бир йәрдин иккинчи йәргө көчүп-йөткилип турған.

Ядинаңда сақла!

Теримчилиқ вә овчилиқ тәбиий тәйяр мәһсулатларни истимал қилидиған аддий егилик түри болди.

Отни өзләштүрүш. Дәсләпки адәмлөр чақмақ чекишин пәйда болған отларни пайдилинишни үгөнгөн. Үндақ отқа дайым отун-яғач ташлап, узақ вақит өчәрмігөн. Отни жән-тени билән қоғдиған. Сөвөви отни өчиривелиш интайин ховуплук еди. От болмиса пүтүн бир жамаәниң наятиға ховуп төнүши мүмкін еди. Жиртқуч наиванлар көлмисун дәп, өңкүр алдиға дайым от йекип қоятти. От ялқуни билән жиртқуч наиванлардин қоғдинип, һәйвәтлик наиванларни үркитип, қечишқа мәжбурлиған. Отни пайдилиниш арқылы ҳам гөшни қақлап, пишқан гөш налитидә истимал қилишқа башлиди.

От йекишиңи үгиниң инсанийәт тәрәкқиятидики муһим йецилиқ болди. Ташларни йониғанды, бир-биригө чақмақлап уруш пәйтидә отниң учқуни чиққан. Адәмлөр пәйдин-пәй мөшү хилдики учқундин от туташтурушни үгөнгөн.

Яғач билән от йекишиңи үсули

Шунинң билән биллә дәсләпки адәмлөр таяқниң учлук учини юмшак яғачниң йониған чоңқуриға тиқип тез айландуруш арқылы от чиқиришни өзләштүрді. Бирақ бу оңай иш өмәс еди.

От йекишиңиң йәнә бир усули чақмақ ташни рудилиқ минералға уруш арқылы учқун чиқириш болған. Адәмлөр мөшүндәк чиққан от учқуни билән жуң һәм өсүмлүк талчиғидин ясалған пилтини туташтуруш арқылы от йекишиңи үгөнгөн.

Қедимий адәмлөрниң наядидиқи чоң өзгиришлөр тәбиет нағиси-лири билән бағлиқ болди. Һава райиниң совуш пәйти — *муз дәвридә* қедимий адәмлөр өтрап муһиттики өзгиришлөргө бекінде болди. Шуңлашқа улар униңға имкан-қәдәр маслишишқа тиришти, пәкәт шундақ қылғандила аман қалатти. Муз бесиң дәвридә яшиған адәмлөр соғдин қоғдиниң усуллирини өзләштүрді. Тәбиетниң қәғиши синиғида тавлинип, йетилгөн.

Ойлан!

Дәсләпки адәмләр аз һаят кәчүрүп, тез қериған. Униңға қандақ әһваллар тәсир қилған дәп ойлайсиләр?

Овлиған һайван терилирини таш пичақ билән тазилап, терини йәргә йейип-селип, үстигө ятқан.

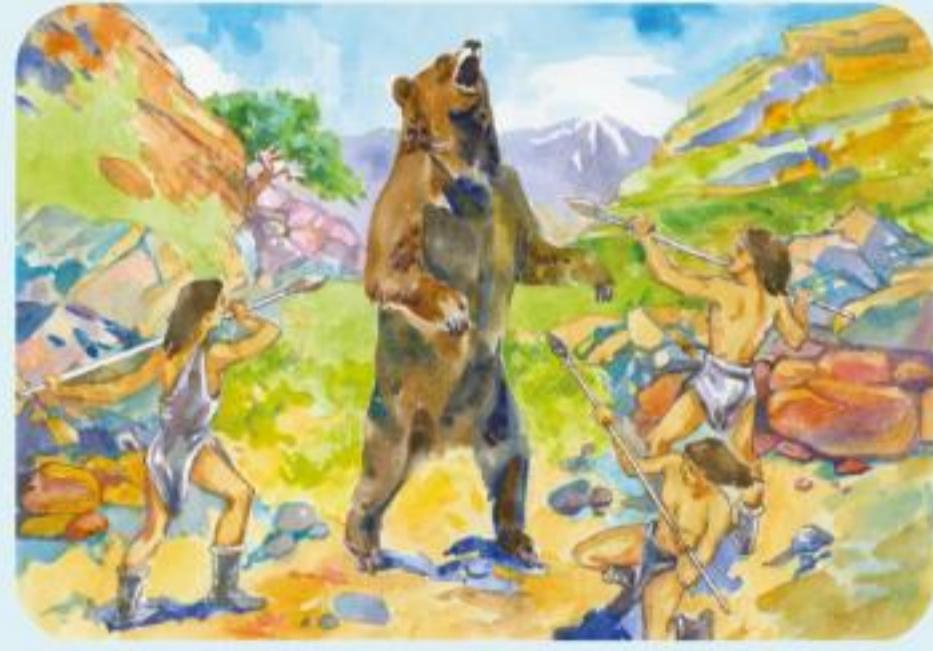
Устихан, таш қирғучлар ярдими билән терини тазилап, керип юмшатқан. Терини учисиға кийим сұпитидә йепинган, терини әйләп инчикө, терә тасмилиридин жип ясап, униң билән кийим қуаштурған. Шундақ қилип, тикинчилик көсипниң шәрт-шараитлири қелиплашти.

Муз бесиши дәвридә улар йоған һайванлар қовурғисини чаңғу қилип путлириниң астиға қоюп, көндир жипи билән бағлап муз үстидә менишни билгөн.

Әр кишиләр таштин қуралларни ясиған. Таш қураллириниң учлук, қирилқ түрлирини мукәммәлләштүрүп, қоллири өмгөк түрлирини риважландурушқа маслишиду. Вақит өткөнсири адәмләрниң ой сөвийәси, қабилийити йетилип, билгәнлирини бир-биригө үгәткөн. Адәмләр өзлири пана қилған өңкүрлөрниң таш-тамлириға тәбиий өсүмлүклөрниң бойиги билән сүрәт-рәсимләрни сизған.

Тапшурұқ

Сүрәткә қарап, қедимий адәмләрниң ейиқ овлаш усули тоғрилиқ hekайә қуаштурунлар. Бу дәвирдә адәмләр қандақ бирләшмігө бирләшкән еди вә униң сәвәплири немидә дәп ойлайсиләр?

Билимиңни тәкшүр!

1. Дәсләпки адәмләрниң егилиги қандақ болған?
2. Палеолит турғунлириниң турақлири қандақ болған?

ҚАЗАҚСТАН ЙЕРИДИКИ ТАШ ДӘВРИНИҢ ТУРАҚ-ЖАЙЛИРИ

§5. ҚАЗАҚСТАНИҢ ТАШ ДӘВРИНИҢ АРХЕОЛОГИЯЛИК ТЕПИЛМИЛИРИ

Бұгүн дәристе:

Қазақстаниң таш дәврини тәтқиқлған алимлар билән тонушимиз;
таш дәвриниң ядикарлиқлирини билимиз;
қедимий адәмләрниң турақлирини вә уларниң тәриплімисини билимиз.

Тирәк сөзләр:

- Егилик мәйдани
- Турақ-жайлар
- Мәвсүмлүк турақ-жайлар
- Вакитлик турақ-жайлар

Қазақстан территориясидикі таш дәвриниң ядикарлиқлири. Ахирқи мәлumatлар бойичә, елемиз территориясиде 500 гә йеқин палеолитлик, 50 тәк мезолитлик, 800 гә йеқин неолитлик ядикарлық орунлири ениқланған.

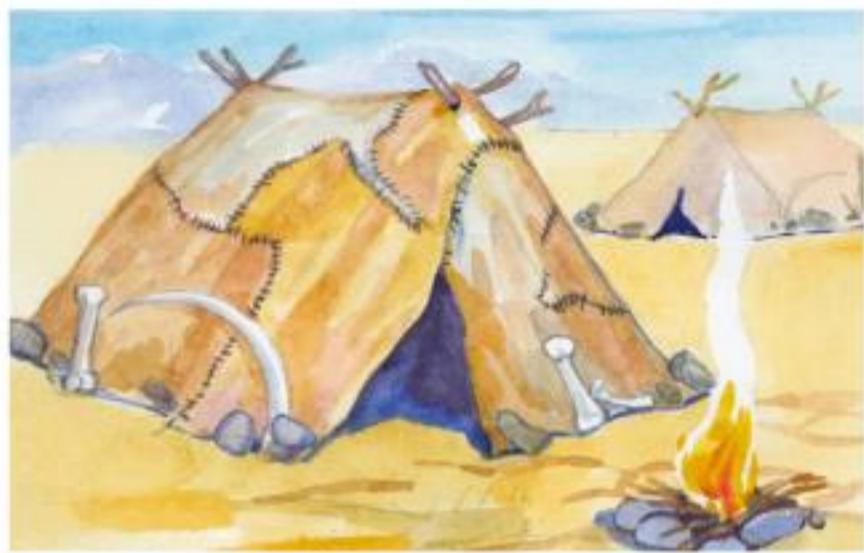
Архантроп турақ-жайлириниң орни Қазақстаниң айрим тәвәлиридин, Кичик Қаратав йотисиниң әтрапидики (Бөриқазған, Тәңирқазған, Қошқорған, Шоқтас), Сарыарқидики (Жаман Айбат, Хантав, Өгизтав),

Балқашниң шималий регионидики (Тораңғы, Ақтоғай, Саяқ) турақ-жайлиридин тепилған. Уларни 1959-жили Х.Алпысбаев, 1982-жили А.Медоев, 1993-жили Ж.Таймағамбетов, 1997-жили геолог Ә.Байбатша тәтқиқлған. Қазақстан территориясидин неолит дәвригө ятидан ядикарлықтарни тәтқиқ қилишқа Ә.Мәрғулан, С.С. Черников, Х. Алпысбаев, А.Г. Медоевлар зор үлүш қошқан. Қазақстан алимлири неолит дәвриниң Атбасар, Маханжар мәденийәтлирини ениқлиған.

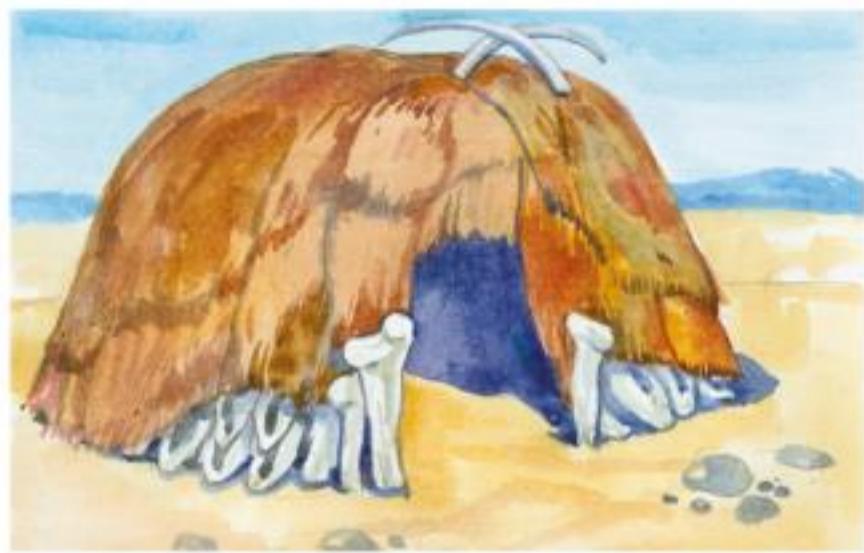
Ядинаңда сақла!

Қедимий ядикарлықтарға жүргүзүлгөн қезилма вә тәтқиқат ишлирини археологиялык тәтқиқаттар дәйду.

Қедимий адәмләрниң Қазақстан йеридики қонушлири вә турақ-жайлири. Палеолит турақ-жайлири. Заманивий Қазақстан иптидаиі адәмләрниң пананғани болған тәвәлириниң биригө ятиду. Қазақстаниң жәнубий тәвәлири иптидаиі адәмләрниң наят көчүришигө қолайлық болған. Палеолитлик әң қедимий турақтар Қаратав йотисидин тепилди. Бу йәрдеки турақ-жайлардин 15 миндин көп таш қураллар елинди.

Яғачтін ясалған башпана

Сүйәктін ясалған башпана

Иптидаиі адемләр вақит өткөнчө башпана ясашни өзләштүргөн. Улар башпананы яғач гол-чәңзилиридин, йоған жаниварларниң сүйәклиридин көпә түридә ясиған. Униң үстини аң терилири вә чога-чөп, шах-шәмбә билән япқан. Палеолит дәвриниң қедимий турғунлири яр бойида яки өңкүргө киридиған йәрдә селинған бәк аддий вә қопал башпаналарда яшиған. Уларниң оттурисида *йәрочиги* болған. Турақтарда ташларни йонуп-тәкшиләйдиған устиханилар, овға чиққанда вакитлик туридиған турақ-жайлири болған.

Ойлан!

Очақ, *йәрочақ* деген немә вә уни иптидаиі адемләр қандақ ясиған дәп ойлайсиләр?

Мезолит турақ-жайлири. Мезолит дәври адемлириниң Қазақстан йеридә бүгүнки күндө 50 көйе йеқин турақ-жайи мәлум. Мезолит дәври турғунлириниң турақ-жайлири чөп-сүйи мол, егилик жүргүзүшкө қолайлиқ йәрләрдә орунлашти. Мезолит турғунлириниң турақ-жайи көпинчө мәвсүмлүк турақтар болди. Очилар вә теримчиларниң жираққа узап көткөндө туридиған мәвсүмлүк вә вакитлик турақлири көпигө охшаш болди.

Палеолит дәвригә қариғанда немә үчүн мезолит дәвриниң турақ-жайлири аз тепилған дәп ойлайсиләр? Униңға тәбиэт шараптлири вә егиликниң қандақ тәсири бар?

Издән!

Маңғыставниң Өлүк қолтуғиниң қирғиғидики Бейиттөбе деген йәрдин археологлар мешундақ 16 вакитлик турақ-жай тапқан.

Ойлан!

Мәвсүмлүк вә вакитлик турақ-жайлар дәп немини чүшинисиләр?

Маңғыставдик мезолит дәвриниң турақ-жайлиридин шәкли созунчақ яки дүглөк қурулуш иншаэтлириниң харабиси тепилған.

Вақитлик турақ-жайлар

Мундақ өйләрниң һул-асаси яғачтн турғузулуп, қомуч билән йепилған. Оттуридики очақ қишлиғи адәмләрниң иссинидиған, тамақ тәйярлайдиған вә башқиму ишлар билән шуғуллинидиған орни болған. Язлиги барлық ишлирини өй алдики мәйданда атқуридиған болған. Археологлар бу йәрни *егилик мәйдани* дәп атайду. Егилик мәйданида өмгәк қураллири вә қурал-ярақлар тәйярлинатти. Найванатларниң терисини ишләтти.

Ойлан!

Қезилма ишлири вақтида тепилған ташларниң тәбиий таш яки мәхсус ясалған өмгәк қурали екәнлигини қандақ ажыратышқа болиду?

Археологлар *егилик мәйданини* нәдин билиши мүмкін вә немә үчүн шундак атиған дәп ойлайсиләр?

Археологлар мундақ турақ-жайларда бируруқлуқ жамаәт узақ вақит биллә яшиған дәп тәхмин қилиду.

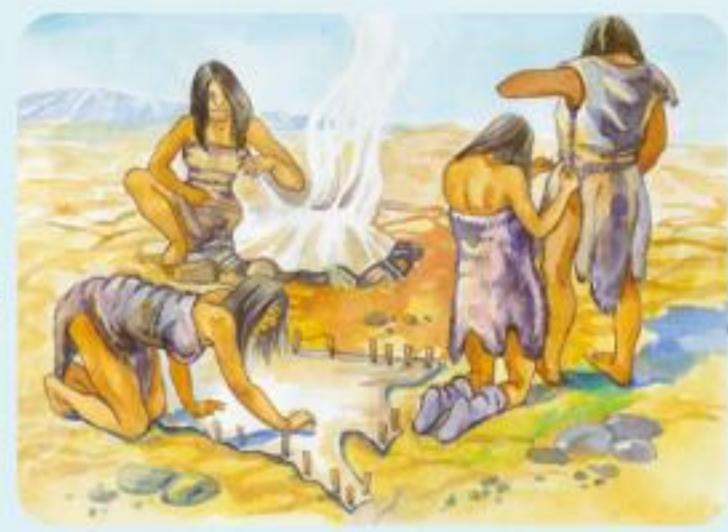
Неолит турақ-жайлири. Неолит дәвриниң өң көп турақ-жайлири Қаратавниң жәнубий қапталлиридики Қараөңқурдин, Бұркитти дәриясиниң яқисидики Қойташ йенидин тепилған. Йеңи таш өсиридики адәмләрниң турақ-жайлири өңқүрләрдин башқа булақ бешіде, дәрия вадилирида, көл өтрапида орунлашти. Неолит дәвриниң турғунлири хошна тәвәләрниң қәбилилири билән алақә-мунасивәт бағлап турған. Неолит дәвридә деханчилиқниң тәрәққий етишигө бағлиқ олтиришилик мәдәнийәт қелиплишишқа башлиди. Шуниңға мунасивәтлик, айрим аилә яки бирнөччә аилә бирлишип туридиған башпана селиш орун алди.

Археологлар 2001-жили Каспий деңизиниң яқисидики Ақтав қонушини тәтқиқлигән. Бу жайни адәмләр тәхминән миладидин авалқи 5-миңжиллиқтар арилиғида пайдиланған. Мәзкүр қонуштин тепилған 30 — 35 адәмлик жамаәттө тәэллук өй орни тепилған. Схемиси созунчақ көлгөн бу өйниң мәйдани — 16x12 м. Өйниң тамлири таштин турғузулған, үсти, пәрәз қилинишичә, яғач чәңзә вә қомуч бағлиридин йепилған. Өйни мәхсус очақ билән исситқан.

Кельтеминар мәдәнийитигө ятидиған неолитлик башпаналар созунчақ шәкилдө турғузулди. Мәйдани 80—300 кв. метрғичә йетидиған чоң өйләрдө 50—65 адәм турған, әнді умумән бир қонушта 150—200 адәмгичә маканлиған. Шуниң билән биллә, йәркәпә яки гәмә өйләрмү селинған.

Тапшурұқ

Сүрәткә қарап, егилік майданидікі иптидаидай адәмләрниң бәжиргән ишлири тоғрилик қисқича һекайә түзүнлар.

Билимиңни тәкшүр!

Палеолит, мезолит вә неолит турақ-жайлириниң орунлишишида қандақ охашашлық вә пәриқләр бар? Униң сәвәплири немидә?

§6. ТАШ ДӘВРИ ТУРҒУНЛИРИНИҢ ӘМГӘК ҚУРАЛ-САЙМАНЛИРИ ВӘ ҚУРАЛ-ЯРАҚЛИРИ

Бүгүн дәристә:

иптидаидай адәмләрниң әмгәк қураллирини ясаш усуllibи билән тонушимиз;
әмгәк қураллириниң намлирини билимиз;
иптидаидай адәмләрниң шуғулланған кәспи тоғрилик оқуимиз.

Иптидаидай адәмләр дәслөпки әмгәк қурал-сайманларни қандақ ясиған?

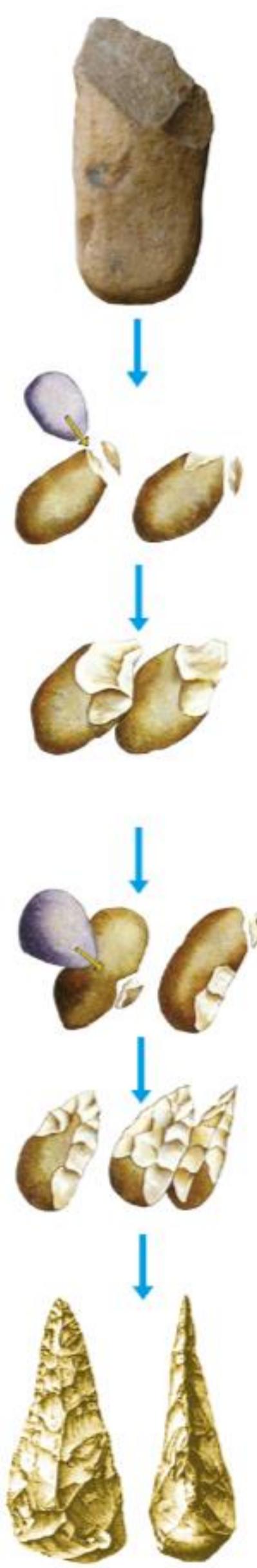
Иптидаидай адәмләр дәслөп таш қуралларни, асасөн, чақмақ ташлардин ясиған. Сәвәви бу материал тәбиеттө көп учришиду. У оңай йериліп, парчилиниду һәмдә мәхсус бир шәкилгә көлтүрүп, қир чиқирип, учлашқа қолайлық болған. Қедимий таш қураллар дүгләк

Тирәк сөзләр:

- Таш қурал
- Чақмақ таш
- Бифас
- Унифас
- Леваллуа усули

Созунчак өзәкташ вә униңдин парчиларни белүш

Таштн қурал тәйярлаш усули

яки созунчак өзәкташлардин (*нуклеус*) ибарәт болди. Таш қурал ясаш үчүн домилақ ташни елип, икки тәрипини башқа таш билән йонуп, сундуруш арқылы қир вә бисини чиқарған. Мундақ қуралниң биси тәкши болмифини билән йәр қезишқа, яғач кесишкә, аң гөшини парчилашқа ярамлық болған.

Ойлан!

Дәсләпки қурал-сайманларни ясаш үчүн немә сәвәптин асасән чақмақ ташларни таллиған дәп ойлайсиләр?

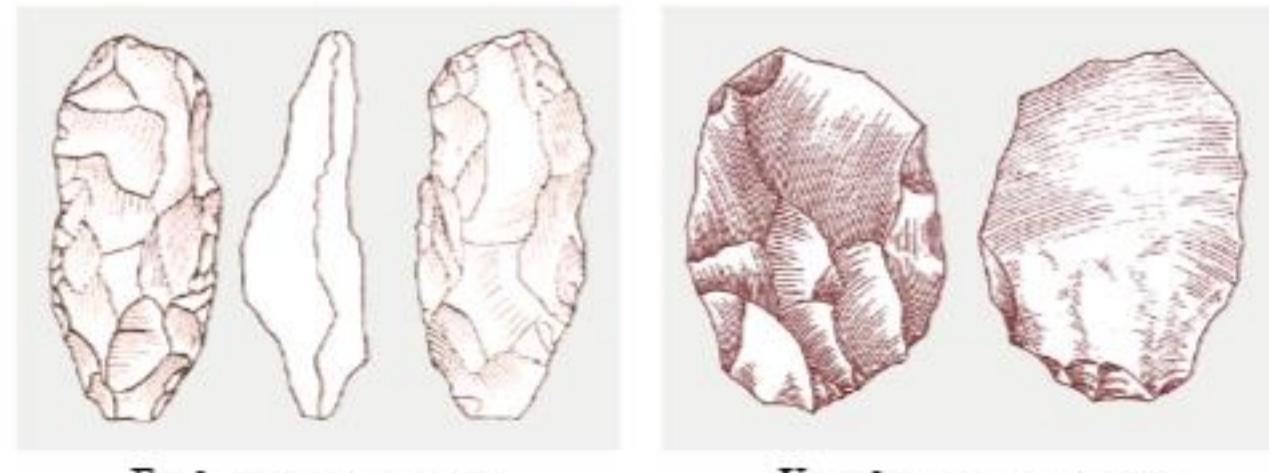
Қаратав турақ-жайлиридин тепилған таш қураллар пичим-шәкли вә сапасини ашуруш усуллири жәһәттин Африка, Һиндстан, Пакстан вә Хитайдын тепилған таш қуралларға охшаш.

Елимиз территориясидики *Бөриқазған*, *Тәңирқазған*, *Қазанған*, *1 Ақкөл* вә б. қедимий палеолит турақ-жайлиридин таш қураллар тепилған. Асасий таш буюмлар *бифас*, *унифас*, көләмлик таш йониғуч, қопал ясалған таш чапқу, домилақ шәкилдик чапқу болуп тепилиду. Унифас дәп пәкәт бир йеқила силиғдан, тәкшиләнгөн таш қурални ейтиду. Әнді бифас уқуми болса һәр икки тәрипи тәкшилигөн таш қурални билдүриду.

Ташни ишләш техникиси дайым мукәммәлләш-түрүлүп турди. Ташни сүйөк, яғач, мұңгұз тоқмақлар биләнму йерип, парчилиған. Тәкши парчилардин узун вә қелин қалақчилар сундурулуп елинди. Таш йонушниң бу йеци усули *леваллуа* усули дәп атилиду.

Палеолитта қандақ өзгиришләр йүз бәрди?

Бу дәвирдә адәмләр ташни ишләшни тәрәккүй өткүзүп, қирғучларни, көскүчләрни ясашни ейтарлық йетилдүргөн. Шундақла ясалған өмгөк қурал-

Бифас таш қурал

Унифас таш қурал

Леваллуа усули билән қурал ясаш

Таш қирғуч

Таш пичак

сайманлириниң көләми кичикләшкә башлиған. Кремний вә кварц таштин *призма шәкиллик* көпқирилиқ қураллар ясиған.

Чақмақ таш тилимлиридин (кремний) узун пичақсиман қурал-ярақ тәйярлаш — ташни парчилаш, чеқиш техникисиниң мүкәммәлләшкәнлегиниң испати. Хәнжәр, пичак бисиға охшайдыған қурал-ярақларни яғач йонушқа, сүйәк, мұңгұз, терә, ташни қайта ишләшкә қолланған.

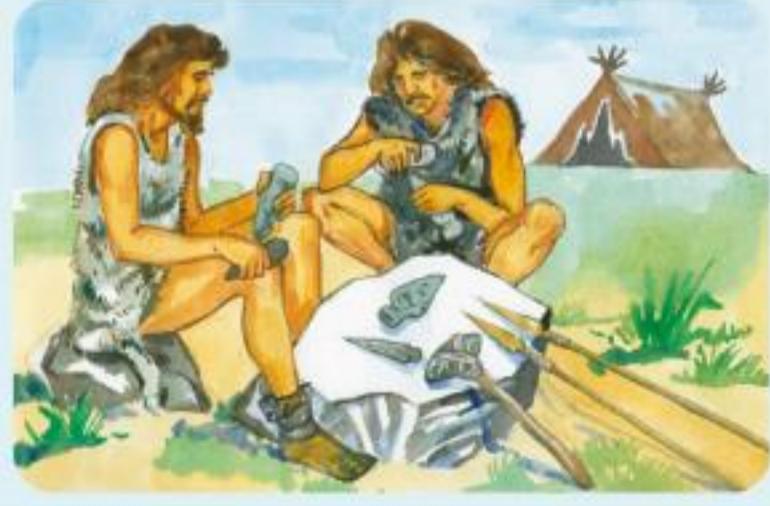
Һайванларниң сүйәк вә мұңгұзлирини қайта ишләш жуқури дәрижиге йөткүзүлгөн. Улардин нәйзә учлирини, қисқа саплық кичик пичақларни ясиған. Нәйзиләр белик тутуш билән овчилиқта қатар қоллинилди.

Бу қизиқ!

Иптидаий адәмләр чақмақ ташлардин түрлүк шәкилгө егә буюмларни ясашниң сирини билгән. Чақмақ таш тилим-парчилорниң Қириниң өткүрлиги шүнчеліккі, һәтта униң билән қиринишқа болиду.

Тапшурұқ

Сүрәткә қарап, иптидаий адәмләрниң қураллири тоғрилиқ 4—5 жұмыллиқ мәтін түзүнлар. Өз оюнларни дәптәргө йезинұлар.

Билимиңни тәкшүр!

Палеолит дәвринин әмгәк қурал-сайманлири вә қурал-ярақлири қандак болған?

АДӘМЛӘРНИҢ ЕГИЛИК НАЯТИДИКИ ӨЗГИРИШЛӘР ВӘ ӘМГӘК ҚУРАЛ-САЙМАНЛИРИНИҢ МУКӘММӘЛЛӘШТҮРҮЛҮШИ

§7. ТАШ ДӘВРИНИҢ АХИРИДИКИ ЕГИЛИК ТӘРӘҚҚИЯТИ

Бүгүн дәристә:

адәмләрниң егилик түрлирини мукәммәлләштүрүшини оқуимиз;
мал чарвичилиғи вә деҳанчилиқниң пәйда болушини билимиз;
хумданчилиқ ишләп чиқиришиниң шәкиллиниши билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

- Ашлиқ териш
- Жип егириш
- Токумчилик
- Тосма
- Сал
- Хумданчилик

Мезолит. Мезолитта овчилик көспиниң түс-характери өзгәрди. Бирнәччә минжилликтарға созулған муз дәвриниң аяқлишиши билән биллә

тоң найванлар йоқап-түгиди. Әнді ушшак, жүгрүк аңдарни овлаш қийинлашти. Буға, бекен, илқа охшаш аң-найванаттарни бурунқидәк усуллар билән овлаш еғирлашти. Овчиларға бурунқилардин көрө бирқәдәр мукәммәл қурал түрлирини ойлап тепиши, кәшип қилиш зөрүрийити наажет болди. Жүгрүк вә ушшақ аңдарни овлаш үчүн тез вә жираққа атидиған қуралларға болған ентияж пәйда болди. Шундақ қилип, оқя вә садақни кәшип қилған. Шуниңға бағлиқ, әнді овчилар учи учлук нәйзә етип санчиш, садақ билән етивелиш охшаш усулларни пайдилинишқа башлиди.

Ядиңға ал!

Палеолит дәвридә овчиликнин усуллари қандақ еди?

Аңни учи учлук нәйзә билән овлаш усули

Садақ билән овлаш усули

Иптидаиі адәмләрниң садақ билән оқяни пайдилиниши қандақ мүмкінчилікләргө йол ачты?

Ениқла!

Бурун жамаә болуп аң овлиса, әнді айрим-айрим овлаш шәкиллинишкә башлиди. Найванларни овлашқа қолайлық жайларни издәп, пат-пат турақ-жайлирини йөткөп турди.

Музлуклар ериғандын кейин сунниң мол болуши белиқларниң көпийишигө қолайлық шараит яратти. Бу мезолит адәмлириниң белиқ тутуш кәспини өзләштүрүшигө иқбап йөткүзді. Белиқ тутушқа қармақ, тор, гарпун пайдилинилди. Дәрияларға тосма селишни үгөнді. Шундақла сал вә дәсләпки палақлық қолвақларни ясап, пайдиланди.

Ойлан!

Қолвақ вә сал дегинимиз немә вә улар қандақ һәм немидин ясалған?

Нава райониниң иссиши теримчилиқни техиму тәрәккүй өткүзді. Теримчилиқ зираәтчилик (деханчилиқ) кәспиниң шәрт-шараитлирини қелиплаштурди. Мезолит дәври инсанийәт тәрәккиятиниң жирик, ейтарлық дәври болуп, уларниң наят тәрзи өзгәрди. Адәмләрниң саниму өсти. Мезолит дәвридә адәмләр өң дәсләпки өй найвини — иштни қолға үгитип, уни аң овлашқа қошқан.

Ядінда сақла!

Теримчилиқтін зираәтчиликкә, овчилиқтін мал چаричилиғиға көчүш илим-пәндә неолиттиң ағдуруш дәп аталды.

Неолит. Неолит дәвридә зор өзгиришләр башланди. Бу дәвирдә аддий егиликтин мәңсулат беридиған ишләп чиқарғучи егилиkkә өтуш өмәлгө ашти. Шуниңғиң овчилиқ вә теримчилиқта тәбиәттиki тәйяр мәңсулатни пайдиланған болса, әнді малчилиқ вә зираәтчиликни тәрәккүй өткүзүш арқылы өзлири мәңсулат йетиштүридиған болди. Мални қолда бекип-өстүрүш арқылы терисини, гөшини, сүтини, жуцини мәңсулат сүпитидә пайдиланди. Ашлиқ териш арқылы данлиқ зираәтләрни озук сүпитидә пайдиланди. Мал жуцини ишләшниң нәтижисидә жип егириш, тоқумчилиқ риважланди.

Гарпунниң түрлири

Кедимий қолвақ

Малчилиқ вә деҳанчилиқниң шәкиллинишкә башлиши адәмләрниң маддий мәдәнийитини, дуниятонушини, ойлаш, тәпәккүр қилиш системини пүтүнләй өзгәртти. Һазирки Шималий Қазақстандикі оттура вә ахирқи неолит дәвриниң турақ-жайлиридин ат-илқиниң, қарималниң сүйәклири көп тепилди. Бу миладидин авалқи 3-минжилликниң бешіда бу тәвәдики малчилиқниң тәрәққиятини испатлайду. Ишләпчиқарғучи егиликниң риважлиниши адәмләрниң турмушкини яхшилиди. Хәлиқ сани өсүп, қатнаш васитилири шәкиллинишкә башлиди.

Ойлан!

Ишләп чиқарғучи егилик адәмниң тәбиәткә бекіндиліктин қутулушиға мүмкінчилік яратти. Униң сәвәвіни қандак чүшәндүрисиләр?

Бу қызық!

Палеолит дәвриниң ахираға қәдәр тәхминен 15—16 миң жил авал Йәр шарыда адәмләрниң сани 3 млн-дәк болған. Өнді неолит дәвридә болса миладидин авалқи 7-минжилликта Йәр шарыда аһали сани 10 млн. адәмгә йәткән.

Тұви учлук сапал идиш

Хумданчилиқ ишләпчиқириши. Йеци таш өсиридә (неолит) адәмләр лайдин идиш ясап, пухта болуши үчүн уни отқа көйдәрди. Шундақ қилип, хумданчилиқ ишләп чиқириши риважланди. Лайдин ясалған идиш-қачиларни тар егиз боюнлук, түвини учиғирақ қилип, чәткі жиійигини ичигө пүкләп ясифан. Шәкли тухумға охшаш келидиған сапал-қачиларму көп учришиду. Неолит идишлири ялпақ тапанлық, егиз пичимлик болуп келиду.

Сапал идишни қандак ясифан? Идиш ясашниң әң аддий усули қандак болған?

Издән!

Маңғыстадық Ақтав қонушиниң неолитлик түрғунлири һаклиқ ракушечниктинму идишлар ясифан. Шундақла қолулә қаплиридин зенәтлик буюмлар ясифан. Маңғыстада өтрапидики неолит турақлиридин мончак, һалқа вә башқа тақаш буюмларниң көпләп тепилиши иптидаий адәмләрниң зенәтлик буюмларниму хелә көспий дәриҗидә ишләп чиққанлигини көрситиду.

Тапшуруқ

Сапал идишларниң пәйда болуши адәмләр үчүн қандак муһим мүмкінчиліктерни яратти? Сапал идишларни қандак мәхсүттә пайдыланған дәп ойлайсиләр?

Дәптириңларға қедимий сапал идишниң сүритини селиңлар.

Билимиңни тәкшүр!

Мезолит вә неолитта адәмләрниң егилигидә қандак өзгиришләр йүз бәрди?

§8. МЕЗОЛИТ ВӘ НЕОЛИТ ДӘВРИНИҢ ӘМГӘК ҚУРАЛ-САЙМАНЛИРИ ҢӘМ ҚУРАЛ-ЯРАҚЛИРИ

Бұгүн дәресте:

қедимий адәмләрниң әмгәк кураллирини ясаш йоллири билән тонушимиз; әмгәк қураллириниң намлирини билимиз.

Мезолит дәвридә қандақ өзгиришләр болди?

Мезолит дәвридә соң йецилиқ садақ билән оқяни пайдилиниш болди. У адәмләр наятида соң өзгириш пәйда қилған. Мошу дәвирдин башлап садақ билән оқя қурал-ярақниң асасий түригө айланған. Шуңлашқа мезолит дәвридин башлап археологиялық ядикарлықтарда оқяниң таш учлиқлири көп учришиду.

Мезолитта найванларниң сүйәклири билән мұңгұзлирини ишлөш жуқури дәрижигө йөткөн. Улардин нәйзә учлири, қисқа саплық кичик пичақтар ясалған. Нәйзиләр белиқ тутуш билән овчиликқа қоллинилди.

Кичик пичақ (кәзлик) деген немә вә у немигә пайдилинилған?

Издән!

Әмгәк қураллирини ясашта түп-асаслық өзгиришләр болди. Таш ишләштиki алани-диликлиригө қарап мезолитни башқа дәвирләрдин ажритишқа болиду. *Нәйзә, гарпун, оқяниң учи* ретидә учи учлук ихчам таш учлири пайдилинилған. Адәмләр бу дәвирдә узунлиғи 1—2 см болидиған ихчам чақмақ таш қураллирини ясиган. Улар *микролитлар* (грек. *micro* — ихчам, *lithos* — таш) дәп атилиду. Яғач яки сүйәктин ясалған қуралға чақмақ ташниң ихчам парчилирини бәкитиш арқылы көскүч, илғуч қураллар ясашни йетилдүргөн. Мошу дәвирдә *пичақ, хәнжәр, оқя, нәйзиниң учлири* сүйәк вә яғачтин ясашни өзлөштүрди.

Һазирқи замандыки жил санаш қандақ?

Еңікла!

Тирәк сөзләр:

- Садақ
- Оқя
- Гарпун
- Микролит
- Сапал
- Комзәк

Оқяниң учлири

Оқяни тәйярлаш

Мұңгұздин сапланған таш пичақ

Ақ бекенниң мұнгузидин сапланған таш пичак

Микролитлар вә яғач учлиқ

Сүйек учлиқ

Әслигө көлтүрүлгөн оғақ

Мезолитлик һұнәрниң йәнә бир алайидилги — ушшақ пластиниларға геометриялык нәқишиләрни, адәмни вә һайванларни тәсвирләш шәкилләнді.

Неолит дәвридә қурал-ярақларниң тәрәккій етиши.

Неолитта дәсләпки деҳанлар су мәнбөлиригө йеқин, үнүмлүк йәрлөрни өзлөштүрүшкө башлиди. Улар деҳанчиликқа керәклик қуралларни йетилдүрди. Һайван сүйеклиригө, яғачқа непиз таш пластиниларни бәkitип, оғақ яси迪. Униң ярдими билән от-чөп, ома ориди.

Сапал идиш-қачиларниң сиртиға таяқчиларниң, қелипниң ярдими билән долқунға, булук-лап еқиватқан суға охшайдыған геометриялык өрнек-нәқишиләрни селишни үгинишкө башлиди. Өрнек-нәқишиләрни оюш, ача чишлиқ мөр билән бастирууш услублири қоллинилған. Эпсуски, неолитлик сапал идишларниң қалдуқлири аз учришиду.

Тапшуруқ

Сапал идиш-қачиларға сүрәтләрдики нәқишиләрни қандақ вә немә билән салди дәп ойлайсиләр? Ойпикериңларни дәптириңларға қисқича йезинුлар.

Әскертиш: Сүрәтләрдики әмгәк қурал-сайманлири вә қурал-ярақлар уларниң дәсләпки әйни петиниң қандақ болғанлигини тәхминән көрситишкә арналған заманивий реконструкция үлгилири. Уларниң, асасән, пәкәт парчә-сунуқлирила төпилған.

Билимиңни тәкшүр!

1. Неолитта ишләп чиқарғучи егиліккә өтүш әмгәк қураллирини йетилдүрүш нәтижисидә әмәлгә ашти деген пикир билән келишәмсләр?
2. Сәвәвини тәпсилій чүшәндүрүңдер.

БОТАЙ МӘДЕНИЙИТИ

§9. МИС ДӘВРИ

Бүгүн дәристә:

мис дәвринин алаһидилиги билән тонушимиз;
егиликниң йеңи түрлириниң өзләштүрүлүши тоғрилик билимиз;
әмгәк қураллириниң мукәммәллишишини оқуимиз.

Адәмләрниң мисни ишләшни өзләштүргөн вакти *мис дәври* — энеолит дәп атилиду. У тәхминен 3 — 2-миңжилликтарни өз ичигә алиду. Мис дәвриниң ядикарлықлириға мис буюмлар, таш қураллар, көркөм нәқишләнгөн сапал идишлар, панагаңлар (турғун жай) ятиду. Таш қураллирини ясаш өзиниң жуқарқы басқуучиға көтирилип, буниңдин кейинму қоллинилғанлықтин, бу дәвир *мислиқ таш дәври* дәпмұ атилиду.

Мис дегинимиз немә вә уни иптидаий адәмләр немә сәвәптин пайдиланған дәп ойлайсиләр?

Тирәк сөздәр:

- Мис
- Сүйәкни ишләш
- Терә әйләш

Ениқла!

Адәмләрниң егилигидики өзгиришләр. Энеолитлик қурал-сайманлар түриниң көп болуши егиликниң һәрхил йөнилиштө шәкилләнгөнлигини көрситиду. *Овчилик, белік тутуши, теримчилик* сақланды. Оқя учлири наһайити мәнирлик билән ясалды. Садақ билән оқяниң йетилгөн түрини ясаш овчилик усуllibирини тәрәккүй өткүзүшкө мүмкінчилик яратты. Белик тутуш кәспиниң асасий қурали — үч чишилик нәйзә санчигүч болди.

Таш билән сүйәкни қайта ишләш усули техиму йетилдүрүлүп, уларни башқа сүпәтлик әмгәк қураллирини ясашқа пайдиланды. Турақлар, қонушлар селиш пәйтидө яғачларни йонуш вә ишләш үчүн *палта, чот, екәк, кәскүч, қиргуч, йонигуч, рәндә, пичак, тәшкүч* охшаш қураллар қоллинилған.

Терә әйләшкө қирғуч, пичак, түргө вә б. қураллар пайдилинилған. Қайта ишләнгөн, әйләнгөн теридин кийим тикти. Тикинчилик, тоқумчилик, чиғ тоқуш көсишлириниң

Оқя учлири

Таш палта

Таш тәшкүч

башланмиси пәйда болди. Мошу дәвирдө таштин ясалған дәэмлар қоллинилди. Мисни ишләп чиқиришиңиң өзи көсипниң йеңи бир тури болди.

Ойлан!

Таш тоқмақлар, пичақлар, хәнжәрләр, оқялар, нәйзиниң учлири қандақ егилік билән мұнасивәтлик қураллар дәп ойлайсиләр?

Неолит дәвридә қелиплашқан чарвичилиқ билән дехранчилиқ энеолит дәвридә техиму йүксилешкә башлиди. Дехранчилиқ билән чарвичилиқниң тәрәккүй етиши һөрхил көсипләрниң — идиш ясаш, терә әйлөш вә башқыму турмушқа һажәтлик буюмларни ясашниң риважлинишиға елип көлди. Мана мошундақ бирәр көсипни егилігөн, йәни ихтисаслашқан мутәхәссисләр шәкиллинишкә башлиди. Пәйдин-пәй туташ бир урукниң адәмлири көсипниң мәлум бир түригө ихтисаслашти. Мәһсулат ишләп чиқиридиган егилік түрлириниң риважлинишиға мұнасивәтлик турғунларниң, адәмләрниң саниму өсүшкә башлиди.

Ядиде ал!

Анилиқ урук жамаити дегинимиз немә вә у қачан пәйда болған еди?

Әр кишиләрниң күчини тәләп қилидиган егилік түрлириниң өсүши түкқанчилиқ һесавини ата тәрипидин таритишқа, хусусий мұлуккә мираслиқниң ата тәрипидин болушиға елип көлди. Шундақ қилип, энеолит дәвридә урукдаш жамаәниң асасини көпинчә *патриархаллик* аилә тәшкіл қилидиган болди.

Ядиде сақла!

Патриархаллик (pater — дада, asche — һакимиәт, бийлик) аилеләр йекин түкқанларниң үчтін ошук әвладидин тәшкіл тапти.

Йекин аилеләр *урукқа, уруклар қәбилегә* бирләшти. Әнді қәбилеләрдин болса қәбиләвий *иттипақлар* шәкилләнди. Пәйдин-пәй өйгө,

Сүйәктин ясалған бегиз вә тәшкүчләр

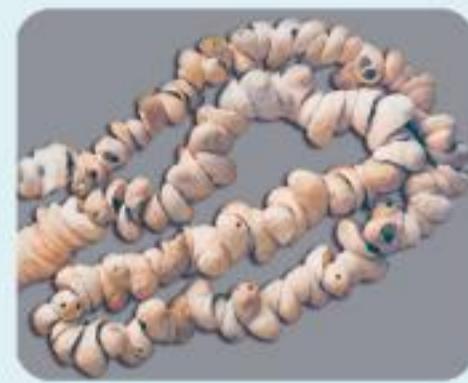

Таш дәэмал (өтүк)

малға, өмгөк қураллириға, турмуш буюмлириға болған *хусусий мұлукчилік* пәйда болди. Урук-жамаә өзалири отлақ вә овчилик қилидіған йөрлөрніму егилди. Инсанийәт өз тәрәкқиятида мошундақ йеңи тарихий басқучқа көчти.

Тапшурұқ

Энеолит дәвригә ятидіған бу буюмниң немә екәнлиги вә қандақ ясалғанлығы тоғрилиқ пикир жүргүзүнлар. Өз жававиндарни синипта өз ара муһакимә қилинлар.

Билимиңни тәкшүр!

Ботайлиқтар егилекниң қандақ түрлирини тәрәккүй әткүзді?

§10. БОТАЙ МӘДӘНИЙИТИ

Бұгүн дәристә:

Ботай мәдәнийитиниң ядикарлиқлири тоғрилиқ оқуымиз; илқа өстүрүшниң пәйда болуши вә риважлинишини билимиз.

Ботай мәдәнийити дегинимиз немә?

Заманивий Қазақстан территориясидиқи мис дәвридики өң атақлиқ мәдәнийәтлөрниң бири — *Ботай мәдәнийити*. Неолит дәвридики Атбасар мәдәнийитини тәрәккүй әткүзгөн заманивий Шималий Қазақстан тәвәсини паналиған қедимий турғулар энеолит дәвридө Ботай мәдәнийитини риважландурди. Ботай мәдәнийити Яйиқ билән Иртиш дәриялириниң арилиғини егиләйдү. Ботай қонуши заманивий Шималий Қазақстан, Айыртав нанийәси, Есил дәриясиниң оң яқ тармиғи, Иманбурлук дәриясиниң оң яқ қирғиғидиқи вадида орунлашқан.

Ботай өйлириниң тамлири бир-биригө улаштурулуп селинған бирқанчә туюқланған бөлөклөрдин ибарәт. Ботай мәдәнийитиниң айрим турақ-жайлирида мошундақ усул билән селинған 30 ға йеқин өй болған. Археологлар Ботай турақ-жайидиқи башпаналарни тәтқиқләш үчүн Шалқар көлиниң бойида орунлашқан икки башпанани өслигө көлтүргөн. Турагу-қонушлардин очақ орни вә егилек амбири ечилған. Бу қоймиларда озук-түлүк (йемәк-ичмәк) сақланған.

Тирәк сөзләр:

- Ботай мәдәнийити
- Илқа (ат)

Ядинаңда сақла!

Энеолит дәвридики ташни ишләш техникисидиқи усул-услублар неолит дәстүрлириниң давами болуп һесаплиниду.

Өслигә көлтүрүлгөн Ботай қонушидики турғын өй

Нәйзә учи

Белик шәклидә нәқишлиңгән сүйәк буюмниң парчиси

Сапал идиш

Ботай қонушидин төпилған төпилмилар.

Ботайлиқтар егилик қурал-сайманлирини һөрхил ташлардин, сүйәкләрдин ясиған. Ботай турушлук жайидин таштин ясалған пичак, хәнжәр, гарпун, оқяниң, нәйзә учлириниң көпләп төпилиши овчилик кәспиниң муһим роль атқурғанлығини көрситиду. Ботай туралғусидин икки чети ишләнгөн чақмақ таштин ясалған йоган пичак, тәкшиләп пақиртилған таш палтылар, жиңінә, жұвалдуз, төмүнә, бегиз, нәқишиләнгән сүйәкләр, тәшкүчләр, тумар, зенәтлик буюмларниң көпләп төпилиши егиликниң хилму-хиллиғидин дерек бериду.

Сапал идиш ясаш риважлинип, униң сирти безәндүрүлгөн. Сапал идишқа нәқишлиңи селиш үчүн мәхсус қурал-сайманлар тәйярланған.

Дәсләпки ат баққучилар. Ботай туралғусидин атниң көплигөн сүйәклири төпилған. Ботайлиқтар илқа сүйәклиридин қурал-сайманлар вә қуралярак, өйгө вә сиғинишқа наҗәтлик нәрсиләрни ясиған. Мәсилән, атниң илик устихинини учлап, яғач йонуидиган қурал ясиған. Өй егилиги үчүн наҗәт болмиған сүйәкләрни панагаһларниң, башқиму егилик қурулушлириниң тамлириға тирек, улақ сүпитетідә пайдиланған.

Ойлан!

Төпилған сүйәкләрдикі илқа-ат чишлирини явайи илқиниң чиши билән селиштурғанда көпирек миҗилғанлиғидин, уприғанлиғидин немини байқашқа болиду дәп ойлайсиләр?

Ядінда сақла!

Ботай мәдәнийитини вұжутқа кәлтүрген адемләрниң илқини қолға үгеткәнлиги ғайәт зор йеңилик болди. Дуния алимлери илқини дәсләп қолға үгитиш қедимий қазақ даласида болғанлиғини етирап қылди.

Алимларниң пәрәзичә, илқини қолға үгитиш мәдәнийити 5500 жил илгири болған.

Сапал идишларға нәжиш
салидиған қелиплар

Өрнәк селишқа
безишиланған қелип түри

Энеолитта илқиниң гөшини таам ретидә пайдиланған. Сүтидин қимиз ечитқан. Қимиз тәйярлаш шу дәвирдә башлининп, бүгүнки күнгө қәдәр давамлишип келиватиду. Конушлардин қимиз қалдуғи сақланған идишлар тепилған. Адәмләр атни егәрләп минип, улақ сүпитидә пайдиланған.

Энеолит дәвридә егилик түрлириниң тәрәккүй етиши анилиқ уруклуқ жамаәниң пәйдін-пәй йоқилишиға елип көлди.

Ойлан!

Қандақ археологиялық ядикарлықтарға қарап энеолитта илқиниң сүтини пайдиланғанлиғини билишкә болиду дәп ойлайсиләр?

Тапшурұқ

Әслигә кәлтүрүлгән Ботай турақ жайидағы панагаһларниң үлгисигә қарап, уларниң қандақ ясалғанлиғини тәрипләнелар.

Билимиңни тәкшүр!

Явайи илқини қолға үгитишниң адәм һаятиға йәткүзгән тәсири тоғрилиқ ейтеп бериндер.

ҚАЗАҚСТАН ТЕРРИТОРИЯСИДӘ МЕТАЛЛУРГИЯНИҢ ПӘЙДА БОЛУШИ

§11. БРОНЗА ДӘВРИНИҢ БАСҚУЧЛАРҒА БӨЛҮНҮШИ ВӘ МӘДӘНИЙӘТЛИРИ

Бүгүн дәристө:

- бронза дәврининң басқучлирини оқуимиз;
- бронза дәвринин тұрақ-жайлири билән тонушимиз;
- бронза дәвринин ядикарлиқлири тоғрилық билимиз.

Тирәк сөзләр:

- Бронза
- Қуйма қелип
- Қудук
- Аиләвий
егиликкләр

Бронза дегинимиз
немә?

Издән!

Бронзидин ясалған
қедимқи буюмлар

Бронза дәвринин алаһидиллиги. Бронза дәвридә металлургия көң қанат яйди. Униң мәдәнийәтлири, асасөн, металл қанлири көп йәрләрдә риважланды. Бронза кан орни учрашмайдыған регионларда уни өзләштүрүш жөрияни кечикти яки мутлақ пайдилинилмиди.

Ядига ал!

Металлни өзләштүрүш қайси вақитта башланған
еди вә әң биринчи қандақ металл өзләштүрүлди?

Бронза өзләштүрүш миладидин авалқи 2-минжилликта заманивий Қазақстан вә Европида тарифан. Бронзини өзләштүруш Қазақстан территориясидә деханчилік вә мал чарви-чилиғини тәрәккій өткүзүп, жәмийәт тәрәккиятиғиму, дуния тонушиниң өсүшигиму өзигө хас муһим тәсир йәткүзди.

Ядинаңда сақла!

Бронза дәври барлық тәвәләрдә бир мәзгилдә башланмиди.

Бронзини һәрхил өмгөк қураллирини, егилик, турмуш буюмлири, қурал-ярак, зенәтлик буюмларни ясашқа пайдиланған. Бронзиниң мис билән селиштурғанда артуқчилиғи бар. У хелә қаттиғирақ, төвән температурида ерийду, түр-рәңгиму чирайлық, пақирап туриду.

Бронза буюмлар. Бронза дәвридә егилік вә турмушқа нажетлик буюмлар, болуп мұғак, палта, хөнжөр, пичак, нәйзә, оқя учлири бронзидин ясилишқа башлиди. Бронзидин биләйцүк, илмәк, мончак, һалқа вә охшаш зенәт буюмлириму ясалған. Бронза дәврининң Былқылдақ, Айшырақ, Мирзашоқы, Алексеев турақ-жайлиридин кийимни безәкләйдиган чөмбәр тәхлит ойма-нәқишилік бронза йепиштурмилар төпилған.

Буюм ясашта соқуш, қуюш, қақлаш, қисип нәқишиләш, тәкшиләп пақи्रтиш, пәдәзләш усулинин алий дәриҗидә өзләштүрүп, бронза буюмлиринин бетигө нәқиши селишни билди.

Ойлан!

Немә сәвәптин бронзини пайдилиниш кәң тарашқа башлиди дәп ойлайсиләр? Бронзидин ясалған буюмларниң қандак артуқчилиқлири болди?

Бронза дәвридә таштин, сүйәктин, сапалдин буюмларни ясаш давамлашти.

Керамикини тәйярлашниң қандакусуллири болған?

Издән!

Бронза дәвринин сапал идишлири. Сапал қача-қомучларни кейдүруш, йепиштуруш усули билән ясиди. Бронза дәвринин дәсләпки басқучида қача-қомучларниң бойни ичигө өгип, түвини япилақ, биқинини бираз созунчақ қилип ясиган. Оттура басқучтики қача-қомучларниң түви япилақ көлгини билән, асасий алайидилиги — ениға бойни билән биқинини бөлүп туридиган оюқ ясалди. Ахирки басқуч қача-қомучлиринин ени дүгләк, биқини созунчақ көлди. Чөрилиригө лайдин ешилгөн тасмилар йепиштурулди. Қачиларға квадрат, үч булуң, өгир сизик, чәкмә оюқ охшаш геометриялық өрнөк-нәқишиләр чекилди.

Бронза дәвридики турақ-жайлар. Бронза дәвринин турақ-жайлари, асасөн, дәриякөлләрниң яқисида, бәзидә көл өтрапиға селинди. Турагы-қонушлар 6—10 өйдин, соңлири 20 өйдин ибарәт болди. Турғун өйлөр йерим гәмиләр вә йөр бетидики өйләр болуп

Бронза дәвридә ясалған қурал-ярак түрлири

Бронза дәвридики сапал қачилар

бөлүнди. Қонушлардикі йерим гәмиләр дәлизгө охшаш чиқидиган йочуғи бар тик булуңлук, созунчақ вә сәккизлик тәхлит селинди.

Гәмиләрниң тамлириға *тұврұклар* орнитилди. Арисиға *яғачлар*, *чиғ-қомучлук пәнжире* қоюлуп, лай билән сугалди. Әнді йәр бетидики өйләрниң тамлири яғач-хадилар билән турғузулди. Мәркизий вә Фәрбий Қазақстанда өй тамлирини турғузушқа ташларни пайдиланған.

Керамикилық қача-қомучларни қандак мәхсәтләрдә пайдиланған?

Издән!

Бронза дәвридә Фәрбий вә Мәркизий Қазақстанда құдуқ қезиш иши шәкиллинишкө башлиди. Шималий Қазақстандикі Шағалалы, Фәрбий Қазақстандикі Тастибулақ қонушлиридин қезилған қудукларниң орунлири тепилди.

Ойлан!

Қедимда адәмләр ташни өй селишқа қандак пайдиланған дәп ойлайсиләр? Униң тәписини силәр қандак тәбиий нәрсиләр билән япаттыңдар?

Жәмийәттиki өрләрниң ролиниң өсүши.

Бронза дәвридә мал چарвичилиғи билән кан ишләпчиқиришиниң риважлиниши жәмийәт наятиға ғайәт соң өзгиришләр елип көлди. Мундақ егилікләр өрләрниң өмгиги билән күчини тәләп қилидиган болди. У жәмийәттә өр кишиләрниң ролиниң өсүп, тәсир көрситишигө вә туққанчилиқниң ата тәрипидин несаплинидиғанлиғиға йәткүзди. Бронза дәвриниң ахирқи басқучида *уруклуқ* жамаә чечилип, айрим аилөвий егилікләр бөлүнүп чиқти. Өз ара мунасивәтләрдә алмаштуруш-тегишиш кәң қанат йейишқа башлиди.

Ядига ал!

Уруклуқ жамаә дегинимиз немә вә у қачан пәйда болди?

Тапшурук

Сүрәт бойичә бронза дәвридикі адәмләрниң турмуш-тирикчилиги һәккідә 7—8 жүмлидин ибарәт һекайә түзүнлар.

Билимиңни тәкшүр!

Бронза дәвриниң таш дәвридин асасий алайидиликлирини тәрипләп беріндер.

§12. ҚЕДИМИЙ КАНЧИЛАР ВӘ ИШЛӘПЧИҚИРИШ ОРУНЛИРИ

Бұғұн дәристе:

қедимий кан чиқириш орунлири билән тонушимиз;
қедимий канчиларниң канни қандақ қазғанлығини оқуимиз;
кан қезишта қандақ қуралларни қолланғанлығини билимиз.

Қедимий канчилар региони. Қазақстан йери кан орунлириға бай һөм бу йәрдә қәләй вә мис канлириниң ентияты (запас) мол. Шунлашқа Улук дала қедимий кан ишләш очиғи болған.

Қедимий кан қезилмилириниң қалдуқлири Қалба, Нарын йотилиридики қәләй канлириниң, Канлик Алтай, Йәттису, Сариарқидики мис, полиметалл канлириниң орунлирида учришиду. Еритиш пәшлириниң орунлири Милықудук, Жезқазған, Шұлби дәриясиниң Иртишқа қуиidiған йеридә, Қанай авули өтрапидин тепилған. Металл еритиш иши турақ-жайларда вә уларға йекин жайларда жүргүзүлди.

Ойлан!

Кан қазған орунларниң чоң территорияни егилиши вә ишләнгән кан қалдуқлириниң көплиги немини билдүриду дәп ойлайсиләр?

Кан ишләштә қандақ усуллар қолланған? Қедимий кан орунлириниң қезилмилири чоңқур, өңқур, ора, жира түридә учришиду. Уларниң чоңқурлуғи бирнәччә метрдин онлиған метрғичә йетиду. Бу орунлардин металл бөлүнүп елинған мәдән (руда) қалдуқлири, бош жинис догилири тепилған.

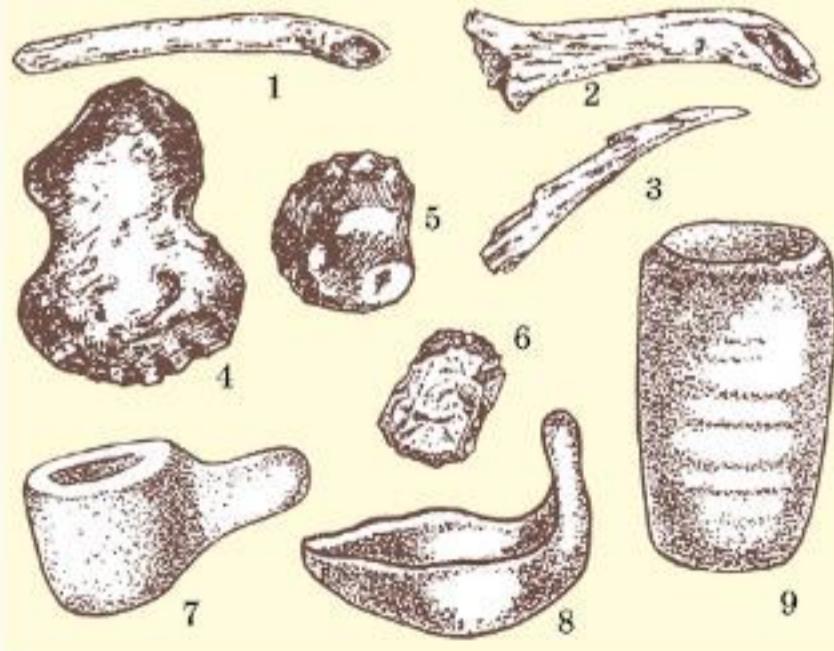
Еритиш пәшлири дегинимиз немә вә улар қачан пәйда болған?

Издән!

Кандын мәдән-руда қезишта һәрхил усулларни қолланған. Канни колап елиш ишлири пәкәт канлик өзәклөрни бойлап жүргүзүлгөн. Юмшак-порпаң мәдән-канлар таш тоқмақлар вә палтилар билән аддий уруп-чеқиши арқылы

Тирәк сөзләр:

- мәдән (руда)
- бронза
- қуйма қелип

Бронза дәвридики кан ишләп чиқириш қураллири

1, 3 – өкүзниң қовурғисидин ясалған қиришқа бегишиләнған буюм; 2 – маралниң мүнгүзидин ясалған йониғуч; 4 – таш биләй; 5 – таш болқа; 6 – таш екөк; 7 – таш коза; 8 – сапалдин ясалған қуйма қелип; 9 – сапал базған

Бронза дәвринин өфиғи

Бронза дәвринин палтиси

Бу қызык!

Бронза дәвридә мәдән ишләш билән еритиш кәң қанат яйди. Жезқазған тәвәсидә 100 миң т-ға йеқин мис еритилип, назирки Успен канида 200 миң тонна мәдән ишләнгән.

елинди. Өнді зич вә қаттиқ қанларни болса от билән қизитип, йерип уратқан. Униң үчүн кан өзигиниң үстигө яки йениға от йекип, қизиганды соғ су қуюш арқылы минералларни уратқан.

Ойлан!

Мәдәнни ажритиш, бөлүш үчүн отниң қандак хусусийитини пайдиланған дәп ойлайсиләр?

Бронза дәвридә кан қезишта қандак қуралларни пайдиланған?

Издән!

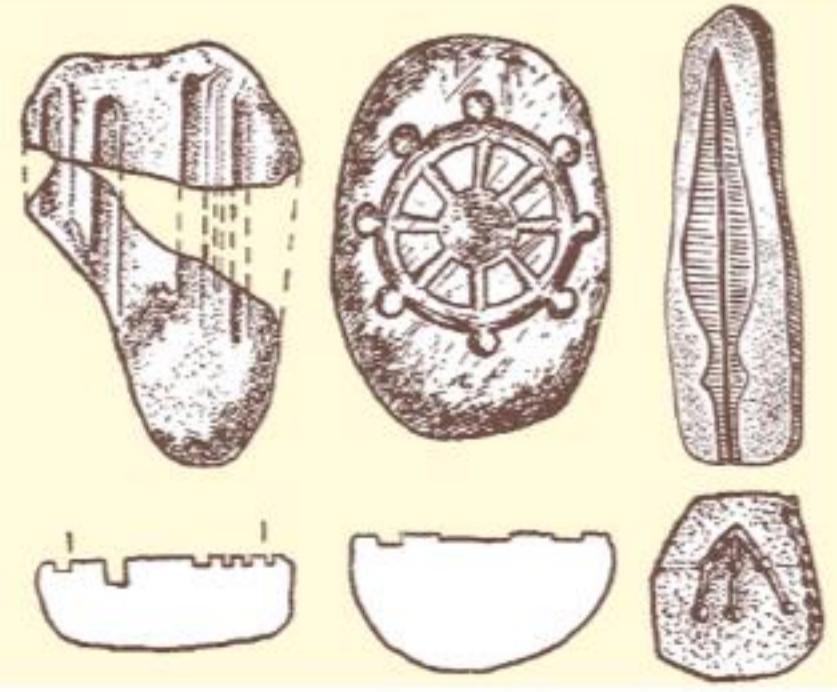
От билән угитишин бөлөк колаш усулиму қоллинилған. Униң үчүн ташниң астини колап қезип, андин таш болқа билән уруп мәдәнни чүшөргөн. Униң излири Жезқазғандықи кан қезилмилирида сақланған. Чоңқур қезиш пәйтидә үстүнки қәвити гумурулуп чүшмәс үчүн һәр йәрдин тирәк қәвәтлөр қалдурған яки яғач тирәклөр орнатқан. Ажритилған кан мәдини (руда) қайта ишләш үчүн сиртқа чиқирилған. Бронза ишлөп чиқиришқа айт һәрхил ишлөп чиқириш қураллири ясалди.

Иптидай адәмләр бронзини қандак еритқан?

Издән!

Кан орнидин ташқири йәрдә канни таш болқа билән угитип, су билән жуйған. Су билән жуюш арқылы канни таштин айрип, еритидиған йәргө тошуған.

Көплигөн кан орунлиридин мис, алтун, төмүр чиқирилди. Қуйма устиханиларда қедимий устилар металлдин оғақ, палта, болқа, хәнжөр, пичақ охшаш егилик қураллирини, нәйзә, оқя учлири охшаш қурал-ярақларни қуйған. Униң үчүн таш вә лайдин ясалған қуйма қелипларда төмүрчиләр

Таштин ясалған қуйма қелиплар

зенәт буюмлирини, зәргарлик буюмларни бронзидин қуюп, үзини алтун билән ялитишни өзләштүргән.

Алтун ялитиши дегинимиз немә вә у қандак орунланған?

Издән!

Бронза дәвридә бронза чиқиришиниң көң қанат йейиши қәбилиләр арисида бронза парчилирини вә бронза буюмлирини өз ара тегишиш, алмаштурушқа пайдилинишни тәминлиди.

Ойлан!

Бронза тәйярлаш үчүн мисқа қошидиған арилашма металлар болмиғанда уларға қандак йол билән қол йәткүзгән дәп ойлайсиләр?

Зәргарниң угатқучнаганчиси вә кичик таш қелиплар

Тапшуруқ

Сүрәткә қарап, бронза буюмлирини ясиғучилар тоғрилиқ һекайә түзүнлар.

Билимниңи тәкшүр!

Қедимиң кан орунлири қәйәрдә болған вә уларни хәритидин көрситиндер.

АНДРОН ВӘ БЕҒАЗЫ- ДӘНДИБАЙ МӘДӘНИЙӘТЛИРИ

§13. АНДРОН МӘДӘНИЙИТИ

Бүгүн дәристә:

Андрон мәдәнийитини оқуимиз;

Андрон қәбилилириниң қонушлири вә егилиги тоғрилик билимиз;

Андронлуктарниң сәнъити билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

- Мәдәнийәт
- Урпи-адәт
- Қонуш
- Мәқбәриләр
- Қача-қомучлар

Бронза дәвридики
кийим Ұлгисиниң
реконструкцияси

Андрон мәдәнийити дегинимиз немә?

Бронза дәвридә миладидин авалқи 2-миңжиллиқниң дәсләпки чаригидин башлап, миладидин авалқи 1-миңжиллиқниң бешида Фәрбий, Жәнубий, Мәркизий Қазақстан, Сибир вә Мәркизий Азияни маканлиған қәбилиләрниң мәдәнийити *Андрон мәдәнийити* дәп аталди.

Андрон мәдәнийити ядикарлықлири дәсләпки қетим 1914-жили Ачинск шәһириниң йенидики Андроново йезисиниң йенидин тепилған.

Ядиңға ал!

Археологиялық мәдәнийәт дегән немә? Уларниң намлири қандак берилиду?

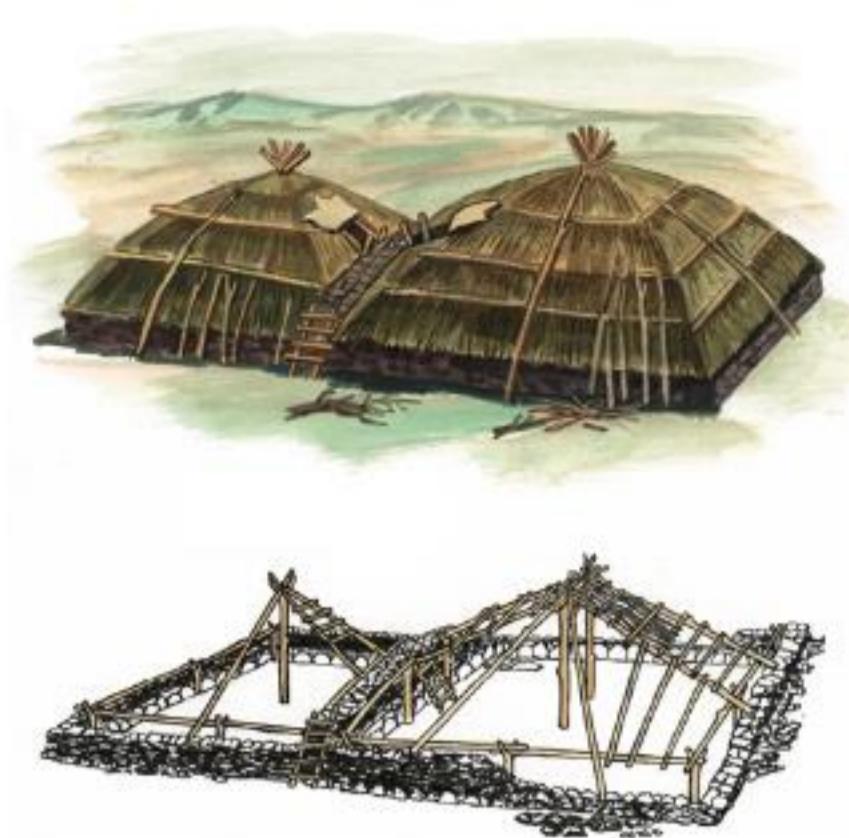
Андрон мәдәнийитини заманивий Қазақстанниң шималини, Орал бойини, Фәрбий Сибир өлкисини маканлиған қериндаш қәбилиләр шәкилләндүргөн.

Андрон қәбилилириниң қонушлири. Андрон мәдәнийитини шәкилләндүргөн қәбилиләр дәрия, көл яқилирида, булақлири мол тағ етәклиридә турған. Дәсләпки қонушлири егиз тамлар билән қоршилип, сиртидин ора қезилған, ичи айрим-айрим қорған-қәлъә тәхлиттө болған.

Ойлан!

Андрон қәбилилириниң турақ-жайлирини егиз тамлар билән қоршишиниң сәвәви немидә дәп ойлайсиләр?

Йоған гөмиләр өтрапидин һәрхил егилик жайлар билән мал тутидаған қоралар селинди. Оттура вә ахирқи басқучлирида авуллар көпийип, 20–120 өйлүк турак-жайлар қелип-лашқан. Қоғдениш-бәқиниш тамлири, орилири болмиған. Өйлири чимдин, яғач хадилардин селинип, бәзидә ялпак ташларни тикидин көмүп, таштин һул селип чиққан. Шәкли төртбулуңлук, трапеция, созунчақ болуп келиду. Андрон мәдәнийитиниң ахирқи басқучлирида наят көчүргөн қәбилиләр көчүп-қонушқа қолайлық дүгләк, қураштурма өйләрдө турған.

Андрон мәдәнийити турак-жайлириниң қурулуши

Қазақ хәлқидә қураштурма өйнин қандак түрлири болған?

Издән!

Андронлуктарниң егилиги. Хәлиқниң бесим көпчилигиниң олтиришилик наләттө яшиған. Андронлуктар қатмәнлик деханчилиқ, мал өстүрүш вә овчилиқ билән шуғулланған.

Кәттмәнлик деханчилиқ дегинимиз немә?

Издән!

Конушлардин мал сүйәклири, қой жуцидин ясалған тоқума буюмларниң қалдуқлири тепилған. Бу уларниң мал чарвичилиғи билән бесимирақ шуғулланғанлиғини көрситиду.

Зәргар дегинимиз кимләр вә улар немә билән мәшғул болған?

Ениқла!

Андронлуктарниң сәнъити. Андронлуктар бронза канлирини қезивелип, уларни еритип, буюмлар ясиған. Андронлуктарни инсанийәт тәрәкқияти тарихида металлни пайдилининп, зенәтлик буюмларни ясиған дәсләпки зәргарлар дәп аташқа болиду.

Андронлуктар сапал қачиларни қолдин чаплап ясиған. Сапал қачиларниң сирти мурәккәп геометриялық нәқишлир билән безәндүрүлгөн. Андронлук қача-қомуч-

Андронлуктарниң сапал комзәклири

Андрон мәдәнийитигө ятидиган бронза буюмлар

ларниң шәкли чирайлық, түви япилак, сирти нәқишилик болған.

Андронлук қәбилиләрниң зенәт буюмлириму алайды болди. Алтун парчә-симлардин әгип налқилар ясиған. Баш кийимгө (допиға), кийимгө тақашқа берішланған тапан изиға, көзөйнеккө охшайдыған асма безекләр учришиду. Зенәтлик ат өнжамлири, биләйүзүклөр, чачбағлар охшаш зәргарлық буюмлар андронлуктарниң мәнирлигини испаттайтын.

Диний етиқатлири. Андронлуктар Күнгө, отқа, хасийәтлик жәнисарларға сиғинған. Уларниң етиқатлирини ениқладыған тәсвирләр коза-комзәклөрниң сиртидики өрнәклөрдө, таштики сүрәтлөрдө, зенәт буюмларда вә б. учришиду. Андронлуктарниң наиванатларға нисбәтән етиқат-сиғинишлириға айт дәсләпки излири уларниң қәбир вә турақ-қонушлиридиму сақланған.

Ядинаңда сақла!

Бу мәдәнийет вақтидики қәбилиләрниң турмуш-тәрзи, кәспи, қол һүнири һазирки қазақ хәлқиниң турмуш-мәишийитидә көп сақланған.

Тапшурұқ

Андронлуктарниң қош чақлық жәнгивар һарвусиға қарап мәтингүлдер. Бронза дәвридики өкүзләргә четилған һарву тәсвирләнгән қия таш рәсимилири қандак мәлumatтарни бериду?

Билимиңни тәкшүр!

1. Андрон мәдәнийити қайси жайларға таралған?
2. Андрон мәдәнийитиниң қандак алайди или клири бар?

§14. БЕҒАЗЫ-ДӘНДИБАЙ МӘДӘНИЙИТИ

Бұғұн дәристә:

Беғазы-Дәндибай мәдәнийити билән тонушимиз;
турғун өйләр курулушиниң алайидиликлирини оқуимиз.

Беғазы-Дәндибай мәдәнийити. Улытав тегідин Абыралы, Шыңғыс тағлириғиче, жәнубида Жетиқоңырдин Иртиш бойиғиче Нура, Сарису, Кеңгир дәриялириниң бойи билән Қизилтав, Буғылы, Қызыларай, Қарқаралы, Баянавул тағлири арилиғидики көң түзлөңлик далани паналиған қәбилиләрниң бронза өсиридики мәдәнийити *Беғазы-Дәндибай мәдәнийити* дәп аталди.

Беғазы-Дәндибай мәдәнийитиниң турғунлири — дәсләп дәләтлик бирләшмә қуруш дәрижисиге йәткөн қәбилиләр. Уларни нопузлук урук башчилири (даһилар) башқұрған. Қелиплашқан диний етиқат-ишәнчиси, сәясий-мәмурый мәркизи, өзиге хас ишләпчиқириши вә ишләп чиқарғуч күчлири болған.

Бу мәдәнийеттө униңдин илгәрки Андрон мәдәнийитиге тәэллук үлгиләрниң сақлиниши билән биллә өзиге хас алайидилиги қелиплашқан. Униң алайидиликлириниң бири — алий лавазимлик әмәлдарларға беғишло хада ташлардин һашамәтлик мәқбәриләр турғузуш болған. Беғазы-Дәндибай мәдәнийитиниң тәркивидә Ақсу-Аюлы, Буғылы, Беғазы, Дәндибай, Ортав вә б. мәқбәриләр бар. Улар көпинчә дүгләк (чәмбәр шәклидә), тәртбулуңлук болуп келиду. Имарәтләрниң үсти қелин лимлар билән яки япилақ хада ташлар билән йепилип, оттуриға йоған таш севәтләр орнитилған. Мундақ орунлардин қурал-ярак, зенәтлик буюмлар көпләп тепилған.

Сапал козилар шәкли, ясилиш услуби, нәжишлиниши биләнму пәриқлиниду. Турак-жайлар билән қонушлардин тепилған коза

Тәрт булуң шәклидикі Беғазы-Дәндибай мәдәнийитиниң мәқбәриси

Дүгләк шәклидикі Беғазы-Дәндибай мәдәнийитиниң мәқбәриси

Тирәк сөзләр:

- Беғазы-Дәндибай мәдәнийити
- Мәқбәриләр
- Турғун өйләр
- Қача-қомучлар (идишлар)

Бегазы-Дәндибай мәдәннийитиге хас сапал идиш-комзәкләр

Йеник өйләрму көп болған. Уларниң оттурисида яки чедидә егиз қилип таштин селинған төртбулуңлук ибадәт қилидиған орунлири бар. Інди қәбириләрниң өтрапида 3—5 ихчам турақ-жайлар болған. Бу жайларни маканлиған қәбилиләрниң бесим көпчилиги мис еритиш, сапал козиларни ясаш, деханчилик вә чарвичилиқ билән шүғулланған.

Ойлан!

Назирки қазақ хәлқидә мәқбәрә (кесене) турғузуш дәстүри тоғрилик немә билисиләр? Қандақ атақлиқ мәқбәриләрни билисиләр?

Диний шиәнчә-етиқатлири. Бегазы-Дәндибай мәдәннийитиниң қәбилилириму андронлуклар охшаш тәбиәт күчлиригө (Күн, от, су в.б.) сиғинган. Шуниң билән биллә асасий наят көчүруш мәнбәси несапланған илқа, қой, төгө охшаш жаниварлар вә бөрө, ейик охшаш жиртқуч найванларни қәдиirlәп, уларға тевиниш-сиғиниш адәтлири пәйда болған. Уларниң таштин ишләнгөн тәсвири Қойшоқы, Ақсу-Аюлы, Қызыларай вә б. зәрәткалиқ, турақ-қонушлар өтрапида учрашқан.

Билимиңни тәкшүр!

Бегазы-Дәндибай мәдәннийәтлири қайси йәрләргә таралған вә уларниң қандақ алаһидиликлири бар?

идишларниң тешиға таяқчә билән патуруп-оюп селинған нәқишиләр тәсвири аддий, қийғаш вә өгир болуп келиду. Нәқишиләр арча, тирнақчә, йерим ай тәсвиридә болуп, бойни вә четигә бәлдәмчиләр йепиштурулған. Әнди қәбирләрниң ичигә қоюлған қача-қомучларниң шәкиллири билән нәқишлири тамамән башқичә. Уларниң бойни инчикә коза, комзәк шәкиллик, чәтлири чиқип турған чинә, идиш тәхлит болуп, сирти сүйөк қелиплар билән чирайлиқ нәқишлинип, безәндүрүлгән.

Ойлан!

Дәпин қилиш орунлириға ясалған мәқбәрилиригә қарап қандақ этиқат-ишәнчиниң орун алғанлиғини ейтишқа болиду?

Турғун өйлири. Турғун өй қурулушлири һәрхил. Теми, һули таш билән көтөргөн 4—6 бөлмилик өйләр билән биллә, 1—2 бөлмилик көпә вә кигиз өй (қарәй) тәхлит қураштурма (жиғилидиған)

§15. Ә. МАРҒУЛАННИҢ АЧҚАН АРХЕОЛОГИЯЛИК ЙЕҢИЛИҚЛИРИ

Бұгүн дәристе:

көрнәклик археолог Әлкей Хақан оғли Марғулан тоғрилиқ билимиз;
Әлкей Марғуланниң ачқан археологиялык йеңиликleri тоғрилиқ оқуymиз.

Миллий археология пәниниң асасини салғучи. Әлкей Хақан оғли Марғулан — көрнәклик археолог вә шәриқшунас, әдәбиятшунас, сөнъетшунас алым. У 1904-жили 11-май күни Павлодар вилайитидә дүнияға көлгөн. 1921—1925-жиллири Шемәй педагогика техникумida оқуп жүрүп “Таң” журналида, “Қазақ тили” гезитида ишилгөн. 1925—1929-жиллири Санкт-Петербургтиki Шәриқшунаслиқ институтиниң түркшунаслиқ вә тарих-филология факультетлирида қатар оқуған. 1939-жилғичө Россияядә ишләп, Туркстан археологияси вә мәденийити бойичө бирнәччө экспедициягә қатнашқан.

Әлкей Марғуланниң тәтқиқат йөнилишлири һәртәрәплімә болди. Қазақстан Пәнләр академиясидә ишлиди. Әлкей Марғулан Сирдәрия, Чу, Талас дәриялири бойида вә Отырар, Савран, Сифанақ шәhәрлириниң орнида қезиш ишлирини елип барған.

Ә.Марғулан мираси — мәнивий байлиғимизниң алтун фонди. Ә.Марғулан қазақта олтиришлиқ өнъөнисиниң қедимиидин келиватқанлиғини археологиялык, этнографиялык вә мемарчилиқ материаллар асасида испатлиди. У қазақ йеридики чарвичилиқ, деханчилиқ, сода, төмүр еритиш, қол һүнәрвәнчиликтиниң риважланғанлиғини, кона шәhәрләрниң болғанлиғини, мемарчилиқ сөнъитиниң нә қәдәр тәрәккүй өткөнлигини өтраплиқ тәтқиқ қилды.

Әвлатлар пәхирләнгидәк мемарчилиқ сөнъитиниң өзигө хас үлгилири, қипчак заманидин келиватқан қедимиий архитектурилиқ ядикарлиқ — ғұмбәзләр тоғрилиқ Ә.Марғуланниң өмгөклиридин оқуп би- лишкә болиду.

Тирәк сөзләр:

- Бронза дәври
- Экспедиция
- Археология

Әлкей Марғулан

Ядиңға ал!

Археология вә этнология дегинимиз немә?

Гүмбәз деген немә вә немә үчүн пайдилинілған?

Издән!

Ә.Марғулан хәлқимизниң өнъөнивий турушлуқ өй-жайлирини селиштуруп, болупму бронза дәвридә һаят көчүргөн қабилициләр билән

Ә. Марғулан ядикарлиғи.
Алмута шәһири

Ә.Х. Марғулан археологиялық қезиш ишлири
пәйтидә. 1963-жили

қазақ хөлқиниң арисидики тұрғун-жай селиштиki охашашиқниң болғинини көрсөтти.

Батурлар эпосини тәтқиқ қилип, униң мәдәнийеткө қошқан үлүши билән қедимий дәвирдики хөлиқләрниң әпсанә-ривайәтлири, қедимий жирларниң жәңгиварлық тәсвирилерди тоғрилиқ язди. Ә.Марғуланниң йетекчилигидә Чоқан Вәлихановниң мираси тәтқиқ қилинди. Алмута шәһиридә Ә.Марғуланға беғишлоап ядикарлық қоюлған.

Бронза дәвриниң тәтқиқатчиси. Әлкей Марғулан бронза дәвриниң, униң ичидә *Бегазы-Дәндибай мәдәнийитиниң* тәтқиқатчиси сұпитидә тонулди. У Бегазы вә Дәндибай ядикарлық комплекслирини дәсләп тәтқиқ қилип, *Бегазы-Дәндибай мәдәнийити* намини илмий муамилигө киргүзгөн. Шундақ қилип, бронза дәвриниң ахирқи басқучида (миладидин авалқи X — VIII ғғ.) заманивий Мәркизий Қазақстан территориясидә яшиған қәбилиләр мәдәнийити *Бегазы-Дәндибай мәдәнийити* дәп аталған.

Археологиялық тәтқиқаттарниң нәтижисидә у заманивий қазақ даласини маканлиған Бегазы-Дәндибай мәдәнийити вә цивилизациясини дунияға тонутти. Һазирқи күндө Ә.Марғуланниң илмий өмгәклириниң асасида кейинки сақлар мәдәнийити Андрон мәдәнийитиниң давами екенлиги толук испатланды. Бу икки мәдәнийетниң арисида Бегазы-Дәндибай мәдәнийитиниң васитичилик роль атқурғанлиғи илмий жәhеттин испатланды.

БИЛИМИҢНИ ТӘКШҮР!

1. Ә. Марғулан қайси өлкіләрдә археологиялық қезиш ишлирини жүргүзгән?
2. Униң қандақ саһалар бойичә язған әмгәклирини билисиләр?

ТАШҚА СЕЛИНГАН РӘСИМЛӘР ИПТИДАЙ АДӘМЛӘРНИҢ ДУНИЯТОНУШИНІ ҚАНДАҚ ТӘСВИРЛӘЙДУ?

§16. ИПТИДАЙ АДӘМЛӘРНИҢ ДИНИЙ ЧУШӘНЧИЛИРИ ВӘ ДУНИЯТОНУШИ

Бұғұн дәристе:

- қедимий дәвирдә адәмләрниң отқа қандақ сиғинғинини билимиз;
- қедимий дәвир адәмлириниң ишәнчә-етиқатлири билән тонушимиз.

Иптидаиі адәмләрниң ишәнчә-етиқатлири, дәсләпки диний чүшәнчилири тәбии мұнит вә уни тонуш һәм һис қилиш билән зич мұнасиветлик болди.

Иптидаиі адәмләрниң дәсләпки ишәнчә-етиқатлириниң бири — *отқа сиғинши*. Қедимда адәмләр тәбиәт һадисилиригө бекінде болди. Шуңлашқа тәбиәт һадисилиридин болидиған апәтләрдин нурғун зәрдап чәккән. Тәбиәт һадисилириниң ичидә қедимий адәмләрниң сиғинидиған, тевинидиған нишанлириниң бири от болди. Тәхмин бойичә, улар дәсләпки басқұта оттин қаттық чөчиғен.

Ойлан!

Иптидаиі адәмләрниң оттин қаттық қорқушиниң сәвәви немидә?

Вақитниң өтүши билән иптидаиі адәмләр отниң пайдилик тәрәплирини чүшәнгән. Улар күн совуғанда отниң иссиқ тәпти соғдин қоғдайдиған, хам озук-тұлұкни пиширидиған, жиртқуч һайванлардин қоғдиништа қоллириға мәшъел болидиған, қараңғу түндә йорук чүширидиған хусусийәтлирини пайдиланған.

Пәйдин-пәй отниң тирикчиликтә қанчилик мұнимлиғини чүшинип, отни алайды қәдирләшкө башлиған. Сапал идиш-қачиларни отқа көйдүрүп тәйярлаш көң тариған. Кейин отниң ярдимиңе металл еритип, һәрхил қурал-сайманлар вә мәиший буюмлар, қурал-ярақлар яси迪. Металл буюмниң сұпити таш буюмға нисбәтән хелә жуқури болғанлиқтін, отниң алайды хусусийитини мәденийиләш өсирләр бойи давамлашти. Отқа деген ишәнчиниң күчийишидин адәмләр отни қудрәтлик күч, мұқәддәс һадисә несаплиди. Отниң адәмләрни “бала-қазадин сақлап, яманчиликтін қоғдайдиған қудрити бар” деген ишәнчә қелиплишип, униң мұқәддәслигигө сиғинип, тевинди.

Тирәк сөзләр:

- От
- Күн
- Жиртқуч һайванлар

Қазақ вә уйғур хәлиқлиринин отниң кудрити тоғрилиқ ишәнчә-етикатлиридин ибарәт қандақ миллий әнъәнилирини билисиләр?

Ениқла!

Қедимий дуниятонуш бойичә от билән Құн өз ара зич бағлинишлиқ. От билән Құнниң йоруқ вә иссиқ беридиган хусусийәтлири ортақ. Шуңлашқа от Құнниң бир бөлиги сүпитетидә несапланған. Иптидай адәмләр Құн вә отниң қараңғулуктын, қорқунучтин, тилсім, зулум роһлардин қоғдайдиган хасийәтлик күчи бар дәп ишәнди.

Ойлан!

Қедимда отниң алайында хусусийәткә егә дәп несаплинишиниң сәвәви немидә?

Жуқарқи палеолитта очилиқ магияси көң тарапади. Қедимий овчилар һайванларниң тәсвирини селип, уларни рәмзий бекіндуруш арқилиқ башқурушқа, йәни һайванларни өзлиригө бекіндурушқа болиду, мошундақ қылғандила овчилар һайванларниң тәсвирини селип, һәйкилини ясифан. Шундақла юмшак ташлардин йонуп, сүйәкләрдин оюп аялларниң һәйкилини ясифан. Бу йәрниң үнүмдарлиғини, аниниц хислитини тәсвиrlөш мәхситидә өмөлгө ашурулған болса керек.

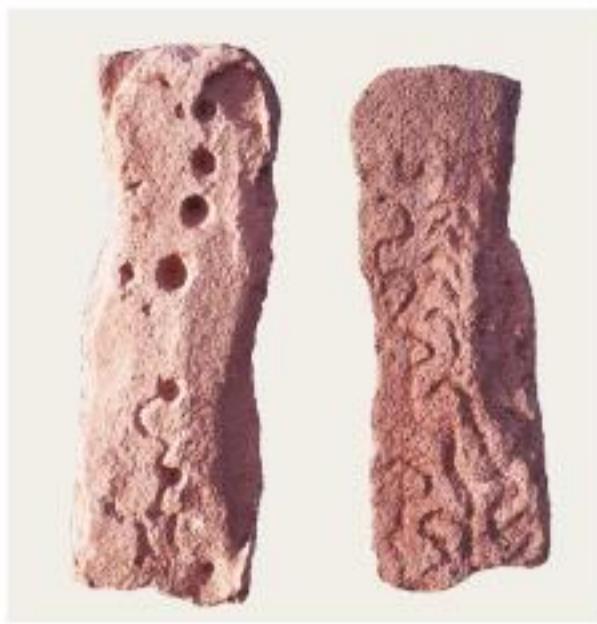
Адәм қияпитидики қедимий таш һәйкәлләрниң бири Маңғыставдин тепилған. Мошу тәвәдә учришидиган илан, йерим ай тәсвиrlөнгөн ташлар тәбиәт вә можудатқа бағлиқ чүшәнчиләрдин хәвәр бериду. Өй һайванлириниң һәйкилини оюп-йонуп ясашму қедимий ишәнчә-етикатқа мунасивәтлик. Баянжүрек теғиниң шәрқидики Ташибаш комплексидики рәсим-йосунлук өhмийити болған қойниң таш һәйкәллири сақланған.

Қедимий дәвир түрғунлириниң диний чүшәнчилири билән дуниятонуши тоғрилиқ бағалиқ мәлumatларни диний йосунлук буюмлардин, құрванлиқ вә дәпин қилиш орунлиридин билишкө болиду. Дәпин қилиш орунлиридин тепилған буюмлар у дуниядик бағилиқ наятқа деген ишәнчиниң болғанлиғини көрситиду. Мундақ буюмлар у дунияда на жәт болиду деген ишәнчә билән қоюлған.

Өкүзләр. Кулжабасы петроглифи

Иптидай адәмләрниң дуниятонуши. Заманивий Шималий Қазақстандикі Пенки йезиси өтрапидики Пенки турақ-жайи өтрапидин тепилған дәпин қилиш орнидин бурунқи диний чүшәнчә тоғрилиқ мәлumat елишқа болиду. У йәрдә тепилған буюмларниң ичидә алайында безәндүрүлгөн башкийим (допа) болған. Уницидик зенәт буюмлириниң арисида оғақ шәкилдикі

Илан, йерим ай тәсвирили селинған ташлар

сүйөк бастурма, жиртқуч һайванларниң чишлири, йоған мончақлардин тизилған боюнға асидиган һалқа бар. Униңдики жиртқуч һайванларниң чишлиридин адәмләр өзлиригө күч-қувәт, мәдәт алған. *Қызыл бояқ* билән боялған қуланниң икки товуғи уларниң отқа сиғинғанлиғини көрситиду. Охра (*жосса*) бойиғини шекил таш, қум, өсүмлүк томурлирини қошуп ясиган серик, қызыл рәңлик тәбиий бояқ.

Охра бойиғи дегинимиз немә вә уни немә үчүн пайдиланған?

Ениқла!

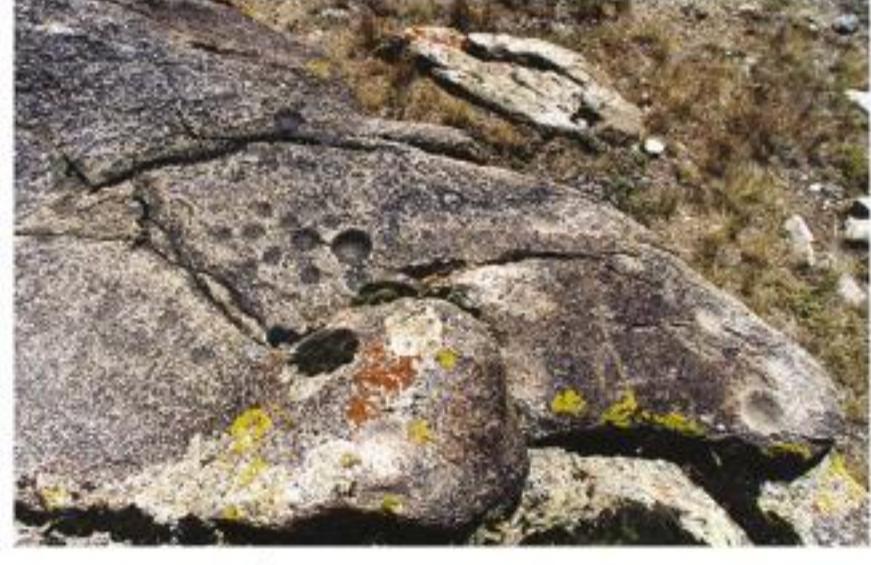
Археологлар Пенки турақ-жайидин ялпақ таш һәйкәл тапқан. Һәйкәлдө еғизини ечип турған буланниң беши билән боюни тәсвиrlәнгөн вә көзи choңқур шәкилдө оюлуп, қулиғи салпаңлитип ясалған. Қаратавниң Қараңғир турақ-жайидин һайванларниң ошуқ-туйиғидин йонуп ясалған һәйкәлләр чиққан. Мундақ һәйкәлләрму рәсим-йосунлук вәзипә атқурған, адәмләр һайванларниң һәйкилини оюп ясиса овчилик муваппәқийәтлик өтиду, дәп чүшинип, иримини қилатти.

Билимиңни тәкшүр!

Иптидаий адәмләрниң овчиликқа аит етиқатлири тоғрилиқ қандак ядикарлиқтар мәлumat бериду?

Ташбаштики қой һәйкили

Қой беши оюп ясалған таш

§17. ҚИЯ ТАШҚА РӘСИМ СИЗИШ СӘНЬИТИ ВӘ ҚЕДИМИЙ ТУРҒУНЛАРНИң ДУНИЯТОНУШИ

Бүгүн дәрістә:

қедимий дәвирләрдики адәмләрниң сәнъити билән тонушимиз;
қия ташларға селинған сүрәт-рәсимләр тоғрилиқ билимиз;

Тирәк сөзләр:

- Өңкүрләр
- Қия таш
- Петроглиф
- Сәнъэт

Петроглифлар. Қия ташларға йонуп рәсим сизиш сәнъити *петроглиф* (латин. *petro* — таш, грек. *glif* — йезиш) дәп атилиду. Қедимий дәвирдә қия ташларға рәсим сизишни өзләштүруш — тәсвирий сәнъәтниң риважлинишидики чоң утуқ болди.

Қазақстан территориясидики қия таштиki тәсвиirlәr. Қазақстандикі Арпаөзен, Сауықандық (Қаратав), Хантав, Қулжабасы, Таңбалы (Чу-Или тағлири), Ешкиөлмес, Баянжүрек (Жоңғар Алитеғи), Шимайлы, Ақжал, Ақжайлау, Оралбай, Мурсөлім (Тарбағатай тағлири) петроглифири бар. Рәсимләр оюш, қириш, чекиш, пәдәзләш усуллири билән селинған. Қия ташлардики рәсимләрниң өң қедимий Қулжабасыдін тепилған.

Ядиде ал!

Ташқа тәсвиirlәr селиш сәнъити қачан пәйда болди вә қандак орунларда учришиду?

Қия таштиki рәсимләр сизилиш вақтиға қарап 7 дәвиргө бөлүниду, атап ейтқанда архаикилиқ — қедимий (балдурқи) вә оттура бронза дәври, кейинки бронза дәври, қедимий төмүр дәври — сақ дәври, қедимий төмүр дәври — hун дәври (қедимий көчмәнләр), оттураөсирлик вә этнографиялик дәвир (кейинки көчмәнләр).

Ядиде сақла!

Һайванатларниң тәсвири уларниң адәмләрниң мәдәний һаятида муһим роль атқурғанлығини көрситиду.

Қазақстандикі петроглифларда йоқап көткән вә назирму бар һайванларниң тәсвири учришиду. Шундақла мифологиялик, йәни әпсанәвий һайванлар тәсвиirlириму учришиду. Қазақстандикі петроглифлар овчилиқ, һайванатлар тирикчилиги, адәмләрниң диний ишәнчә-етиқатидин мәлumat бериду.

Қулжабасы петроглифири Чу-Или тағлири қия ташлириға 2000 миң жил мабайинида селинған. Бу рәсимләр бронза дәвридин башлап, қедимий төмүр дәври, сақ қәбилилири дәвирлирини тәшкил қилиду. Қулжабасы қия таш рәсимлириниң сани 4000 миндин ашиду. Явайи буқа, бөрө

Кулжабасы. Явайи буқини овлаш вә тевиниш

Ешкиелмәс. Адәм, һарву, жаниварлар тәсвиrlәнгән

ниқавини кийгән адәм, овчилик һекайилири қедимий бронза дәвригө, тәгиләр вә һарвулар оттура бронза дәвригө, көләми кичигирәк жаниварлар тәсвирилири кейинки бронза дәвригө ятиду. Әнді қурал тутқан жәңчиләр, аял, бала қияпәтлирини селиш төмүр дәвридә давамлашқан.

Ойлан!

Қия ташлардикі рәсимләрдин қандак дерәк-мәлumatлар елишқа болиду дәп ойлайсиләр?

Ешкиелмәс петроглифлири Жоңғар тағ чатқаллириниң шималий-ғөрбий қисимлиридики қия ташларға селинған. Рәсимләрни бронза дәвриниң оттура басқучидин башлап салған. Рәсимләр сани 10 000 дин ашиду.

Арпаөзен петроглифлири Қаратавниң Келиншектав йотисида орунлашқан. Ядикарлық миладидин авалқи 1—2-минжилликқа, бронза вә қедимий төмүр дәвригө ятиду. Арпаөзен қия тешидики рәсимләрниң умумий сани — 3,5 мин. Арпаөзен петроглифлиридики қош атлиқ жәңгивар һарвулар қазақ йеридә наят көчүргөн һинд-арийлиқтарниң мифологиялық вә диний рәсим-йосунлиридин, шундақла, уларниң көчмән наят тәрзидин мәлumat бериду. Арпаөзен қия таш ядикарлиқлирида төмүр дәвридә селинған қош путлук ат, өкүз вә төгө қошқан уруш һарвулири вә егилик һарвулириниң рәсимлири учришиду.

Баянжүрек петроглифлири Йәттису (Жоңғар) Алитетиниң Қаратав йотилириниң пакалиған ғар ташлирида сақланған. Бу йәрдә бронза дәвридин кейинки оттура өсиrlәргичө мошу тәвәни маканлиған қәбилиләр вә хәлиқләрниң турмуш-тирикчилиги, рәсим-йосунлири һәм дуниятонушини баян қилидиған тәсвиrlәр учришиду. Баянжүрек петроглифлириниң ичидә сақ стили билән селинған тәсви-қияпәтләр, һун-сармат дәвригө ятидиған көрүнүшләрму можут. Қия таштиki рәсимләрниң көпчилиги, асасән, атлиқ жәңчиләр тәсвиридә берилгән қедимий түркій дәвриниң көрүнүшлиридур.

Арпаөзен. Жаниварлар топи

Баянжүрек. Адәм вә илқа

Тамғилиқ таш петроглифлири — Йәттисуниң әң қедимий, бәк муһим ядикарлиқлириниң бири. 2004-жили ЮНЕСКО хәлиқара тәшкилатиниң Дуниявий мираслар тизимиға киргүзүлгөн. Тамғилиқ (Таңбалы) петроглифлирини дәсләп 1957-жили Ә.Марғулан намидики Археология институтиниң археологлири ачқан. Тамғилиқ петроглифлирида 5000 дин ошук рәсим бар. Тамғилиқ ғарташтиki рәсимләр оттура бронза, кейинки бронза, қедимий төмүр (сақлар вә үйсүнлөр), оттура өсиrlөр (қедимий түркійлөр), йеци заман дәвирлиридә селинған. Тамғилиқ таштиki рәсимләрниң әң конисини оттура бронза дәвридә селинған рәсимләр тәшкил қилиду. Униңда ниқап (маска) кийгөн адәмлөр, бөрө ниқавини кийгөн садақчилар, тоқмақ тутқучилар, қурал тутқан жәңчилөр, құрванлиқ қилиш көрүнүшлири бар. Шундақла қуланлар, ат, төгилөр, бөрилөр, буғилар, һарвларму тәсвиrlөнгөн. Құнбашлиқ мифологиялық адәм, Құн чөмбири образи билән гөвдилөнгөн өкүз, архар, буға тәсвиr-қияпетлири оюп селинған. Улар Көк Тәңри билән мунасивәтлик Құнгө сиғинишни ипадиләйду.

Билимиңни тәкшүр!

Қазақстан йеридики қия таштиki ядикарлиқлар тепилған жайлар тоғрилик ейтип беріндер.

Тамғилиқ таштиki Құнбашлиқ адәмләр тәсвири

ҚЕДИМИЙ АДӘМЛӘРНИҢ НАЯТИҒА СӘЯНӘТ

§18. ҚЕДИМИЙ ТУРМУШ-МӘИШИЙӘТ

Бүгүн дәристә:

Қазақстандыки дәсләпки адәмләр маканлиған турақ-жайлирини тәкрап атап өтимиз; мезолит, неолит дәвринин алайдииликлири вә мәишийәттиki өзгиришләрни ядимизға чүшиrimiz.

Заманивий Қазақстан йеридө наят көчүргөн дәсләпки адәмләрниң маканлиған турақ-жайлири Қаратав, Жөнубий Қазақстан, Йеттису, Сариарқа, Балқаш көли өтрапида учришиду. Шундақла Иртиш vadisi, Fərbij Қазақстанда Маңғыстас вә Muғaljar тағлириниң етигидин көплөп тепилмаңта.

Турақ-жайлардин тепилған өмгөк қураллири, қурал-ярақлири охшаш археологиялык ядикарликлар уларниң турмуштирикчилиги, умумән мәишийитидин дерек-мәлumat бериду.

Археологиялык ядикарликларниң түрлирини атап көрсөт.

Издән!

Тирәк сөзләр:

- Турақ-жайлар
- Дәсләпки адәмләр
- Палеолит
- Мезолит
- Неолит

Палеолит. Палеолит дәвридики адәмләрниң тирикчилик үчүн бирлишиш зөрүрийитидин пәйда болған дәсләпки топини — *дәсләпки адәмләр топи* (падиси) дәп аташ шәкилләнгөн. Улар овчилиқта, теримчилиқта топ болуп жүргөн. Бу ижтимаий қурулминиң әң кона, қедимий түри. Униң алайдиилиги — жөмийәтлик мунасивәтләрниң техи толук шәкилләнмигөн, хелә ажиз болушыда еди. Туққанчилик мунасивәтниң аддий түри ипадиләнди.

Дәсләпки адәмләрниң вәкили палеолит дәвридө наят көчүрүп, шәкиллинип болған. Әң иптидаий адәмләр тәйяр тәбиий ташларни, таяқни, найванлар сүйәклирини өйни петиче қурал сүпитидө пайдиланған.

Австралопитекларниң таш, яғач парчилирини ишлөп, улардин қураллар ясиған қедимий вәкили *әплик адәмләр* (*Homo habilis*) дәп аталди. Улар ташни өткүрлөш үчүн йерип, непизлатқан. Мошундақ таш сунуқлириниң бис-қирини чиқарған.

Новәттики эволюциялык тәрәккият басқучиға *архантроп* вә *палеантроплар* ятиду. Архантропларни алимлар “тик жүридиған адәмләр”

яки “тик мәцидиған адәмләр” (*Homo erectus*) дәп атиған. Архантроплар қалдурған мираслар *Ашель мәдәнийити* деген нам билән мәлум.

Қедимий палеолит өмгөк қураллириниң йеци тури — қол чапқулар вә яргүч қуралларниң пәйда болуши билән тәриплиниду. Қедимий палеолитниң чапқулири беші өткүр, иккى бислиқ, сиртқи шәкли созунчақ яки бадам қепи тәхлит келиду. Кремнийдин өмгөк қураллирини ясайдыған егилик орунлири, устиханилар шәкилләнді.

Ашель мәдәнийитини алмаштурған археологиялық дәвир — *мустъе мәдәнийити*. Мустъе дәвригө өтидиған пәйттө (қедимий палеолитниң ахирида) адәмниң бәдән қурулушкида соң өзгиришләр йүз бәрди. Бу дәвирдә адәмләр өмгөк қураллирини ясаш усулини, башпана селишни йетилдүргөн.

Адәмләрниң тәрәкқият тарихида неандерталь адими қедимий адәмләрниң топи — архантропларниң теги-тәктини давамлаштурған. Неандертальлар неоантропларниң өждәди болуп несаплиниду. Улар йоған наиванларни овлиған, отни пайдилинишни билгөн.

Ойлан!

Дәсләпки адәмләр қандақ тәрәкқият басқучилирини бесип өткән?

Адәм тәрәкқиятиниң өң ахирки эволюциялық риважлиниш басқучида заманивий адәмләрниң түр-шәкли, қияпити шәкилләнгөн. Уларни алимлар аңлиқ адәм — *неоантроплар* (грек. *neos* — йеци, *anthropos* — адәм), йәни *Homo Sapiens* дәп атиди. Уни *кроманьонлиқлар* дәпму атайду.

Улар кейинки палеолитта *неандерталь адимини* алмаштурған. Архантроп, палеоантроп топиға ятидиған адәм түрлиригө қариғанда яхши йетилгөн, әнди назирки адәмләрдин сүйәклири йоған болған.

Ядига ал!

Архантроп, палеоантроп, неоантропларниң вәкиллири кимләр еди?

Мезолит палеолитниң давами болуп несаплиниду. Бу дәвирдә таш қураллирини ясаш техиму тәрәкқий өткән. Палеолиттин мезолитқа көчүш муз дәвериниң аяқлишиши билән мунасивәтлик. Бу дәвирдә адәмләрниң сани көпәйгөн. Овчилиққа адәмләр өз алдыға айрим чиқишиңа башлиған. Мезолит турғунлири ов олашқа қолайлық йәрләрни издәп пат-пат көчүп турған. Белиқ тутуш усулирини йетилдүрди. Тор тоқушни тәрәкқий өткүзүп, қейик вә палақ ясиди. Иштни қолға үгөтти. Теримчилиқ мурәккәплөшти.

Өмгөк қураллирини ясашта түп-асаслиқ өзгиришләр болди. Пичак, хәнжәр, оқяниң, нәйзиниң учлирини сүйәк вә яғачтин ясаш усулирини өзләштүрди. Мезолитни башқа дәвирләрдин таш ишләш аләнидиликлири арқылы ажритишқа болиду. Мезолит турғунлири нәйзә, гарпун, оқяниң учи ретидә ихчам ташларни пайдиланди. Улар

микролитлар дәп атилиду. Микролитларни асасөн егилик қураллирини ясаш үчүн сүйөккө, яғачқа бәkitкөн.

Мезолит дәвридә адәмләр наятида чоң өзгириш пәйда қилған йецилиқ — қедимий адәмләрниң *садақ* билән оқяни ойлап тепиши, кәшип етиши болди. Садақ билән оқя қурал-яракниң асасий түригә айланди. Садақ билән оқянин қоллинишқа жарий қилиниши кичик һем жұгрұқ наиванларни, һәтта қушларни овлашқа мүмкінчилик яратқан. Илгәркидәк қоршап тутуш, наиванниң кәйнидин қалмай қоғлаш, қоғлап овлаш, наиванни узак күзитип берип тутуш усуллириниң орниға нәйзә билән санчип, оқя билән етивелиш усулинин өзләштүрди. Мезолит дәвридә адәмләрниң сани техиму өскөн, бу адәмзат тәрәкқиятиниң муһим бир дәври болди.

Неолит. Неолит дәвринин муһим утуғи — малчилиқ вә деҳанчилиқниң пәйда болуши. Йәни егиликниң мәһсулат беридиған, ишләпчиқириш түрлири шәкилләнди. Мал жуцини қайта ишләп, егирип, тоқумчилиқ һүнирини тәрәкқий өткүзді. Миладидин авалқи 3-миңжилликта болған бу надисә илим-пәндә “*неолит ағдуруши*” дәп атилиду. Униң мәнаси пәкәт тәбиәт мәһсулатлирини пайдилиништин йеци тәрәкқият басқу-чиға — малчилиқ вә деҳанчилиққа көчүшни билдүриду. Таштин өмгөк қураллирини ясаш жуқури дәриҗидә риважланды. Яғач яки сүйөк сапқа микролитларни тәбиий йелим арқылы өткүзді. Мошундақ кәскүч һәриләр, оғак түрлирини яси迪. Йелим сүпитидә тағ моми, қара май, битум қоллинилған. Мундақ қуралларни терә өйләшкө, ома орушқа пайдиланған. Неолит турғунылири лайни өйләп, идиш-қача ясап, пухта болуш үчүн уни отқа көйдөрди. Шундақ қилип сапал-комзәк ясаш — *сапалчилиқ һүнәрхөнчилігі* риважланды.

Тапшурұқ

Берилгән сүрәтләр бойичә қедимий овчиларниң ңаяти һәккідә һекайә түзүнлар. Уларниң тирикчилик қилиш һәрикәтлирини өз ара пикерлишип, кез алдин-ларға кәлтүрүңлар.

Дәсләпки адәмләрниң турмуш-мәишийтидә овчиликниң (аң овлашниң) әһими-йити қандақ болған?

Билимиңни тәкшүр!

- Палеолит турғунылири вә мезолит турғунылири ңаятиниң алаһидиликлири билән пәриклирини таллаңлар.
- “Неолит ағдуруши” нами немә билән мұнасивәтлик, бу дәвирдә адәмзат ңаятида қандақ йециликлар орун алди?

Пишшиқдаш соаллири вә тапшуруқлар:

1. Қазақстаннин қедимий тарихи китави қандақ мәсилелерни оқутиду?
2. Таң өсири қандақ дәвирләргә бөлүниду?
3. Иптидай адәмләрниң риважлиниш басқучилиридики түрлиригә берилгән намларни атаңлар.
4. Климатниң өзгириши һайванатлар вә өсүмлүкләр дуниясиға қандақ тәсир қилди?
5. Қазақстан территориясидин тепилған таш дәвери археологиялык ядикарлик-лириниң намлирини дәптириңларға йезин්лар.
6. Садақ билән оқяниң пәйда болуши адәмләр ңаятида қандақ өзгиришләрни пәйда қилди?
7. Неолит дәверидики адәмләр таш микролитлирини қандақ ясиған вә қандақ мәхсәттә қолланған?
8. Деханчилик вә мал чарвичилиғи қандақ пәйда болди?
9. Мални қолға үгитиш адәмниң ңаятиға қандақ өзгириш елип кәлди?
10. Ботай мәдәнийити тоғрилиқ сөзләп бериңлар.
11. Иптидай адәмләр немә сәвәптин һайванларниң қияпитини тәсвириди?
12. Бронза дәвериниң асасий тәриплімиси вә аләһидилігі қандақ?
13. Бронзини қандақ металларниң арилашмисидин алған?
14. Андрон мәдәнийити қайси жайларда таралған?
15. Беғазы-Дәндибай мәдәнийити қандақ жайларни тәшкіл қилған?
16. Беғазы-Дәндибай мәдәнийитиниң ядикарлиқлири тоғрилиқ немә билисиләр?
17. Қия ташлардики рәсимләрниң түрлири билән мәзмүни тоғрилиқ немиләрни билисиләр?
18. Бронза дәвери турғунлириниң сиғиниш-тевиниш нишанлири немә болған?

II бап

ҚЕДИМИЙ КӨЧМӘНЛӘР hАЯТИ

ҚАЗАҚСТАН ТӘВӘСИДӘ ТӨМҮРНИҢ ӨЗЛӘШТҮРҮЛҮШИ

§19. ТӨМҮР ӘСИРИНИҢ ДӘВИРЛӘРГӘ БӨЛҮНУШИ ВӘ АЛАҢИДИЛИКЛИРИ

Бүгүнки дәристә:

- төмүр әсиринин дәвирләргә бөлүнүшини билимиз;
- төмүр дәвринин алайдиличири билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

- Төмүр
- Төмүр әсири
- Балдурқи төмүр әсири

Кедимиң адәмләрниң төмүрни өзләштүрүп, униңдин өмгөк қурал-саймандырыны ясиған дәври *төмүр дәври* яки *төмүр әсири* дәп атилиду. Бронзини өзләштүрүш усули кейинирек төмүр ишләпчиқиришини тәрәккүй өткүзүшкә алас болған. Төмүр көп учришидиған материал болғанлықтан, қоллинишқа тез арида кирди.

Ядига ал!

Металлни өзләштүрүш дәсләп қайси дәвирдә пәйда болған еди?

Төмүрдин ясалған буюмлар миладидин авалқи 3-миңжилликтин башлап учришишқа башлайды. Інталда төмүрниң еритилиши интайин қийин болғанлықтин қыммәт металл болуп қаливәрди. Төмүр тәбиәттә мис яки алтун охшаш таза һаләттә учрашмайды вә уни рудилардин бөлүвелиш үчүн наһайити жуқури температура наҗәт болған. Адәмләр төмүрни пәкәт миладидин авалқи 1-миңжилликниң бешидила аммивий өзләштүрүп, униңдин ясалған буюмлар қоллинишқа кәң киришкә башлиди.

Әстә сақла!

Төмүр әсири – адәмзат тарихида бронза дәврини алмаштуруп, ғайәт зор өзгиришләрни вужутқа кәлтүргән йеңи дәвир болди.

Балдурқи төмүр әсири. Археологиядә төмүр дәсләп аммивий қоллинишқа башлиған дәвирни униңдин кейинки дәвирдин бөлүп көрситиш үчүн *балдурқи төмүр әсири* деген уқум пайдилинилиди. Балдурқи төмүр әсири миладидин авалқи 1 — милади 1-миңжиллигиниң оттурисиғичә дәвирни өз ичигө алиду.

Төмүр дәвридә наят көчүргән адәмләрдин қалған асасий ядикарлиқтар — дәң шәклидә сақлинип қалған қорғанлар вә қедимиң

тұрақ-жайлар. Қорғанларға жүргүзүлгөн тәтқиқатлар шу дәвирдіki адәмләрниң тирикчилиги, урпи-адити, рәсим-йосуни тоғрилиқ мүһим дереклөрни бериду. Балдурқи төмүр дәвриниң ядикарлиқлиридин тәпилған төмүр қуралларға қарап дәсләпки басқучтиki төмүр еритишиңиң сұпити начар болғанлиғини байқиғили болиду. Шундақла бу басқучта бронзидин буюмлар ясашму давамлашқан.

Ойлан!

Немә үчүн қедимий адәмләр төмүр билән биллә башқа материалларни қоллинишни давамлаштурди?

Бәк пухтилиқни һажет қилмайдыған мәиший буюмлар — қазан, әйнәк вә құрванлиқ идишлири бронзидин ясиливәрди. Зәргарлиқ безәк буюмлар — сирға, һалқа, үзүк, биләйүзүк вә б. мис, бронза, алтун вә күмүчтин ясалди. Қол һүнәр-вәнчилигиниң пәйдин-пәй риважлиниши билән төмүр буюмларниң, болупму, әң авал, қурал-ярак, шуниң билән биллә өмгөк қуралсайманлириниң сұпити өсти.

Кедимий көчмәнләрниң төмүр шәмшири вә хәнжири

Ойлан!

Қедимий Қазақстан территориясидә металлургияның риважлинишиға қандак шараптлар мүмкінчилик яратқан дәп ойлайсиләр?

Тапшурук

Төмүр дәвридә һаят кәчүргән адәмләрдин қалған асасий ядикарлиқ – қорған тоғрилиқ немә билисиләр? Улар қандак ясалған? Дәптириңларға қорғантәпиләрниң қезилма ишлириғичә вә қезилма ишлири вақтидики сүритини селип көрүнлар.

Билимиңни тәкшүр!

1. Төмүр әсири, балдурқи төмүр әсири деген чүшәнчә-уқумларни чүшәндүрүнлар.
2. Иптидаий адәмләрниң төмүрни өзләштүрүши тоғрилиқ һекайә түзүнлар.

§20. ТӨМҮРНИ ӨЗЛӘШТҮРҮШ ВӘ УНИҚ ҚЕДИМИЙ КӨЧМӘНЛӘР НАЯТИДИКИ ӘҮМИЙИТИ

Бүгүнки дәристә:

иптидай адәмләрниң төмүрни ишләшни қандақ өзләштүргәнлигини билимиз;
адәмләр һаятида төмүр ишләшниң қандақ әһмийәтлик болғанлығини чүшинимиз.

Тирәк сөзләр:

- Хам пұвдәш
- Уста
- Еритиш печи
- Егәр
- Үзәңгә
- Еғиздуруқ

Қедимий адәмләр төмүрни қандақ өзләштурди?

Бронза билән селиштурғанда төмүрни еритиш үчүн наһайити жуқури температура керәк еди. Шуңлашқа төмүрни һава пұвдәшкә беғишиланған мәхсус нәйчиләр орнитилған choңқурда еритиш арқылы рудидин бөлүвалди. Ташқирисидин пұвдәлгөн һава пәштики температурини көти-

ришкә мүмкінчилик бәргөн. Төмүрни еритишниң мундақ қедимий усули *хам пұвдәш* (сирттин соғ һавани пұвдәш усули) дегендама егө болди.

Мәхсус тәйярланған choңқурниң түвигө дәсләп яғач-отунниң чоғини, униң үстигө төмүр рудини салди вә униң үстигө қайтидин соғ салди. Чоңқурниң үстини йепип, чоғни көрүк билән пұвдәп туташтурғанда руда ерип, төмүр өнделгенде астиға чүшкән. Мошундақ адәмләр *еритиш пешини* ясал чиқарған еди. Руда еритилғандын кейин пәшни бузуп, елинған металлни үстиханида қайтидин қыздуралып, болқа билән соқуш арқылы тәйярлана. Мошу хилда *устилик* маңарәт пәйдин-пәй ишләпчиқиришниң муһим саһасиға айланды.

Уста дегендама ким вә у немә билән шуғулланды?

Издән!

Шималий Қазақстан Ақиир шәһәрчисидин металл еритишқа беғишиланған йүзлигөн пәшләрниң орни тепилған.

Қурал-ярақларни төмүрдин ясаш иптидай адәмләрниң һаятиға зор йецилиқ өкөлди. Нәтижидә көплигөн өзгиришләр йүз бәрди. Мошу пәйттин башлап төмүр егиликниң барлық саһасида асасий материалға айлинип, пәйдин-пәй таш билән бронзини өмәлдин қалдурди.

Төмүрни өзләштүрүш егилик саһалириниң шәкиллинишігө қандақ тәсирини йәткүзді?

Мал чарвичилиги. Төмүр қуралларниң пәйда болуши билән мал чарвичилиғи техиму тәрәккүй қилди. Малчиларда пухта егәр, төмүр үзәңгиләр, төмүр еғиздуруқтар пәйда болди.

Бу муһим!

Еғиздуруқ — жүгәнниң төмүрдин ясилип, илқиниң еғизиға селинидиған қисми. Еғиздуруқ атни башқуруш үчүн пайдилинилған. Улар дәсләп сүйәктин, мұңгүздин, кейинирек яғачтин, бронзидин, балдурқи көчмәнләр дәвридә төмүрдин ясалды.

Ақиир шәһәрчисиниң әслигә кәлтүрүлгөн көрүнүши (реконструкция)

Сақ дәвридики бронзидин ясалған еғиздуруқтар

Деханчилиқ. Төмүрни өзлөштүрүш терилғу мәйданлирини көпірөк өзлөштүрүшкө мүмкінчилик беридиған йеңі өмгөк қурал-сайманлирини ясашқа йол ачти. Деханчилиққа на жәтлик терилғу мәйданлирини тәйярлашқа төмүр қураллири зор мүмкінчиликтер яратты. Төмүр қуралларниң ярдими билән адәмлөр терилғулукқа керәклик йәрлөрни яхширақ пәрвиш қилидиған болди. Илгөрки бронзидин ясалған көтмәнниң орниға биси пухтирақ төмүр көтмәнлөрни пайдилинишқа башлиди.

Ядиңға ал!

Деханчилиқ қайси дәвирдә пәйда болды? Кәттәнлик деханчилиқ дегендеген немә?

Йәрни зираәт териш үчүн назирлашқа на жәтлик қуралларниң төмүрдин ясилиши өмгөк үнүмдарлиғини ашурди. Төмүрдин ясалған соқа йәрни чоңқурирақ вә көпірөк найдиди. Төмүрни пайдилиниш — деханчилиқни егиликниң муһим саңасиға айлантурди.

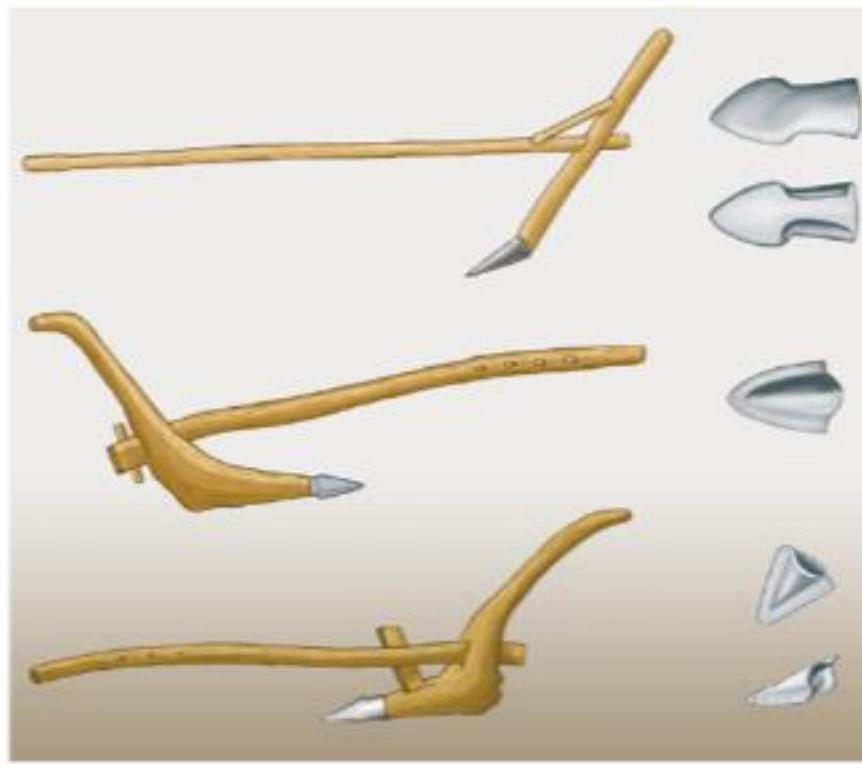
Ойлан!

Немә үчүн пәкәт төмүрниң кәң тарилишидин кейинла деханчилиқ егиликниң муһим саңа-бөлигигө айланған?

Соқа дегинимиз немә? Уни немә үчүн вә қандақ пайдиланған?

Издән!

Қол һүнәрвәнчилиги. Төмүрдин ясалған қайчилар, металл пичақлар, тәшкүч (бегиз) охшаш көплигөн өмгөк қураллири пәйда болушқа башлиди. Устилиқ, қурал ясаш, көчмәнлик вә сәяһет қураллирини, зәргарлық буюмлар, һөрбий қурал-яраклар ясаш охшаш һүнәрвәнчилик түрлириниң риважлиниши тезләшти. Төмүрдин ясалған өмгөк қурал-

Дәсләпки соқилар вә уларниң кейинки дәвиrlәрдики риважланған түрлири

лири яғач, сүйәк, терә өйләш ишлирини риважландурди. Буниң һәммиси қол һүнәрвәнчиликниң деҳанчилиқтин бөлүнүшигө өкөлди. Қол һүнәрвәнчиликниң тәрәкқияти — содиниң риважлинишиға түрткә болди.

Балдурқи тәмүр дәвридики устилар тәмүрни ишләшниң шу замандыки әң илғар усуллирини мәниранә өзләштүргөн. Улар буюмларға һәрқандак үшкіл-пичим берөлиди. Шуңлашқа балдурқи тәмүр дәвридә ясалған ат өнжамлири, қурал-ярақлар вә безек буюмлири өзиниң көркемлиги жәһеттін та назирғиче адемләрни һәйран қалдурмақта.

Ойлан!

Немә сәвәптин һүнәрвәнчилик деҳанчилиқтин бөлүнүп чиқти?

Тапшуруқ

Дәсләпки тәмүр ериткучиларниң атқуруватқан ишлирини өз тәхмининлар бойичәениқлаңлар. Уларниң ишини тәрипләп ейтип беріңлар вә йеңи сөзләр билән иш-паалийәтлирини дәптириңларға йезинුлар.

Билимиңни тәкшүр!

Инсаныйәт тәрәкқиятида бронзидин көрә тәмүрни өзләштүрүш яхши тәрәккий әтти деген хуласә билән келишәмсиләр? Чүшәндүрүңлар.

КӨЧМӘН МАЛ ЧАРВИЧИЛИҒИНИҢ ШӘКИЛЛИНИШИ

§21. КӨЧМӘН МАЛ ЧАРВИЧИЛИГИ ВӘ НАЯТ ТӘРЗИНИҢ ШӘКИЛЛИНИШИ

Бүгүнки дәристә:

қедимий Қазақстан территориясидики көчмән мал чарвичилиғиниң шәкиллиниши тоғрилиқ билимиз;

көчмән мал чарвичилиғиниң қандақ түрлири барлығини ениқлаймиз.

Көчмән мал чарвичилиғиниң шәкиллинишигө қандақ сәвәпләр тәсир қилған?

Кедимий Қазақстан территориясиде мал чарвичилиғи яхши риважланған. Униңға мошу дәвиргө ятидиган һайванларниң сүйәк қалдуқлири вә өмгөк қурал-саймандыры испат болалайды.

Көчмән мал чарвичилиғи энеолит дәвридин башлиниду. Энеолит дәвридә қедимий Қазақстан территориясиде илқини қолға үгөткөн еди. Шуңлашқа бу дәвирни көчмән наят тәрзиниң башлинине дәври дәп несаплашқа болиду.

Ядінға ал!

Һайванаттарни дәсләп қолға үгитиш қайси дәвирдә башланды?

Бронза дәври көчмән мал чарвичилиғиға көккөн дәвир болуп несаплиниду. Кейинки бронза дәвридә ат билән биллә қой, сийир, төгө пәйда болған. Башқа маллар билән селиштурғанда, болупму, қойниң сани көпәйгөн. Бу қедимий қәбилиләргө мални су, йәм-чөп билән тәминләш үчүн отлақ, яйлақтарни ұнұмлук пайдилинишниң йолусуллирини издәштүрүш зөрүрийитини пәйда қилди.

Ойлан!

Бронза дәвридә немә сәвәптин қойниң сани өсти дәп ойлайсыләр?

Көчмән мал чарвичилиғиниң толук шәкилләнгөн дәври миладидин авалқи 2-минжиллиқниң ахири вә миладидин авалқи 1-минжиллиқниң бешиға, йәни *балдурқи төмүр дәвригө* ятқузулиду. Көчмән наят тәрзигө өтүш хәлиқниң өтрап муһитқа маслишишиниң нәтижисидә

Тирәк сөздәр:

- Көчмән мал чарвичилиғи
- Олтиришлик мал чарвичилиғи
- Йерим көчмән мал чарвичилиғи

әмәлгө ашқан. Алимлар мошу басқучтики әтрап мұнитниң көчмән мал чарвичилиғиға қолайлық болғанлиғини ениқлимақта.

Ойлан!

Қедимий Қазақстан территориясидики көчмән мал чарвичилиғинин шәкиллинишиниң қандақ сәвәплири болди?

Көчмәнләр жил пәсиллиригө мувапиқ көчүп жүрди. Қиши пәслидә улар иссик жәнубий тәвәләрдә паналиған. Отар-қотандики мал сани қанчә көп болса, көчүп-қонушму шунчә узағирақ болған. Асасий маллар сүпитетідә қой, ат вә төгә өстүрүлди.

Көчмәнләр немә сәвәптин асасий маллар сүпитетідә ат, қой вә төгини өстәргән?

Издән!

Көчмән мал чарвичилиғиниң қандақ түрлири болған?

Дәсләпки вақитта қедимий малчилар өзлири гәмиләрдә туруп, мални мәхсус ясалған мал қоралирида тутти. Бу олтиришилиқ мал чарвичилиги еди.

Малниң сани көпәйгәнсири уни чөп, су билән тәминләш еғи-лашти. Шуңлашқа малчилар йери үнүмлүк тәвәләргө көчүшкө мәжбур болди. Улар қиши мәзгилидә қишилаққа көчи. Язда мални язлиқ отлақ-йейим — яйлақта бақти. Тағлиқ өлкіләрдә қишилақтар билән язлиқ яйлақтар бир-биридин жирақ өмәс жайда орунлашти вә улар тұрақлиқ болди. Шуниң билән биллә, малчилар азду-тола деханчилик биләнму шуғулланды. Көчмән мал чарвичилиғиниң мундақ түри йерим көчмән дегөн намға егө болди.

Адәм вә илқа һәйкәлчилири билән безәлгөн рәсим-йосунлук чиракдан

Төгө тәсвирләнгөн ат әнжаминиң безек буюми

Мал саниниң көпийиши билән уларға һажәтлик йәм-чөпни тәминләш үчүн баричә көң территорияләрни өзләштүрүш зөрүрийити туғулди. Қишилақтын жирақ мусапә-арилиққа көчүш көчмән мал чарвичилигига тән. Мундақ пәйттә пүткүл урук (ру) өзиниң мал-мүлки билән биллә көчи. Көчүш пәйтидә дуния-мүлки билән яш балиларни, аялларни тошушқа һажәтлик улақ сүпитетідә кигиз билән

йепилған һарвулар пайдилинилди. Мошундақ мал чарвичилиғиниң олтиришилиқ, көчмән, йерим көчмән түрлири пәйда болди.

Қедимий көчмәнләрниң мал чарвичилиғиниң асасий үч түринин шәкиллинишиниң сәвәплири немидә?

Издән!

Тапшуруқ

Төвәндик мәтинни оқуп чиқип, сақлар үчүн атниң әһмийити қандак болғанлиғини сөзләп беріңлар. Йеңи уқум-чүшәнчиләрни дәптириңларға көчирип йезип, аталғуларниң ениқлимисини беріңлар.

Атниң сақлар һаятидикі әһмийити

Сақлар үйир-үйир илқа өстүрүп, ат қулиғида ойнашни сәнъет дәрижисигә көтәргән. Сақларниң балилири билән аяллириму ат үстидә урушуш усуллирини яш вақтида йетүк өзләштүрүп, көргән көпчиликтә һәвәс вә һәйвәт қозғыған. Уларниң жүрүшлиридин кейин Европида, Кичик Азиядә, Йәроттура деңизиниң бойида, Мисирда ат билән биллә яритилған кентаврлар тоғрилиқ ривайәт тариған. Қедимий грек мифологиясидиқи жәнчи аяллар – амазонкилар тоғрилиқ әпсаниләрму мошу сақ аяллириниң қияпитидин елинған деген пикир можут. Һәрхалда атқа салтаң минишни хас сәнъеткә айландуруп, уни һәрбий усуллар билән мәниранә бағлаштурушни билгән сақлар өз заманиниң әң қудратлық елигә айланған. Улар өзлириниң йеңи йәрләрни бесивелишиға, тирикчиликкә һажат байлиқларға еришишигә мүмкінчилік беридиған атни алаһида һөрмәтләп, садиқ һәмра һесаплиған. “Улар атлириғиму гәвдисини йепип туридиған мис савут кийгүзиду, – дәп языду қедимий грек тарихчиси Геродот, – әнди жүгәнлирини, чулвурини алтун билән безәндүриду.”

Сақларниң падишалири, сәрдарлири билән батурлириниң пәкәт өзлириниң баш кийимлиригила әмәс, мингән атлириниң үстигиму лавазимлиқ бәлгү – пәй (жыға, қауырсын) тақиғини тоғрилиқ мәлumatлар бар.

Билимиңни тәкшүр!

Тәбиий-климатлық өзгиришләр көчмән мал чарвичилиғиға көчүшниң асаси болди. Силәр мошу хуласә билән келишәмсиләр? Немә үчүн?

§22. КӨЧМӘНЛӘРНИҢ ДУНИЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИГЭ КОШҚАН ҮЛҮШИ

Бүгүнки дәристә:

Мәркизий Азия көчмәнлириниң мәдәнийити немә үчүн дала цивилизацияси дәп аталғанлиғини ениклаймиз; көчмәнләр мәдәнийитиниң илғар мувалләтлири билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

- Дала цивилизацияси
- Натураллик егилик
- Протошәһәрлик мәдәнийәт

Көчмәнләр өз заманисида интайин жуқури дәриҗидә тәрәккىйләнгөн мәдәнийәт шәкилләндүрүп, дуния цивилизациясиниң тәрәккиятиға зор үлүш қошти. Көчмәнләр дуниявий дәриҗидики маддий вә мәнивий қәдрийәтләр қалдурди.

Дала цивилизацияси дегинимиз немә?

Мәркизий Азия көчмәнлириниң цивилизацияси илим-пәндә *Дала цивилизацияси* деген намға егө болди. Көчмәнләрниң қедимиң заманда биринчи болуп атни қолға үгитиши, қош чақлиқ һарвуларни ойлап тепиши, йеник қозғилидиған өйләрни пайдилиниши вә уларниң қедимиң дәвирләрдә ташқа селинған рәсимләрдә көрүнүш тепиши — көчмәнләр тәрәккиятини қедимиң Шәриқниң бүйүк цивилизациялири билән бир қатарға чықарди.

Ядига ал!

Дуния тарихидин Шәриқниң қандак бүйүк цивилизациялири билән тонуштуңдар?

Көчмән цивилизация адәмзатни гөш вә сүт таамлирини тәйярлаш, қайта ишләш, сүрләш вә сақлаш усулини қандақ чүшинисиләр?

Ойлан!

Көчмәнләрниң гөшни сақлаштыки сүрләш усулини қандақ чүшинисиләр?

Көчмәнләрниң *натураллик егилиги* мал мәһсулатлиридин мөишийәт вә наятқа најәтлик барлық буюмларни ясашқа имканийәт яратти. Мәсилән, улар жундин жип егириш вә тоқумчилик, терә өйләш вә баналиқ териләрни қайта ишләштө өң жуқури көспий дәриҗигө йөтти. Көчмәнләр атқа минип жүрүш үчүн најәтлик чалвур, шим-иштанни ойлап тапти. Шим өйләнгөн непиз теридин вә тоқулған матидин тәйярланди.

Әстә сақла!

Натураллик егилик дәп адәмләрниң мәһсулатни алмаштурушқа базарға (нәриққә) чиқириш үчүн өмәс, пәкәт өзлириниң еһтияжини өтәш үчүн ишләп чиқиридиған егиликни ейтимиз.

Көчмән цивилизацияниң утуқлири. Көчмәnləр hərbий сөнъет вə қурал-ярақ ясаш ишидиму əҗайип утуқларға еришти. Нәтижидə көчмәnlər инсанийəт тарихидики дəслəпки жирик дəлəтлик қурулмини тəшкил қилди.

Көчмәnlərniң үзəңгини ойлап тепиши hərbий иштиki зор мувап-пəкijət болди. Үзəңgə атлиқ жəңчилəргə rəqipliригə қılıch zərbisinini eñik беришкə вə уни оқя билən dəl kəzləp etiшига мүмкинчилик яратти. Көчмәnlər бирқатар хəлиqлərniң шəkiliлинишигimu ейтарлиқ тəсir кərsətти.

Дələtlik bəlgüliri, турақlıq сода, mədənij və səyssij alakə-munaśivətliri bar, ortaq ideologiyasi rivažanlanğan kəchmənlərniң dala mədənijitini duňiavij цивилизацияниң tərəqküyat-йүksiliшигə зор həccə қошti. Көчмәnlər цивилизацияsi путкул инсанийətniң ortaq fəznisigə aylandi.

Көчмәnlərniң dəsləpki шəhərlək mədənijitit. Bronza və təmür dəviri ridin қalğan arxeologiyaliq ядикарлиqlar uzun əsirlər давамида қелиплашқan kəchmən mədənijitiniñ əñ ярқin ядикарлиqliri bolup saniıldı. Arxeologiyaliq tətqiçatlar kəchmənlərdə dəsləpki шəhərlək mədənijətniң bolfanlıfigini ispatlıidi. Məsilən, ularғa Maңғыстavдiki Тоқсанбай oxshaş қедimiy shəhərçilər, saqlarниң Balandy, Chirik Rabat oxshaş shəhərliri яtidu.

Бу қизиқ!

Тоқсанбай – қедimiy kəchmənlərniң шəhərlək dəvirogichə konushi

Шəhərlək dəvirogichə bolfan Тоқсанбай konushi miladidin avalki III-II miñjillikkə яtidu. Konush Maңғыstav vilayiti Bейnev nahiýesiniñ Turush avulidin şimaliyy-shərikkə Қaraq 120 km yərdə, Тоқsanbай chatqalligida orunlaşqan. Məzkür arxeologiyaliq ядикарlik baldurki bronza dəvrigə яtidu. U buñindin 4000 jıl ilgiyi pəyda bolfan.

Протошəhərlək mədənijət deginimiz nemə?

Ениқла!

Тоқсанбай konushiniñ orni

Билимиңни тəкшүр!

Мərkiziy Azияniң kəchmənlər mədənijitit — Dalalıq mədənijət (цивилизация) degən namfa ege boldi. Sılər moшу xulasə bilən kelişəmsilər. Əz oypikir, məvkənlarni chüşəndürүnlər.

КЕДИМИЙ КӨЧМӘНЛӘРНИҢ МАДДИЙ МӘДӘНИЙИТИ

§23. КЕДИМИЙ ҚӘБИЛИЛӘРНИҢ СӘНЬИТИ

Бүгүнки дәристә:

- | қедимий көчмәнләр сәнъити билән тонушимиз;
- көчмәнләрдә қасипниң қандақ түрлири болғанлығини ениклаймиз.

Тирәк сөзләр:

- Терә әйләш
- Һайванат стили
- Тоқумичилик
- Кигиз бесиши

Тәмүр хәнжәр

Садақниң сүйәктин
ясалған учлири

Кедимий көчмәнләрдә қол һұнәрвәнлигиниң қандақ түрлири болған?

Көчмәнләрдә һұнәрвәнчиликниң көплигөн түрлири риважланды. Әрләр күчни тәләп қилидиған қол һұнәрвәнчилик түрлиригө алаңидә әһмийәт бәрди. Улар ташни оюш, яғач, сүйәк, терә әйләш һәм һұнәрвәнчилик паалийәт вә зәргарлиқ сәнъити билән шуғулланды.

Кәң байтақ, Улук даладики көчмәнләрниң қедимий сәнъитиниң бири қурал-ярақ ясаш иши болди. Қурал-ярақ уруш үчүнла өмөс, өйлиниш тойи яки диний рәсим-йосунларни өткүзүш вақтида қоллинилидиған хасийәтлик буюм сүпитидimu пайдилинилди. Тәмүр, бронза, таштин, әйнәк, қазан вә һәрхил рәсим-йосунлук буюмлар ясаш кәң қанат яиди.

Терә әйләш көчмәнләрниң қедимий қасиплириниң кәң тарифан түри. Теридин оқя салидиған жылта, һәрхил бәлдик-бәлбағлар, аяқ-күйим, қача-қомуч, егер-тоқум вә униңға на жәтлик ат өнжамлирини ясиди. Теридин ясалған буюмлар пәдәзлинин, зенәтләнді һәм уларда сүт мәһсулатлири сақланди вә уларни тошушқа (йөткүзүшкө) пайдиланды.

Ойлан!

Теридин ясалған қандақ буюмларни билисиләр?

Аяллар кигиз бесиши, тивит титиш, жұң саваш, егириш, кигиз өйниң ичини безәндүрүш,

гиләм тоқуш вә тоқумичилик билән мәшғул болди. Қедимий һұнәрвәнләр қой вә төгә жуцидин ясалған рәхттин кийим тикти. Кигиз бесиши, көчмәнләрниң қедимий башпанаси — *кигиз өйниң* керәклик жабдуқлирини (йепик, туғурлук, үзүк, түңлүк, сиртқи кигизләр, кигиз, текимәт вә башқа) ясаш билән зич бағлинишлиқ тәрәққий қилди.

Көчмәнләрниң сөнъити дуниявий тәрәққиятқа қандақ һәссә қошти?

Даланиң қедимий турғунылири металл ишләпчикиришни өзләштүрди. Уларниң йүксәк риважланған металлургия мәркәзлири болди.

Қазақстан территориясидә қандақ қедимий кан орунлири тепилған?

Издән!

Іайванат стили — күмүч вә алтундин жәнжаниварлар қияпитини ясаш көчмәнләрниң дуния тәрәққиятиға (аләмлик цивилизация) қошқан зор һәссиси несаплиниду.

Көчмәнләрниң башпанасинин қандақ алайдиғи болди?

Көчмәнләрниң алайды башпана — кигиз өйни (қарәй) ойлап тепиши адәмниң өтрап муһитниң һәрқандак шараптлириға маслишалайдиғанлиғини көрсөтти. Кигиз өйниң пәйда болуши тоғрилиқ алимлар арисида көплигөн көзқарашлар бар. Улар кигиз өйниң дәсләпки тури бронза дәвридики турушлук өйләрдин башлиниду десә, бәзиләр униң пәйда болушини сақларниң, бәзи бирлири һүнларниң башпана, макан-жайи билән бағлаштуриду.

Кигиз өйниң дәсләпки тури — йепилма өйләр — конус шәклидә болди. Мундақ өйниң оттурисида очук очақ орунлашти. Кейинирек кигиздин ясалған төрт чақлиқ һарвуға орнитилған өйләр пәйда болди. Улар көчмән һаятқа маслашқан еди. Сөвөви мундақ өйләр тез жиғишурушқа, тез қураштурушқа вә көчкәндә елип меңишишқа қолайлық болди.

Мошундақ қедимий башпана түрлириниң узак вақитлар давамида риважлиниши нәтижи-

Төмүрдин ясалған қазан

Бронзидин ясалған қазан

Рәсим-йосунлук бронза чиракдан

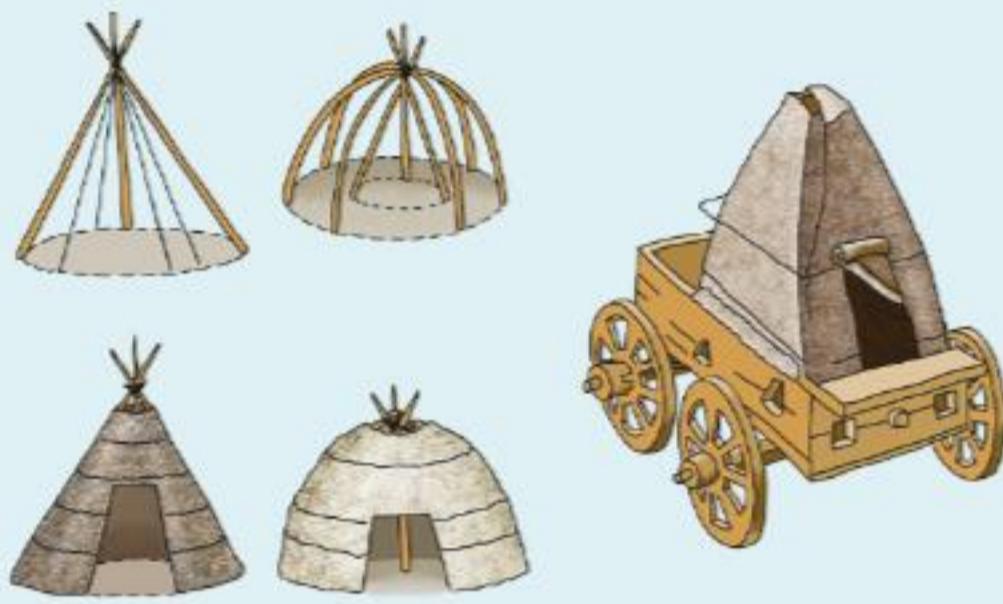

Таштин оюп ясалған рәсим-йосунлук буюм

сидә кигиз өй шәкилләнди. Яғач ишләп чиқиришиниң (яғашчилик) риважлиниши билән биллә көчмәнләрниң арисида кигиз өйниң керегелирини, увуқлирини, чаңғиригини, ишигини ясайдыган устахунәрвәnlәр пәйда болди.

Тапшурук

Сүрәткә қарап, көчмәнләр башпанасиниң тәрәккият басқучини дәптириңләрға көчирип сизиңлар.

Бу қизик!

Гиппократ екифларниң башпанаesi тоғрилик

Нарвулар ихчам, төрт чақлиқ болиду. Башқа бир алтә чақлиқ нарвулар кигиз билән йепилиду. Өйгө охшаш иккى вә үч қәвәт кигиз йепилған кәпәсиман нарвулар ясилиду. Улар ямғур вә борандын пана болиду. Бу нарвуларда балилар билән аяллар туриду, әрләр болса дайым ат үстидә болған.

Билимиңни тәкшүр!

Кедимий көчмәнләрниң сәнъити уларниң егилигиниң асасий түри болуп һесаплинидиған мал چарвичилиғи билән мунасивәтлик болди. Силәр мошу хуласә билән келишәмсиләр?

§24. КӨЧМӘНЛӘРНИҢ БАШПАНАСИ — КИГИЗ ӨЙ

Бүгүнки дәристә:

көчмәнләрниң асасий башпанаси кигиз өй билән тонушимиз;
кигиз өйниң жабдуқлирини оқуп билимиз.

Тирәк сөзләр:

- Чаңғирақ
- Увук
- Кереге
- Сықырлауық
- Тұңлук
- Үзүк
- Тұғурлук

Кигиз өйниң құрулуши. Кигиз өй — Евразия көчмәнлириниң асасий башпанаси. Кигиз өйниң яғачтин ясалған бөлигини *сүйиги* (*асаси*) дәп атайду. Униң тамлири торлап тоқулған *керегедин* турғузулиду. Кереге жиғиштурушқа қолайлық айрим-айрим қанатлардин ясилиду. Униңға яғачтин нәқишлип ясалған *сықырлауық* (шарақлайдиған) дәп атилидиған қошқанатлық (жарма) ишик орнитилиду. Әнді инчикә яғачтин өгип ясалған *увукларниң* беши чөмбәр шәклидә йейилған керегениң бешиға бағлинип, *учи* (қәлими) чаңғирақниң *йочугига* (*көзигә*) тиқилиду. Чанғирақ — увукларниң бешини бириктүрүп тутуп туридиған өй гүмбизиниң тәписи һәм деризиси.

яғачтин өгип ясалған *увукларниң* беши чөмбәр шәклидә йейилған керегениң бешиға бағлинип, *учи* (қәлими) чаңғирақниң *йочугига* (*көзигә*) тиқилиду. Чанғирақ — увукларниң бешини бириктүрүп тутуп туридиған өй гүмбизиниң тәписи һәм деризиси.

Кигиз өйниң асаси (сүйиги)

Кигиз өйниң туғурлук, үзүк,
тұнлук йепилған көрүнүши

Кереге вә увуқлар *увуқбав*, *кермебав*, *басқур*, құр дәп атилидиған һәрхил *ағамча*, *жип-бокұчлар* билəн бәkitiliиду. Керегениң сиртидин һәрхил боялған жуң орилип, нәқиш-өрнек селинип тоқулған чиғ бағлиниду. Өй *сүйигиниң* сиртидин мәхсус өй кигизлири: темиға *тувурлук*, үстигә *цзук*, тәписигә *тұнлук* йепилиди. Ишикниң тешидин өрүлгөн чиғдин тоқуп, нәқишлиңгөн кигиз қаплиған қошқанатлик ишик орнитилиди. Бу өй кигизлируimu жип-бокұч, ағамча-арқанлар арқилик бағлап бәkitiliиду.

Әстә сақла!

Қазақ хәлқидә чаңғираққа бағлиқ қара чаңғирақ дегән сөз бар. У урук-жәмәт-ниң әң өні яшайдиған өйни билдүрүш үчүн қоллинилидиған уқум-чүшәнчә.

Ойлан!

Қазақлардикі чаңғирақ сөзиниң йәнә қандақ мәнасини билисиләр?

Көчүп-қонушқа мувапиқ, тикишкиму, жиғишқиму қолайлық кигиз өй шу дәвирдіки адемзат ойлап тапқан өжайип зор, карамәт йецилиқ болди. Кигиз өйни ясаш, қуруш вә уни безәндүрүш өн маһарәтни тәләп қилди. Мәсилән, кигиз өйниң сиртидин йепилидиған кигиз япқучлири өйни ямғур-йешиндин, борандин вә Күнниң иссиғидин қоғиди. Шунлашқа һүнәрвөн-устилар *кигиз бесишиңиң* сұпитигә алайды көңүл бөлди. Кигизниң өлчәмлирини дурус ясаш билән биллә униң зичлиғи вә салмиғиму муһим болди. Талай өсирлик көчмән турмуш тәжрибисидин пәйда болған кигиз өйниң ичи қишлиғи иссиқ, язлиғи салқин.

Өйниң ички мәйдани бирнәччә шәртлик бөләкләргө бөлүниди. Өйниң оттурисида тамақ пиширидиған очиғи болиду. Өйниң

Кигиз өйниң чаңғириғи

Кигиз өйниң ички мәйданиниң шәртлик бөләкләргә бөлүнүши

билән биллә умумий көчмәнләрниң дуниятонуши билән бағылқ болди. Кигиз өй — көчмәнләр чүшәнчисидә аләмниң модели. Чаңғирақ — Күнниң рәмз-символи. Чаңғирақниң төрт тириги (*күлдиревиши*) төрт тәрәпни билдүриду. Увуқларни Күнниң парлыған нури дәп билгөн. Кигиз өйниң оттурисидики очақму хасийәтлик орун саналди.

Кигиз өйниң ичидә оң яқ дәп қайси тәрәпни ейтиду?

Издән!

Кигиз өйниң қурулуши, униң жабдуқлири вә өйниң ички бөләклири көчмәнләрниң турмушки биләнла өмәс, шуниң

Көчмәнләр өзлири туруватқан жайни дайым таза, пакиз тутқан. Кедимий көчмән қәбилиләр мәдәнийитиниң варислири назирму бу дәстүр-әнъениләрни давамлаштурмақта.

БИЛИМИҢНИ ТӘКШҮР!

Кедимий көчмәнләрниң башпанаси кигиз өй немә сәвәптин қолайлық аммибап түрғун өйгә айланди дәп ойлайсиләр?

Тапшуруқ

Кигиз өйниң ички жиһаз-жабдуқлириниң орунлишишиға қарап, униң қандак бөләкләргә бөлүнгөнлигини вә һәрбир бөләкниң қандак мәхсәтләргә беғишланғанлиғи тоғрилиқ тәхмин қилип көрүнлар. Қандак өй бисатлири силәргә тонуш, қайсилири намәлум?

ҚЕДИМИЙ КӨЧМӘНЛӘРНИҢ ДУНИЯТОНУШЫ

§25. ҚЕДИМИЙ КӨЧМӘНЛӘРНИҢ ИШӘНЧӘ-ЕТИҚАТЛИРИ

Бұгүнki дәристә:

— қедимий көчмәнләрниң ишәнчә-етикаатлирини ениқлаймыз.

Археологиялык тәтқиқатлар жәриянида елимиз территориясидин тепилған һәрхил буюмлар билән қедимий ривайәт вә әпсаниләр арқылы құрғанынан көбінесе қедимий көчмәнләрниң ишәнчә-етикаат, урпи-адәтлирини биләләймиз.

Бизниң ата-бовилиримизниң ишәнчә-етикаат, урпи-адәтлири уларниң дуния, адәм вә униң һаяттики орни тоғрилик чүшөнчилиридин пәйда болған. Бұгүнки күндіму қазақ хәлқидә қедимий көчмәнләрниң нурғуның үрпи-адәтлири сақлинип қалған. Мәсилән, қедимий дәвирләрдикі адәтләрниң бири илқини хасийәтлик санаң болди. Шундақ қанатлық дулдуулар Қазақстан Жумһурийитинин Гербидегі тәсвирлөнгөн. Қедимда қанатлық дулдуулар тоғрилик ривайәтләр нурғун ейтілді. Асасөн құрванлиққа ат-илқа союлатти. Қедимий көчмәнләр асмандикі илқилар Аләм теғида өмүр суриду дәп ишәнгөн. Шуңлашқа, бұгүнки күндіму қазақ хәлқиниң урпи-адәтлиридә илқини қәдир тутуп, өтивалаш адити сақланған.

Қедимий көчмәнләр тәбиәт һадисилирини құдрәтлик күч сұпитидә қобул қылғанлиқтын, уларниң Құнгө, отқа, суға, ата-бова (әрвалар) роһиға сиғиниш әнъәнилири бұгүнки күнгічә сақлинип көлмектә. Қедимий көчмәнләрниң ишәнчә-етикаатлирини археологиялык тәтқиқатларму көрсителәйдү. Қезилма ишлири жәриянида һәрхил буюмлар, болупму құрванлиқ идишқачилар көпләп тепилді. Құн шәкли тәхлит муреккәп қурулмидин ибарәт мәқбәриләр учришиду. Тәтқиқатчилар бу қорғанлар көчмәнләрниң Құнгө сиғиниши чүшөнчисигө бағлинишлик дәп несалтайду.

Көчмәнләр Құнгө тевиниң билән билләттіңдегі әртүрлілік күчиниму қәдир тутқан.

Тирәк сөздәр:

- Урпи-адәт, әнъәнә-дәстүр
- Ривайәтләр

Қазақстан Жумһурийитинин Гербидегі қанатлық дулдуулар

Рәсим-йосунлук
буюмлар

Курванлик идишлири

От ана, аилә уқумлириниң нишани болған. Шунлашқа йенип турған отни дәрру өчириш яки оттин атлаш, унинға өхлөт ташлаш яман ирим саналди.

Қазақ хәлқиниң ривайәтлиридә, әпсанә-дастан-лирида ейтилидиған өз егисиге ишәшлик һәмра болалиған тулпарлар тоғрисида немә билисән?

Издән!

Шундақ қилип, от йенип турған очақму хаси-йәтлик орунға айланди. Қазақ хәлқидә отқа айт пәйда болған түрлүк тиләклөр, урпи-адәтлөр та бүгүнки күнгичә сақлинип, давамлашмақта.

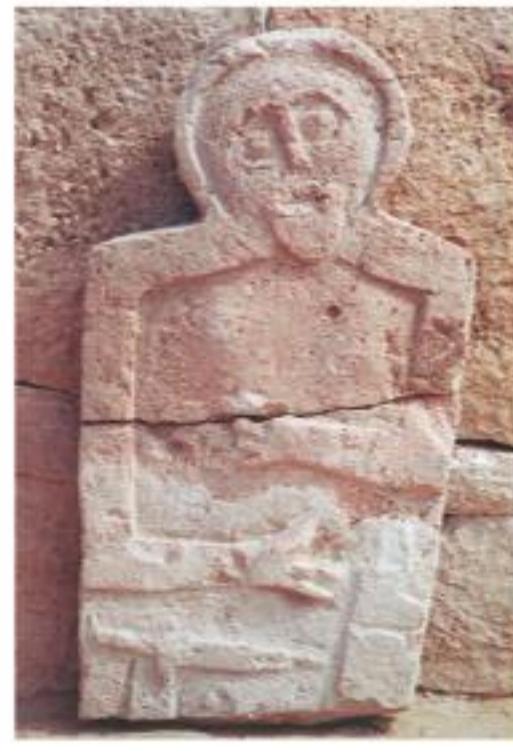
Ойлан!

"Очиғин өчмисун!", "очиғиниң оти өчти" дегән уқумларни қандақ чүшинисиләр?

Ата-бова роһиға сиғинишниң ярқын көрүнүшини Фәрбий Қазақстан вилайити, Устирттин тепилған сармат дәвридики ибадәтханидин көрүшкө болиду. Бу йәрдә жәңчи-ата һәйкili қоюлған вә құрванлиқ қилидиган мәхсус буюмлар орунлашқан. Бу ядикарлық батур һәм урук башлиғи кәби ата-бова роһиға вә от билән суға тевиниш культини көрситиду. Отниң яманлиқтین сақлиғучи күчи тоғрилиқ етиқат-ишәнчә бүгүнки қазақ, уйғур вә б. хәлиқләрниң очақ бешини қәдирлиши, һөрмәтлиши тоғрилиқ етиқатлири билән бағлинишлик.

“Күяш шолилик” сармат мазари

Жәнчиниң таш һәйкili

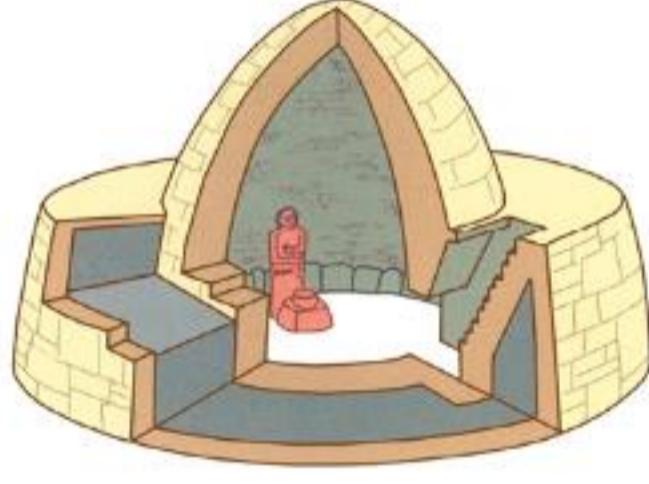
Берел Қорғинидики муз басқан төпидин төпилған атларниң әслигө кәлтүрүлгөн көрүнүши (реконструкция)

Ойлан!

Қедимий көчмәнләрниң ата-бова роһини әтивалиғанлиғини қандақ билишкә болиду вә уニң бүгүнки қазак, уйғур вә б. хәлиқләрниң урпи-адәтлириниң арисида сақланған қандақ үлгилирини билисиләр?

Қедимий көчмәнләр адәм наятын өтсими, униң наяты у дунияда давамлишиду дәп ишәнгөн.

Вапат болған адәм у дуниядиму наят көчүриду дегөн етиқат билән униң күндилик турмушиға наҗәт буюмларни (идишлар, қурал-ярақлар, турмуш буюмлири, таам, кийим вә б.) биллә йәрлигөн. Берел Қорғинидин атларниңму биллә дәпнә қилинғанлиғини көрүшкә болиду. Бу — у дуниядиму атлар наҗәт дегөн чүшәнчигө бағлиқ болса керек. Көчмәнләр адәм вапат болғандын кейинму роһ тәсвиридә өзлирини һимайә қилиду дегөн ишәнчиid болған.

Сарматларниң 2-Тебешик әнъәнивий ибадәтханиси

Тапшуруқ

Қедимий көчмәнләрниң урпи-адәтлири билән һазирқи қазак, уйғур вә башқа хәлиқләрниң рәсим-йосунлириниң арисидики варислиқ тоғрилиқ һекайә йезинjlар.

Билимиңни тәкшүр!

Қедимий көчмәнләрниң урпи-адәтлири қандақ пәйда болғанлиғини чүшән-дүрүп берінлар.

§ 26. ҚЕДИМИЙ КӨЧМӘНЛӘРНИҢ ДУНИЯ ТОҒРИЛИҚ ЧУШӘНЧИСИ

Бүгүнки дәристә:

кедимиң көчмәнләрниң дуния тоғрилиқ чушәнчеси билән тонушимиз; уларниң әтрап-муһит билән мұнасивити қандақ болғанлығини билимиз.

Тирәк сөзләр:

- Дуния
- Дықылташ

Көчмәнләр дунияни қандақ қобул қилған?

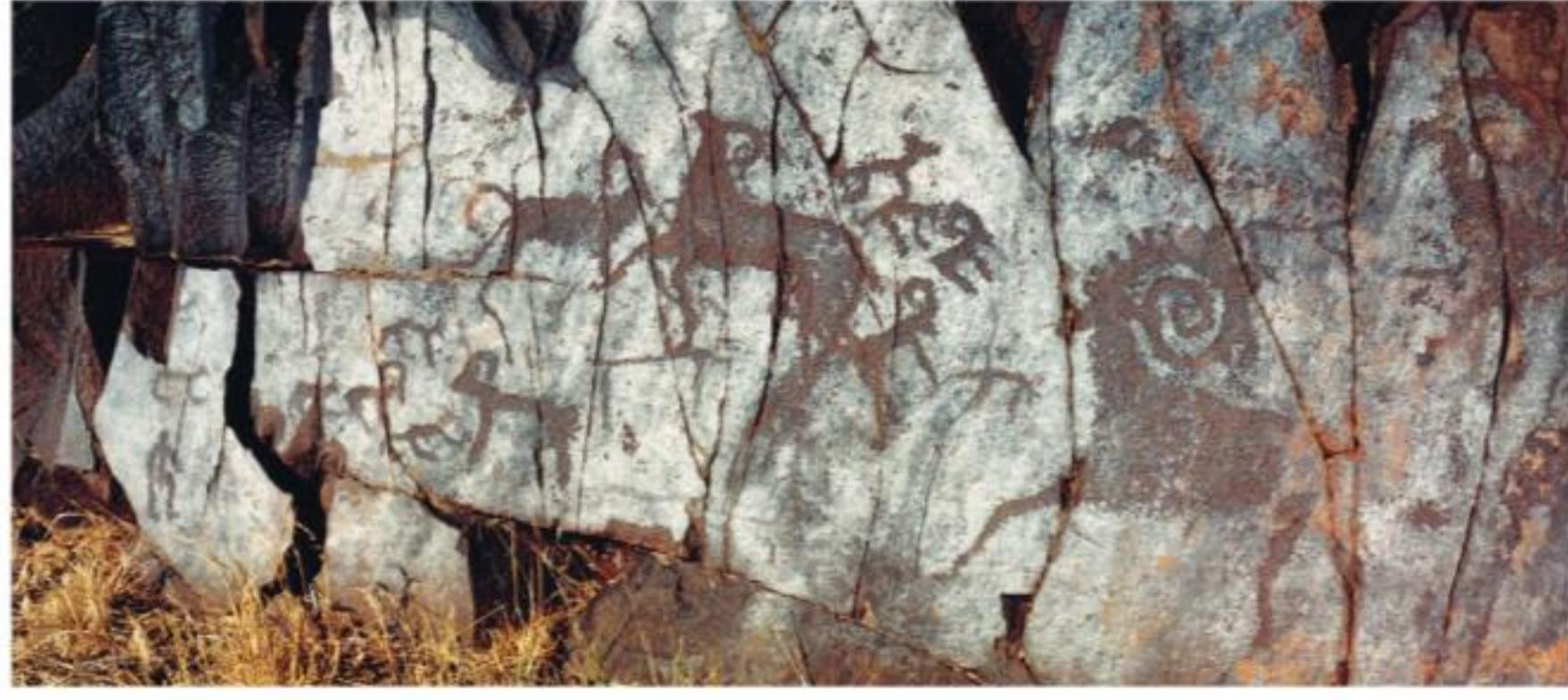
Көчмәнләр чушәнчесиди дуния үч қәвәткә бөлүнгөн. Улар аләмни йәр асти, асман асти вә оттура аләм, йәни су, йәр, асман дәп қобул қилған.

Қия ташларда селинған өкүзләр, архарлар, илқиларниң вә башқи-ларниң тәсвири-қияпәтлири көчмәнләрниң Аләм тоғрилиқ, униң пәйда болуши, тәбиәт һадисилири тоғрилиқ чушәнчесидин пәйда болған. Мәсилән, сүрәтләрдин үстидә Күн худаси олтарған нарвуға қошулған өкүз тәсвири пат-пат учришиду. Улар Күн худаси һәр күни өз нарвусиға олтирип, шәриқтин ғәрипкә қарап бәт алиду дәп ишәнгөн. Мошундақ сәһәрдә Күн чиқип, кәчқурунлиғи угисиға патиду дәп чушәнгөн.

Хасийәтлик һайванлар. Көчмәнләр башқа хәлиқләр охшаш бәзи жан-жаниварларни аләм билән бағлинишлиқ дәп ишәнгөн. Шуңлашқа, уларда хасийәтлик күч бар дәп ишинип, уларни өтвалиған. Мәсилән, Архар мұңғузи билән Күн худасини көтирип туридиған жанивар сүпитидә санилиду. Униң испати ретидә, қедимиң петроглифларда архар тәсвири нурғун учришиду. Шуңлашқа архар, көпинчә падиша һакимийитиниң бәлгүси сүпитидә санилиду.

Әстә сақла!

Қазақ ханлириниң мәр-ұзүқлиридә асасән архар қияпти тәсвиrlәнгөн.

Хантав тәғидики архар тәсвири

Көчмәнләр ширлар билән йолvasларниム хасийәтлик саниған. Уларни уруш пәйтидә утуқ-пайда әкелиду дәп ишәнгәнликтин өзлириниң қурал-ярақлирини, савут-сайманлирини ушбу найванларниң қияпити билән безәндүрди.

Көчмәнләр найванларниң сүйәклиригө қарап рәм ачқан. Миладидин авалқы IV өсиргө ятидиган Дықылташ дәпнә қилиш өнъенивий комплексидин қойниң гүжиги төпилди.

Қойниң гүжигиге қарап рәм ечиш тоғрилиқ қазақ, уйғур вә б. хәлиқләрниң еғиз әдәбиятидин немиләрни билисиләр?

Издән!

Ңазирқи қазақ хәлқиниң мәдәнийити қедимий көчмәнләр мәдәнийитидин башлиниду. Көчмәнләрниң аләм тоғрилиқ чүшәнчилеридин пәйда болған ишәнчә-етиқатлири қазақ хәлқиниң урпи-адәтлиридә, өмәлий сөнъити вә қол һұнөрвәнчилегидә сақлинип қалған. Көчмәнләрниң аләм тоғрилиқ чүшәнчисини бүгүнки күндә хәлқимизниң сирмақ, текимәт охшаш өнъенивий буюмлиридики өрнөк-нәқишлиридин көрүшкә болиду.

Адәм вә тәбиәт. Адәмләр һәрхил тәбиәт һадисилири вә апәтлири атабова дәстүр-өнъенилирини, йолини бузғанда йүз бериду дәп ишәнгөн, сөвәви улар тәбиәт вә адәмләрни биртуташ дуния дәп һесаплиған. Шунлашқа улар тәбиәткә, өтрап муһитқа зор ғәмхорлук көрсәтти. Тәбиәт байлиқлирини тежәмлик ишлитип, йоқатмасқа тиришти. Шундақ қилип, улар тәбиәт билән уйғун наят көчүрди. Мәсилән, дәрәқ, тағларни қәдирилиди. Яш дәрәқләрни сундурмаслиқ, кәсмәслик керәк деген чүшәнчә болди. Яш дәрәқни сөвәпсиз кәскән адәмниң өмримү шундақ мәзгилсиз қисқирайду дәп ишәнгөн.

Көчмәнләр турмуш-мәишийәт қалдуқлирини һәр тәрәпкә орунсиз ташлимифан. Уларни мәхсус қезилған ориларға көмгөн.

Ңазирқи вақитқичә қазақ, уйғур вә башқа хәлиқләрдә тамақ қалдуқлирини, мәсилән ярамсиз болған сүт мәһсулатлирини һәрқандак йәргө төкүшкә, ташлашқа болмайду, отниң орнини дәссимәйду, күлни чечишқа болмайду деген иримлар, мәнъий қилишлар мошундақ дуния тонушидин пәйда болған.

Тапшурұқ

Миллий дәстүр, әнъәниләрдә сақланған тәбиәтни қоғдашқа айт урпи-адәтләрни дәптириңларға йезиндер.

Билимиңни тәкшүр!

Көчмәнләрниң аләм тоғрилиқ чүшәнчиси уларниң әнъәнә-дәстүр, урпи-адитидә, мәдәнийитидә әкис етилгәнлигини қандак көрситишкә болиду?

Пишшиқдаш соаллири вә тапшуруқлар

1. Қедимий тарихниң қайси басқучи «төмүр әсири» деген намға егә?
2. Төмүр өзләштүрүлгөндін кейин егиліктә қандақ өзгиришләр йүз бәрди?
3. «Төмүр әсири», «қедимий төмүр әсири» деген уқумларни чүшәндүрүңдар.
4. Қандақ мұһим өзгиришләр егилікниң көчмән түригө көчүшигө сәвәп болди?
5. Қедимий Қазақстан территориясидики көчмән егилікниң шәкиллинишинин әһмийәтлик сәвәплирини атаңлар.
6. «Көчмән мал чарвичилиғи» деген уқумни чүшәндүрүңдар.
7. Көчүп-қонушта кигиз өйнин артуқчилиғи немидә?
8. Кигиз өйнин қурулуми тоғрилиқ ейтеп беріндер.
9. Көчмәнләрниң дуниятонуши әнъәнивий макан-жайда қандақ әкис әтти?
10. Қедимий көчмәнләрниң қандақ археологиялық ядикарлиқлирини билисиләр?
11. Көчмәнләр тәрәққияти қандақ намға егә?
12. Көчмәнләр тәрәққиятiniң мәшһүр утуқлирини атап өтүндер.

III бап

САҚЛАР

САҚЛАР ТОҒРИЛИҚ ТАРИХИЙ МӘЛУМАТЛАР

§27. ҚАЗАҚСТАН ТЕРРИТОРИЯСИДИКИ САҚЛАР

Бүгүнки дәристә:

қедимий дәвирдә елиминин территориясина маканлиған сақ қабилиціри тоғрилик мәлumat алимиз;
сақ қабилиціри маканлиған тәвәлирини билимиз.

Тирәк сөзләр:

- Азиялик скифлар
- Тиграхауда
- Парадарайя
- Хаомаварга
- Скифлар
- Турлар

Сақлар — миладидин авалқи 1-минжилликта заманивий Қазақстан территорияси билән қатар униңдин сирт көң-байтақ өлкідә наят көчүрди. Улар Йөттису вә Түркстандин Қара деңиз бойиға, Алтай тағлиридин Хорезмғиче территорияләрни егилиди.

Сақлар наһайити қоркұмсиз, жәңгивар вә құдрәтлик өл сүпитетідә мәлум болди. Қазақ тарихини тәтқиқ қылған алимлар қазақ хәлқиниң өждади мошу сақ қабилиціри екәнлигини ениқлимақта.

Сақлар өзлирини *сака*, *сақа* дәп атиған. Әнді қедимий греклар “азиялик скифлар”, парслар “жүгрүк атлық турлар”, “сақлар” дәп атиған. Илмий өдәбиятларда сақлар наят көчүргөн дәвир “балдурқи төмүр әсіри”, “балдурқи көчмәнләр басқучи”, “сақ дәвери” дәп атилиду.

Ядінға ал!

Балдурқи төмүр дәвери қайси вақитлар арилиғини тәшкіл қилиду?

Урук-қабилицеләрниң алақә-мунасивәтлириниң тәрәккүй қилишиниң нәтижисидә заманивий Қазақстан йеридә дәслөпки қабиләвий бирләшмиләр қурулди. Заманивий Қазақстан территориясини миладидин авалқи VIII — III өсирләрдә маканлиған сақлар өйнө шундақ қабиләвий бирләшмиләрниң бири болди. У заманивий қазақ йеридики дәләтчиликниң қедимий башламчысы несаплиниду.

Сақларниң қабиләвий тәркиви тоғрилик немә билимиз?

Сақлар көплигөн соң қабилицеләрдин туриду. Бизгә сақларниң *массагет*, *исседон*, *аргиппей*, *сармат*, *дай*, *аримаспилар* вә ш.о. қабилицеләрниң намлири мәлум. Бу қабилицеләр, асасөн, бизниң елиминин территориясидә истиқамәт қылған.

Әнди қедимий парслар сақларниң үч топқа бөлүнгөнлигини язиду.
Улар:

1. *Тиграхауда* яки “учлуқ бөк кийгүчи” сақлар.
2. *Парадарайя* яки “дөңизниң у тәрипини маканлиған” сақлар.
3. *Хаомаварга* яки “хаомо (үзүм) услугини тәйярлигүчи” сақлар.

Сақ қебилилириниң орунлишиши тоғрилик немә билимиз?

Заманивий Қазақстанниң жәнубий қисмини парс тилидики мәнбәләрдә учришидиған “учлуқ бөк кийгүчи” тиграхауда сақлири вә грек мәнбәлиридики *массагетлар* билән дай қебилилири маканлиған. Шуниң билән биллә тиграхауда сақлири Тәңритағ (Тянь-Шань) вә Йәттису тәвәсидә яшиған.

Әнди “дөңизниң у тәрипидики” парадарайя сақлири Арал денизи вә Сирдөрияниң “у тәрипидә” наят көчүргөн. Елимизниң ғөрбий қисмида сарматлар истиқамәт қылған. Улардин шималға қарап Яйық дәрияси бойида *аргиппейлар* наят көчүрди. Заманивий Қазақстанниң мәркизий территориясидә *исседонлар*, шималий-шәриқтә *аримаспилар* маканлиған. Әнди хаомаварга сақлири Оттура Азия территориясидә яшиған.

Ойлан!

Сақларниң мончиси. Геродотниң тәқитлишичә: “Сақ пухраси мәйтни дәпин қылғандын кейин мәхсус һамам (монча) қызитиду. Улар үч лимни бир-биригә бириктүрүп, унин үстини япиду. Өйниң оттурисиға ичидә қыздурулған ташлири бар мис идиш-қачини қоюду. У ташқа мәхсус чөпләр селиніп, кәпиниң ичини исқа толтуриду. Ис арилишип иссиған өйниң ичидә сақлар бешини жуюп, бәдинини мончиниң һори билән тазартиду. Мундақ мончидин кейин уларниң бәдини пақирап туриду”. Мошу мәнбәгә қарап силәр сақларниң мәдәнийити тоғрилик қандақ хуласигә келисиләр?

Сақлар тарихини немә үчүн оқуп үгинимиз?

Сақлар қазақ хәлқиниң қедимий өжәтатлири болуп несаплиниду. Улар өз заманисида илғар тәрөққиятқа қол йәткүзгөн. Сақлардин қалған ядикарлықтар билән бүгүнки қазақ хәлқиниң маддий мәдәнийитиниң

Сақ қорғанлириниң археологиялық қезиш ишлири

арисида беваситө варислик бар. У қазақ хөлқиниң қол һүнири, башпанаси, кийими, таамлири, егилеги, айрим урпи-адәтлиридин еник байқилиду. Шунлашқа мустәқил қазақ елинин гербидә сак дөвриниң ядикарлықлири қоллинилған.

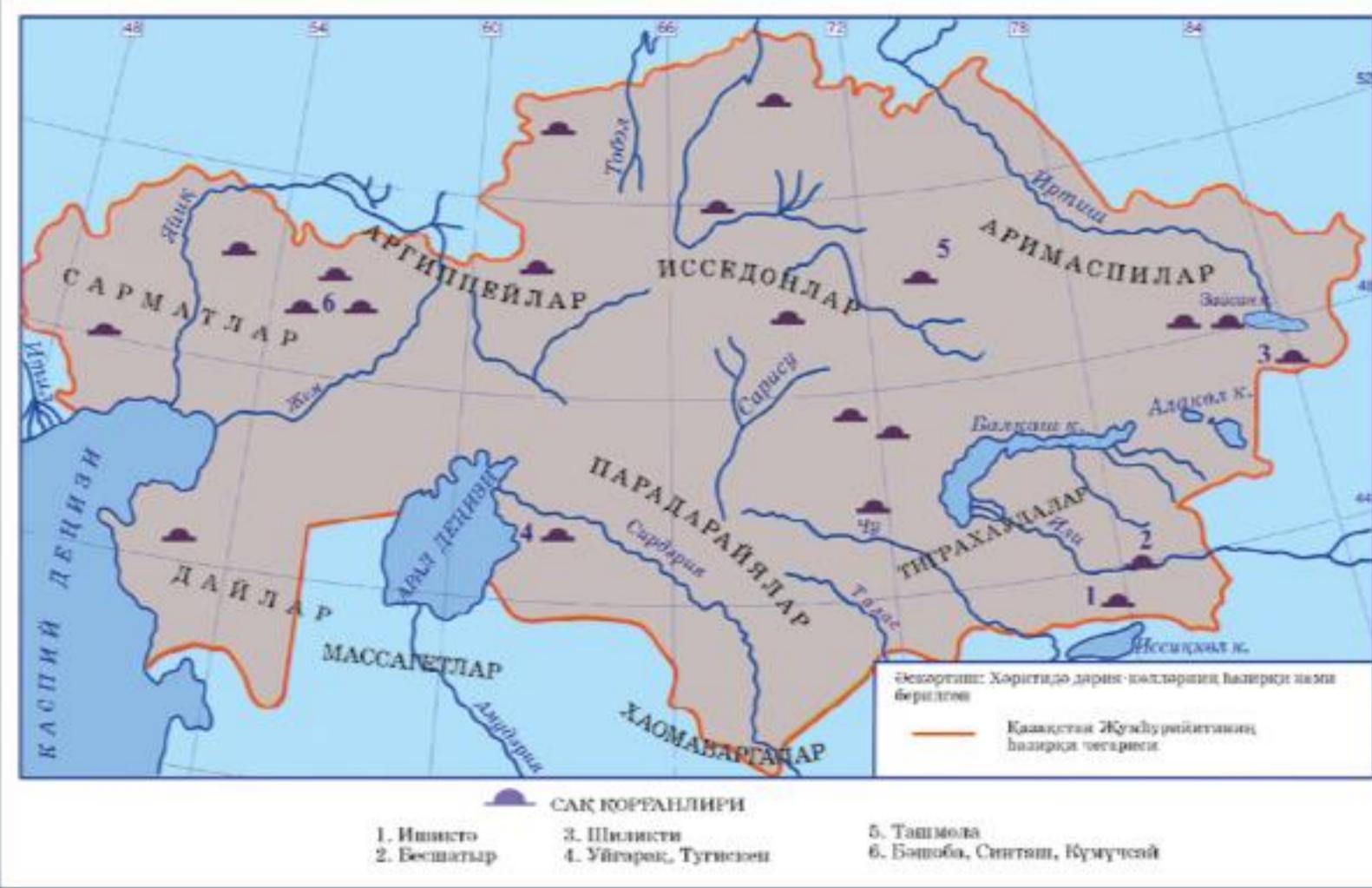
Бу ким?

Анахарес – еақ әлламаси, мұтәпәккүр

У тәжминән миладидин авалқи VII—VI ғасирләрдә наят кәчүргән, тарихта скиф Анахарсис дегендеген нам билән дүнияға тонулған. Униң аниси эллинлик болған. У Элладада шу вакиттики көрнәклик билим вә сөнъетниң барлық саһасини өзләштүргән. Анахарсис тоғрилиқ Геродотниң “Тарих” китавидиму ейтилиду. Платон өзиниң “Мәмлекәт” дегендеген әмгигидә уни “йәттә мұтәпәккүрниң” бири дәйду.

Лаэртлик Диоген “Атақтық философларниң наяты, илим-пәнлири, қанатлық сөзлири” намлық китавида “Анахарсис ейтти” дегендеген афоризм кәлтүриди. Униң мәлумати бойичә кеминиң якорини, чәмбирини Анахарсис ойлап тапқан. Анахарсис ейтқан, бизгә йәткән айрим нәқилләр төвәндикиләр: “Башқа бала тилдин келиди”, “Тетимсиз миң досттін, адил бир дост əла” вә б. Мошу нәқилләр бүгүнгічә бизгә йәткән. Анахарсисниң даналиғини, һазиржаваплиғини иқрар қылғанлық бәлгүсі сүпитетидә Афинида зиялилар арисида “Скиф мешундақ сөзләйдү” дегендеген тәмсил тарифан.

Анахарсис билимини өзиниң туғулған йеригә берип пайдиланмақчи болиду. Бирақ рәқиплири униң бу мәхситини әмәлгә ашурмайды.

Тапшурук

Хәритә бойичә сак қабилилириниң вә сак қорғанлириниң Қазақстанниң қандак тәвәлиридә орунлашқанлиғини ениқлап, дәптәргә йезиндер.

Билимниң тәкшүр!

Сақ қабилицелеринің намлири һәрхил мәнбәләрдә немә үчүн һәр түрлүк аталған вә унің сәвәви немидә дәп ойлайсиләр?

§28. САҚЛАР ТОҒРИЛИҚ ҚЕДИМИЙ ГРЕК ВӘ ПАРС ТИЛИДИКИ МӘЛУМАТЛАР

Бұгүнки дәристө:

сақлар тоғрилиқ грек тилида йезилған мәлumatлар билән тонушимиз;
сақлар тоғрилиқ парс тилидики мәлumatларни билимиз.

Сақлар өз заманисидики өнд қудрәтлик әлләрниң бири болди. Шуңлашқа сақлар тоғрилиқ қедимий грек, парс, хитай муәллиiplири көплигөн мәлumatлар қалдурған. Улар сақларниң орунлашқан территорияси, турмуштирикчилиги, рәсим-йосун, урпи-адәт вә башқа қәбилиләр, хәлиқләр билән алақемунасивәтлири тоғрилиқ язған. Уларниң ичидә сақлар тоғрилиқ, болупmu қедимий грек муәллиiplириниң мәлumatliри интайин мүним. Болупmu Геродот, Страбон, Фукидид, Ксенофонт, Ктесийни алайын аташқа болиду.

Ядига ал!

Язма мәнбәләр дәп немини ейтимиз?

Геродот сақлар тоғрилиқ қандак мәнбәләрни йезип қалдурған?

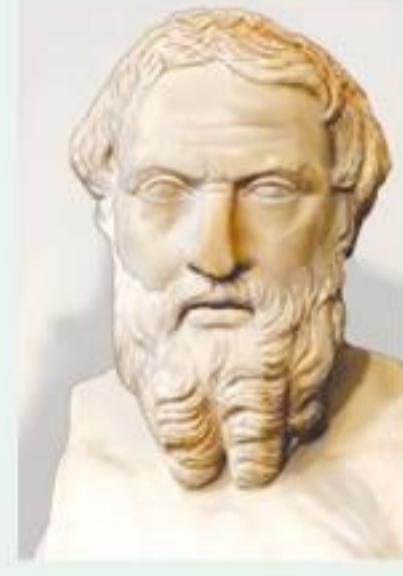
Геродот сақларни *азиялик скифлар* дәп атиған. Геродотниң йезишичә, сақлар нағайити жәңгивар, әркпөрвөр хәлиқ болған. Геродот сақларниң тәркивиге киргөн көплигөн қәбилиләр вә мәшһүр шәхсләр тоғрилиқ йезип қалдурған. Шуларниң бири — *massaget* қәбилисисиңиң һөкүмрани Томирисниң қәнирманлиғи тоғрилиқ мәлumatларни ейтишқа болиду.

Сақлар тоғрилиқ парс тилидики мәлumatлар. Сақлар тоғрилиқ язма мәнбәләрниң бир топи парс тилида йезилған. Уларниң ичидә сақлар тоғрилиқ дәсләпки мәлumatларни қедимий парсларниң “Авеста” намлиқ китавидики руна йезиқлиридин алими.

Тирәк сөздәр:

- Геродот
- “Авеста” китави
- Арийлар
- Заратуштра
- Бехистун йезиғи

Бу ким?

Геродот (миладидин авалы 484 – 425-жж.) – қедимий грек тарихчысы. Геродотни “Тарихни атиси” дәп атайду. Сәвәви у бириңи болуп 9 китаптин ибарәт тарихни йезип қалдурди. Униң “Тарих” намлиқ мәшһүр әмгигидә әждатлиrimiz – сақлар тоғрилиқму мәлumatлар берилгән.

Геродот әмгигинин сақланған парчиси

Авеста йезигинин парчиси

Бу ким!

Заратуштра — милядидин авалқи VIII—VI әсирләрдә Улук Даладики Итил дәриясинин шәркидә туғулған дейишиду. У зороастризм нами билән тонулған инсанийәтниң дәсләпки диний вә философиялык дүниятонушинин асасини салғучи вә шаир болған. У өз илимини тәшвиқ килип, жирақ әлләргә сәпәр чәккән.

Ядиңға ал!

Қедимий парслар кимләр вә қайси тәвәдә орунлашқан?

Авеста — Зороастра дининиң мұқәддес китави. “Авеста” китавиниң мәтини қедимий иран (парс) тилида йезилған. Қедимий “Авеста” китавидин сақларниң паналиған йөрлири, уларниң мәдәнийити, диний ишәнчә-етиқатлири, урпи-адәтлири вә кәспи тоғрилиқ мәлumatтарни елишқа болиду.

Авеста китавида елимиз территориясини маканлиған көчмән қәбилиләрни “жүргүк атлиқ турлар” дәп атиған.

Авестада көчмән турларниң, йәни сақларниң олтиришлиқ арий қәбилилири билән урушлири тоғрилиқ ейтилиду. Турлар билән арийлар арисидики сәргүзәштилик вақиәләр Амудәрия вә Сирдәрия, Каспий вә Арал, Итил вә Кама вадилирида овж алди. У йөрдики қәһриманлар чақлиқ нарвларға мингән. Асасий қураллири садақ, оқя, нәйзә, айпалта болған. Асасий кәспи мал өстүрүш (сийир, ат, төгө), тамиги гөш вә сүт екөнлиги тәкитлиниду. Худаға ат, сийир, кой құрванлиқ қилидигини баян қилинған.

Парс тилидикі руна йезиқлири сақлар тоғрилиқ қандақ мәлumatтарни бериду?

Сақларға айт қедимий парс тилидикі мәнбәләрниң бир бөлиги ташқа оюп йезилған руна йезиқлирида сақланған. Уларниң ичидә өң атақлиғи — *Бехистун руна йезиги*. Бу йезиқ парс падишаси Дарий Іниң һөрмитигө Бехистун қия тешиға оюп йезилған. Нәк мөшу қия таштики йезиқта өткән дәрисләрдә ейтеп өткән сақларниң үч топи (парадарайя, тиграхауда, хаомаварга) тоғрилиқ йезилған.

Ядиңға ал!

Дуния тарихидин өткініндарни ядиңларға елип, руна йезиғи тоғрилиқ ейтеп беріндер.

Бехистун қия тешидикі вә парс падишилириниң атақлиқ сарийи Персеполь тамлирида

Бехистун қия тешидики тәсвир вә йезиқлар

ا	ي	و	كـ ^a	كـ ^u	خـ ^a	خـ ^u	گـ ^a	گـ ^u	سـ ^a
جـ ^a	جـ ^u	دـ ^a	دـ ^u	تـ ^a	تـ ^u	ثـ ^a	ثـ ^u	چـ ^a	چـ ^u
نـ ^a	نـ ^u	پـ ^a	پـ ^u	بـ ^a	بـ ^u	مـ ^a	مـ ^u	یـ ^a	یـ ^u
رـ ^a	رـ ^u	لـ ^a	لـ ^u	فـ ^a	فـ ^u	سـ ^a	سـ ^u	زـ ^a	زـ ^u
هـ ^a	هـ ^u								

Руна йезиғи

Әстә сақла!

Зороастра – Заратуштра асасини салған қедимий диний вә философиялык илим. Буниндин 3000 жил мүкәддәм Оттура Азиядә пәйда болуп, кейин Иран, Авғанстан, Һиндстан, Ирак, Йекін Шәриқ әллири тәрриториялиригә тарифан.

нәқишлинип сизилған рәсимләрдө *тиграхада* сақлириниң қияпитини ениқ көрүшкө болиду.

Бехистун қия тешидики руна йезиғида Дарий падишаниң сақларға жүрүши баян қилиниду. Униң қошуни Сирдәрия вә Амудәрияниң төвөнки арилиғиға вә сақларниң *апасиак* қәбилилири маканлиған төвәгичө йәткән.

Қедимий парс тилидики мәнбәләрдин сақларниң тарихи, хошна өлләр билән алакә-мунасивәтлири, урук-қәбиләвий тәркиви, орунлашқан йери, диний ишәнчә-етикаллири, егилиги, турмushi тоғрилиқ көплигөн бебана мәлumatларни алалаймиз.

Бу қызық!

Бехистун йезиғи

Бехистун йезиғи нағызғы Иран тәрриториясидикегиз Бехистун қия тешиға оюлуп йезилған. Йезиқниң егизлигі — 7 м, ени — 22 м.

Мәтинг 4 қатарға қедимий парс, эlam, вавилон тиллирида берилгән. Мәтингниң астида рәқиплири тиз пүккән Дарий I падишаниң қияпити тәсвирләнгән.

Тапшурұқ

Грек муәллиплириниң бири Страбонниң “География” намлиқ әмгигидә сақларни: “Бу көчмәнләр наһайити аддий, инавәтлик, кәмтар инсанлар, уларда залимлик, қара нийәтлик дегән тамамән болмайду. Көп әһвалда әркин жүрүшни, мустәқил болушни халайду”, — дәп язған. Бу тәриплімә бүгүнки қазақ хәлқиниң миллий менталитети билән үйғунынни мақал-тәмсилләр арқылы испатлаңдар.

Билимиңни тәкшүр!

1. Авеста қандак китап вә у сақларға айт қандак мәлumatларни бериду?
2. Бехистун йезиғи сақлар тарихини оқуп-үгиништә немиси билән баһалик?

“АЛТУН АДӘМ” АРХЕОЛОГИЯЛИК ТЕПИЛМИСИ

§29. САҚЛАР ТОҒРИЛИҚ АРХЕОЛОГИЯЛИК МӘЛУМАТЛАР

Бүгүнки дәристә:

- сәқлардин қалған археологиялык мәлumatлар вә уларниң алайидиликлири тоғрилиқ билимиз;
- сәқларниң археологиялык ядикарлиқлирини тәтқиқ қылған алимлар билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

- Төпә, ова, мазар
- Қорған
- Падиша Қорғанлири
- Қорум

Археологиялык тәтқиқатлар сәқлар тоғрилиқ қандақ ениң мәлumatларни бериду?

Сақларниң тарихиға мунасивәтлик мәлumatларни уларниң археологиялык ядикарлиқлиридинму көрүп-биләләймиз.

Елимизниң барлық территориялиридә сәқлардин қалған археологиялык ядикарлиқлар болған адәмлирини дәпин қылған орун-жайлар қорғанлар вә қорумлар болуп несаплиниду.

Ядига ал!

Сақларниң тарихини биз археологиялык ядикарлиқлардин башқа йәнә қандак мәнбәләр арқылы биләләймиз?

Сақ төпилирини тәкшүрүш жөриянида көплигөн бағалиқ мәлumat алимиз. Улар сақларға мунасивәтлик язма мәнбәләрни толуктуриду.

Айрим төпиләр “мәңгүлүк музлуққа” айланған петиче сақланған. Улардин тез чирийдіған кигиз, яғач, сүйәк, гәзмалдин ишләнгөн буюмлар бузулмиған түрдө төпилди. Мундақ өжайип ядикарлиқлар назирқи Шәрқий Қазақстандикі — Берел қоруғидин чиқти.

Төпиләрдин чиққан қача-қомучлар, қурал-ярақлар, егөр, тоқумлар, зенәтлик буюмлар, наиванларниң сүйәклири сақларниң наяты, турмуши, егилиги тоғрилиқ мәлumat беридиған бағалиқ ядикарлиқлар.

Әстә сақла!

Төпә дегинимиз – вапат болған адәмни дәпин қылған жай. Төпини бәзидә “қорған” дәпму атайду. Сақлар вапат болған адәмлирини мәлum бир жайға дәпин қылған. Мошундақ мәлum урук-қәбилә вәкиллири йәрләнгән төпиләр орунлашқан жай “қорум” (ова, мазар) дәп атилиду.

Сақларниң қорғанлиридики төпиләрниң көләми һәр түрлүк болуп келиду. Улар дәпин қилинған адәмниң жәмийәттиki орни билән абройға мунасивәтлик болған. Шуңлашқа елимиздә сақлар дәвридин қалған кичик төпиләр билән қатар “падиша төпилири”, “падиша қорғанлири” дәп атилидиған нағайити соң ядикарлиқтар төпилған. Улар йәр астиға йошурған сирлири билән пүткүл дунияни тәврөндүрди. Сақлардин қалған мираслар дуниявий тәрəккиятта көчмән хәлиқлөрниң өзигө хас тәкрапланмас орни бар екөнлигини испатлап бәрди.

Сақлар дәвридики археологиялык ядикарлиқтарни қайси алимлар тәтқиқ қылған?

Сақлар дәвридики археологиялык ядикарлиқтар адәмлөргө қедимий заманлардин мәлум болди. Уларни биринчи болуп алтун, байлиқ издиген адәмләр қазған. Мошундақ сақлардин қалған бағалиқ ядикарлиқтар оғирланди.

Қазақстан территориясидики сақларниң археологиялык ядикарлиқлирини тәтқиқ қилиш XX өсирдә, Кеңәш һөкүмити дәвридә, өтраплиқ қолға елинди. 1930-жили М.П. Грязнов, А.Н. Бернштам охшаш алимлар мәхсус илмий экспедиция тәшкіл қилип, тәтқиқатлирини жүргүзди.

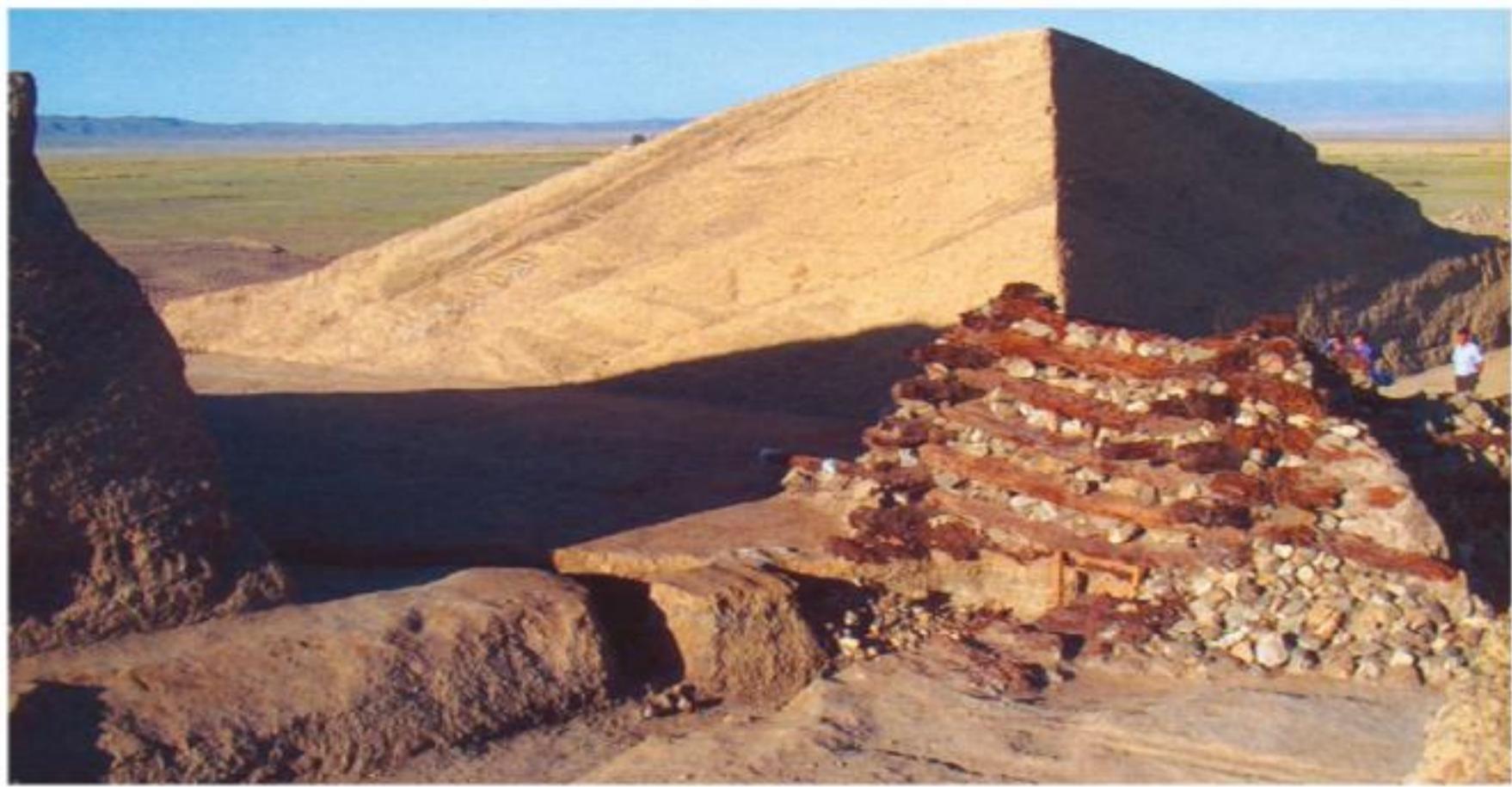
Мәркизий Қазақстан территориясини көрнәклик алим Ә.Марғулан, кейин униң шагирти М.Қадырбаев, Шәрқий Қазақстанни С.С.Черников

Бесшатыр қоруғидики сақ мазари

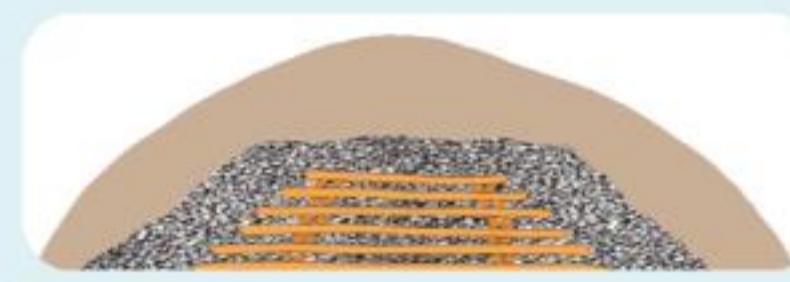
Ишиктә қоруғидики сақ мазар-тәписи

Шиликти қорғидики “Алтун қорған” мазари

төтқиқ қилди. С.С.Черников 1960-жили Шәрқий Қазақстанниң Шиликти қорғидин “Алтун қорған” дәп атилидиған бир төпини қазған. Бу йәрдин нағайити мәнірлиқ билән алтундін ясалған илпиз, бүркүт, қаван, белиқ вә башқа қияпәтлөр төпилди. Бұгүнки күндө Шәрқий Қазақстан тәвөсіни 3.Самашев, Ә.Төлеубаев алимлар төтқиқ қилмақта.

Елимизниң Жәнубий Қазақстан вә Йәттису тәвөсіни К.Ақышев, Е.И.Агеева, К.Кушаев вә башқа алимлар төтқиқ қилди. Йәттисудин сақларниң атақлиқ Ишиктө, Бәшчатыр қоруклири тәкшүрүлди. Ишиктидин сақларниң мәдәнийити, урпи-адәт, рәсим-йосунлири, егилиги, өнъөнилири тоғрилиқ бағалиқ мәлumatлар беридиған “Алтун адәм” пүткүл аләмгө мәшhур болди. Сақлар тарихиға мунасивәтлик бебана археологиялық йеңиلىқтар бұгүнки күнгө қәдәр төпилмақта.

Тапшурұқ

Сүрәтләргө қарап сақларниң төпини қандақ ясиғанлиғи тоғрилиқ һекайә түзүп, дәптириңларға қисқичә йезинілар.

Билимиңни тәкшүр!

Археологиялық ядикарлықтарниң язма мәлumatлар билән селиштурғандыки алаһидилиги немидә вә улар сақлар тоғрилиқ қандақ мәлumatларни бериду?

§30. ИШИКТӘ ҚОРҒИНИ. “АЛТУН АДӘМ”

Бүгүнки дәристә:

сақларниң Йәттису тәвәсидә сақланған тәңдашсиз археологиялык ядикарлиғи — Ишиктә қорғини тоғрилик оқуп-билимиз;

Ишиктә қорғинидин төпилған “Алтун адәмниң” ким екәнligини билимиз.

Сақлар дәвиридин қалған атақтық археологиялык ядикарлиқтарниң Йәттису вә Жәнубий Қазақстан тәвәсидин төпилған қорғанлири бөләкчә болуп келиду. Бу йәрдики сақ қорғанлирини тәшкіл қилидиған төпиләр көләми вә егизлиги жәһәттін биринчи орунға егә.

Ядиңға ал!

Қорум, қорған, төңә, ова, мазар, падиша қорғанлири дегинимиз немә?

Сақлардин қалған көләми интайин зор қорғанларни қедими Мисир фараонлириниң қәбригө турғузулған пирамидилар билән селиштурушқа болиду. Пәкәт алп пирамидилар таштин селинса, сақ төпилири топидин догиланған. Шунлашқа жиллар өткәнсири униң тешини ямғур-йешин еқитип, боран учурup, дәсләпки шәклидики егизлиги төвәнләшкә башлиған.

Ядиңға ал!

Мисир пирамидилири дегән немә вә улар тоғрилик немә билисиләр?

Ишиктә қорғини. Сақларниң Йәттису тәвәсидин төпилған даңлық археологиялык ядикарлиқтарниң бири — Ишиктә қорғини.

Ишиктә қорғинидики қириқтін ошуқ төпиниң ичилики өң йоғини — Ишиктә тәписи. Униң диаметри — 60 метр, егизлиги — 6 метр. Дога астида икки қәбир болған. Биринчи қәбирни өткән заманларда қарақчилар тонап көткән. Иккінчи қәбир биқинида орунлашқанлықтын етиварсиз қалған.

Бу қәбирни 1969-жили көрнәклик қазақстанлық археолог алим К. Ақишев ачти. Едән вә тамлири яғач хадидин йепилған қәбирниң

Тирәк сөзләр:

- Ишиктә қорғини
- “Алтун адәм”
- Сақ үезиғи
- Шәмшәр
- Алтун буюмлар

Ишиктә қорғинидин төпилған “Алтун адәмниң” реконструкцияси

иичиге ушшақ алтун безәклири бар рөхт селинған екөн. Мошу рөхт үстігө өжайип чирайлиқ кийим кийгөн, бәш қурал-ярақни түгел асқан адем мурдиси қоюлған.

Едәндә тамақ селинған вә йосунлук қача-қомучлар қоюлған. Мошу йәрдин йезиғи бар күмүч легөн вә алтун ялитилған бронза комзәк тепилған. Сапал вә яғач қача-қомучлар айрим қоюлған. Яғач қача-қомучлар, төрт легөн, чөмүч алдинқи қатарда турған.

Бу муһим!

Күмүч легәндегі тепилған йезиқ 26 һәриптин тәркіп тапқан. Бу илим-пәндә “Ишиктә йезиғи” дәп аталди. Ишиктә йезиғи елиминин территориясини маканлиған қедимиң қабилицеләрниң жукури цивилизация вәкиллири екәнligini испатлайды.

“Алтун адем” деген ким?

Ишиктә қорғинидин тепилған бу адемни илим-пәндә “Алтун адем” дәп атайды. Сөвөви униң бешидин путиғиче алтун билән безәлгөн чирайлиқ кийими болған. Мошу йәрдин найванат стилида ясалған 4000 ға йекин алтун пластинилар тепилған.

Антропологларниң тәтқиқ қилишичә тепилған адем 17—18 яш арилиғида болған. Сақ ханзадиси тәхминен миладидин авалқы IV—III өсирләрдә наят көчүргөн. Бешига алтун пластинилар билән толук безәлгөн учлук бөклүк чирайлиқ баш кийим кийгөн. Униң бөкиниң егизлиги 70 см. Баш кийимидә ат, барс, тағ текиси, құш тәсвирләнгөн 150 тәк алтун пластина вә безәклөр билән зенәтләнгөн. Ханзадиниң бойнида учи барсниң беши охаш алтун тумари болған. Үстігө мата көйнөк кийгөн, униң яқиси билән йәңлири һәрхил алтун пластина вә безәклөр билән зенәтләнгөн.

Көйнөкниң сиртидин қизил бояқ билән боялған терә пәшмәт кийгөн. Пәшмәт барс тәсвирләнгөн алтун пластинилар билән қапланған. Пәшмәт сиртидин 16 көлөмлик безәклөр билән қапланған қуаштурма бәлбағ (бәлдик) бағланған. Сақ жәңчисиниң шим-чалвури, өтуги алтун безәклөр билән зенәтләнгөн вә пушқақлири өтук қончисиға селинған. Бармиғиға икки алтун үзүк тақиған. Униң бири —

Ишиктә қорғинидин тепилған йезиғи бар күмүч легөн

“Алтун адем” баш кийиминиң безәклири

чирайлиқ баш кийим кийип турған адәмниң ян тәрипиниң тәсвири бар алтун ұзук-мөр.

Әстә сақла!

“Алтун адәм” сақ елидә өз заманиға мувапик цивилизацияниң болғанлиғини испаттайту. Шуңлашқа елимизниң дәләт рәмзлириниң бири – Гербтики қанатлық, мұңгұзлұқ дулдуллар мөшү сақ ханзадисиниң бекидикитәсвиридин елинған. Шунин ғилән қатар Алмута шәһиридә орунлашқан Мустәқиллик монументида әйнә шу сақ ханзадисиниң һәйкесі тәсвирләнгән.

Оң тәрипидә яғач ғилаплық төмүр хәнжәр ятиду. Қурагасиған қураштурма бәлбаққа алтун безәклөр вә барс бешиниң нәқишилик тәсвири бар әшмә пластина миқланған. Бәлбағниң сол тәрипиге булат вә ат шөклидә ясалған иккі алтун безәк йепиштурулған. *Бәлдиккә тасма ғилаплық бислиқ төмүр шәмшәр-қылич* илинған.

Сол тәрипидә алтун учлуқ оқя, сепи алтун пластина билән қапланған қамча, ичиге бронза әйнек вә қызыл бояқ селинған ихчам ипек ғожун қоюлған екөн. Мошундақ һәшеметлик зебузенитиге қарап алимлар бу яш жигит елимизниң Йәттису өлкисини маканлиған тиграхайда яки учлуқ бөклиң сақларниң һөкүмран сулалисидин чиққан дәп тәхмин қылмақта.

Назирқи вақитта “Алтун адәмниң” көчәрмилири Қазақстанниң көплигөн шәһәрлиридики мирасға қоюлған.

Алмута шәһиридики
Мустәқиллик монументи

Тапшурұқ

Сүрәткә қарап, Ишиктә қорғинидин тепилған “Алтун адәм” баш кийиминиң сүритини дәптириңдарға көчирип сизиндер.

Билимиңни тәкшүр!

Ишиктә қорғинидин тепилған “Алтун адәм” ядикарлиғиниң мәлumatliри-ни пайдилиніп, сақларниң әл башқуруши, етиқат-ишәнчеси, рәсим-йосунлири вә кийим-кечиги тоғрилиқ қандақ йәкүн чиқиришқа болидиғанлиғини ейтеп беріндер.

ШИЛИКТИ ВӘ БЕСШАТЫР ПАДИША ҚОРҒАНЛИРИ

§31. ШИЛИКТИ ВАДИСИНИЦ ПАДИША ҚОРҒАНЛИРИ

Бүгүнки дәристә:

елимизниң шәрқидиқи Шиликти тұзлиңидиқи сақларниң “Падиша қорғанлири” билән тонушимиз;

Шиликтидин тепилған үчинчи “Алтун адәм” сақларниң әң дәсләпки падишаси болуши мүмкінмү? дегән соалға жавап издәймиз.

Тирәк сөзләр:

- Шиликти қәбири
- “Падиша қорғанлири”
- Эрмитаж
- Бәйгетөпә қорғини

Елимизниң шәрқий қисмидиму сақлар дәвридин қалған тәңдашсиз археологиялық ядикарлықтар тепилди. Уларниң ичидиқи көң тонулғини — Шиликти, Берел гөртөпилиги.

Шиликти — Шәрқий Қазақстанниң дала өлкөлиридә орунлашқан өжайип ядикарлық. У 51 тәпидин ибарәт. Сақ дәвридиң башқа ядикарлықтар билән селиштурғанда бу йәрдә кичик тәпиләр йоқ. Әң соң қорғанлар диаметри — 100 м, егизлиги — 8—10 м болуп келиду. Башқа “падиша” тәпилири охшаш Шиликти тәпилириму қедимиң замандыла оғыланған.

Ядига ал!

Қазақстан территориясидә сақ дәвринин башқа қандақ қорғанлири бар вә улар қайси тәвәләрдә орунлашқан?

Қебирстанлиқниң йәр асти дәлизи

Шиликти — йүзлигән жиллар давамида қәбилиләр билән урук дәнилири дәпин қилинған соң қебирстанлиқ. Шуңлашқа Шиликти “сақ падишалириниң қорғанлири” дәп аталди. 1949-жилдин башлап Шиликти қоруқлирини профессор С.С. Черников 13 тәпини қезип тәкшүрди. С.С. Черниковниң тапқан алтун буюмлири Россиядә Эрмитажда сақлиниватиду. Шиликти қоруғини 2003-жилдин башлап қазақстанлик тәтқиқатчи

Ә.Төлеубаев тәкшүрмектө. У “Бәйгетөпө” дәп атилидиған соң мазар-төпидин (ова) өжайип баналиқ ядикарлиқтарни тапти.

Шиликтидики қорғанларниң қурулуши. Шиликтидики гөртөпиләрниң қурулушини билиш үчүн Бәйгетөпө төписиниң қурулмисини тәрипләйли.

Бәйгетөпө төписиниң таштин йепилған сиртқи қөвитини толук ечиp болғанда шәрқий тәрипидин кичиккинә бир йочук көрүнди. Йәнә қазғанда тоғрисиға қоюлған яғач хадилар чиққан. Шу хадилар арқилиц үшін көтіді. Бы йәр асти дәлизи (тар узун бөлмө) еникланди. Бу йәр асти дәлизи арқилиц падишаниң йеқин түкәнлири қәбирстанлиқта дәпин қилинған. Қәбиргәнни яғач хадилардин қийлаштуруп ясиган. Оттурисидики йочуқларға таш толтурулған. Соң хадиларниң узунлуғи 12—13 м-ни тәشكіл қилиду. Едининиң көлөми 18 м²-қа йеқин. Имарәтниң ичидө бирхил температурида сақланған.

Ядикарлиқниң соң көләмлик болуши — у йәрдө дәпин қилинған адәмниң жәмийәттө наһайити жуқури мәртивә-нопусқа егө болғанлиғини испаттайтын. Уни турғузушқа көплигөн адәмләрниң өмгиги пайдилинилған. Төпигө наjәтлик таш уницидин 15 км йәрдики тағдин, яғач лимлар болса 40 км йәрдики қарияйлық ормандын тошулған.

Үчинчи “Алтун адәм” ким?

Бәйгетөпө төписидин тепилған сақ һөкүмраниниң мурдиси елимиздин тепилған сақ дәверидики үчинчи “Алтун адәм” сүпитетидө мәлум.

Ядиңға ал!

Бириңчи “Алтун адәм” ким вә у қайси йәрдин тепилған еди?

Шиликтидин тепилған бу “Алтун адәмниң” йенидинму соң маңараЧ билән ясалған алтун безәклик буюмлар көплөп тепилди.

Бәйгетөпө төписидин барлығы 4303 данә алтун буюмлар тепилди. Униң 153 даниси мәлъүнниң маскиси тәсвиридө, 36 даниси бүркүт-самрук, 20 даниси буға, 39 даниси бөрө

Үчинчи “Алтун адәм”

Бәш юлтұз вә архар түридики алтун безәкләр

(еийік) шәклидә, бир түгмә-пластина бәш юлтұз, бир пластина архар тәсвиридә. Шуниң билән биллә 23 данә қонғурақ шәклидә, 63 данә канай шәклидә, 17 данә алтун пластина, 7 данә алтун сим, 141 данә йеримшар охаш мончаклар, 2835 данә миниатюрилиқ қулақчилар, пиялигө охаш мончаклар, 223 ушшак канайлық тизма, 743 чәмбәр тизма вә 1 данә ихчам пластина миқ тепилди. Алимларниң тәхмин қилишичө, үчинчи “Алтун адәм” сақларниң өң дәслөпки падишалириниң бири болуши мүмкін.

Тапшурұқ

Шиликти қоруғидики “Бәйгә тәписидин” елинған тәвәндикі археологиялық ядикарлиқтарға нәзәр ағдуруп, қандақ тәсвиrlәр екәнligини пәрәз қилинлар. Уларға үшшәнчә бәргәч, сақ мәдәнийити (цивилизация) тоғрилиқ мәтін түзүнлар.

Билимиңни тәкшүр!

Шиликти қоруклири немә үчүн “Падиша қорғанлири” дәп атилиду вә униң Ишиктә қоруғи билән охашашиклири вә алайтиликлири немидә дәп ойлайсиләр?

§32. БЕСШАТЫР — МУҚӘДДӘС, ӨНЪӘНИВИЙ МАКАН

Бүгүнки дәристә:

| Йәттису тәвәсидин тепилған Бесшатыр қоруғиниң сақларға айт қандақ мәлumatлар беридиғинини билимиз;
атақтық “Сақ пирамидилири” билән тонушимиз.

Тирәк сөздәр:

- Бесшатыр қоруми
- Өнъәнивий мәқбәриләр
- “Сақ пирамидилири”

Йәттису тәвәсини маканлыған сақ қебилилириниң йәнә бир мәшһүр археологиялық ядикарлиғи — Бесшатыр қоруми.

Бесшатыр қоруми Или дәриясиниң оң қирғизида, Шылбыр жылғисида орунлашқан. Қорумдикі 31 төпини көләмігө қарап чоң, оттура вә кичик төпиләр дәп бөлиду. 1957—1958-жиллири көрнәклик тарихчи-археолог алим К. Ақишев йетекчилигидики археолог алимлар топи төтқиқ қилған.

Йәттису өлкисиге қандақ тәвә-аймақлар кириду?

Издән!

Бесшатыр қорумидики төпиләр вә таш қоршавлар

Бесшатыр ядикарлиғи бизгө қандақ мәлumatларни бериду?

Таш билән йепилған 21 төпининң 6 дә кичик ташлар билән қоршалған узун тизмилар бар. Тизмилар айрим төпини толук ориса, бәзилиринин пәкәт шәриқ яки жәнубий-ғәрип тәрипинила қоршиған.

Мошундақ таштин қоршалған узун тизмилар Бесшатырдин башқа бирнәччә қәбирстанликниң әтрапидиму можут. Униң бири Бесшатырдин ғәрипкә қарап 10 км йәрдә орунлашқан. Тизмилардикі көплигөн таш плитиларниң үстигө тағ текси, қаван, бөрө охшаш һайванларниң рәсимилири сизилған.

Әстә сақла!

Менгир (men – таш, hir – узун дегән сөздин чиққан) – тәбии узун, ялпақ-сидам ташларни аддий йол билән йонуп, оюп, тикигә орнатқан ядикарлиқ.

Бесшатыр қоруғи — сақларниң алаһидә муқәддәс әнъәнивий орни.

Бесшатыр қоруғи умумән 2 км² йәрни егиләйду. У Или вадисини маканлиған Йәттису сақлиринин мүкәддәс орни болған. Іашамәтлик “Падиша төпилири” орунлашқан бу йәргә сақлар өсирлөр мабайнида алайтән келип, сиғинип, тавап қилип, құрванлиқтар берип турған. Һәрхил диний мәрасимлар уюштурған. Диний йосун-тәдбирлөр өткүзүлидиған орунларни қойташлар вә таш тұврұкләр (менгирлар) билән қоршиған.

Чоң Бесшатр төписинин әтрапидики айрим қаша плитилириға (таш қоршавлар) һәрхил тамғасиман рәсимләр чүширилгән. Уларниң

Бесшатыр қорғининин астидин төпилған яғач хадилардин турғузулған дәпин қилиш қурулушиның макети

Бұ қызық!

Бириңчи Бесшатыр тәписиниң диаметри – 52 м, егизлиги – 7,6 м. Төпиниң үсти ялпак. Дога үч қәвәттін ибарәт. Өндөйгини – иккінчи қәвити, топа вәшехилдин ибарәт. Догиниң төвәнки қисмиға шекил-таш зич селинған. Төвәнки қәвитиниң астида Тянь-Шань қарифийидин елинған биртуташ лим-чәңзиләрдин селинған соң яғач Курулуш тепилди.

Түрлири билөнму мувапик келиду. Соң төпиләрдин көлөмлик яғач қәбирләр тепилди.

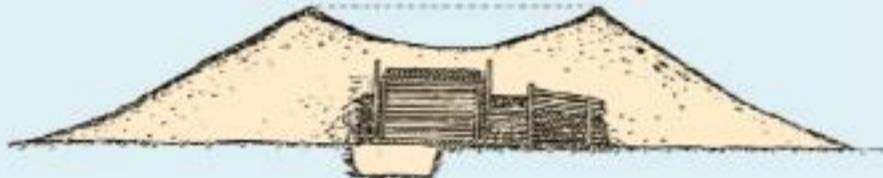
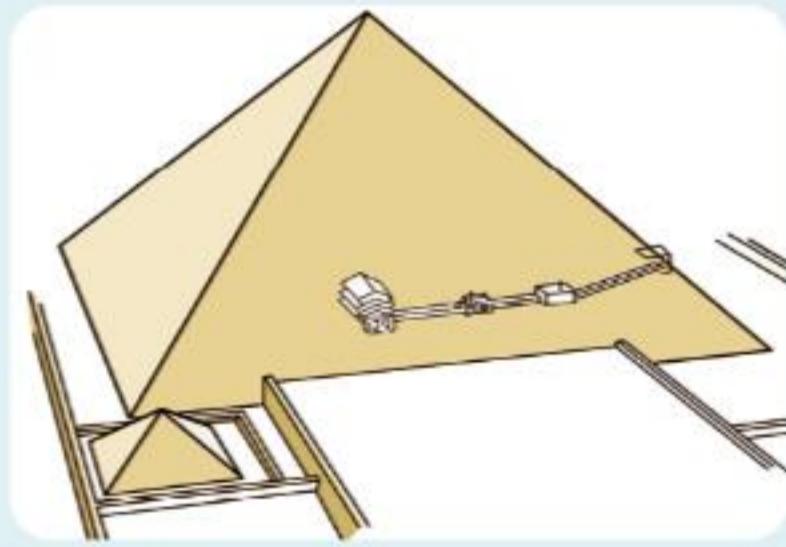
Бесшатыр қоруғиниң соң төпилири қедимиң дәвир мемарчылығиниң кам учрайдиган алайдың ядикарлығы қатариға кириду. Сөвөви яғач хадилардин турғузулған көлөмлик дәпин қилиш қурулушкини яхши сақланған шәклидә тепилди.

Арисида Құн рәмзигө йекін яки қазақниң “көз” бәлгүсигө охаша дүгләк тәсвирләр учришиду. Бу тизмилар қорумниң пәкәт дәпин қилиш орнила өмөс, шундақла диний рәсим-йосунларни өткүзидиган алайдың тәнтәнә орни болған-лигиниму көрситиду.

Алайдың өһвалниң бири — соң төпиләрниң астидин мәхсус қезилған йәр асти йоллириниң төпилиши. Улар дәпин қилиш, нәзир өткүзүш, сиғиниш, құрванлиқ қилиш адәтлиригө мунасивәтлик диний рәсим-йосунлар өткүзүш мәхситидә ясалған.

“Сақ пирамидилири” дәп немини ейтимиз?

Төпиләрниң ташқи көлөмиге қарап үчкө бөлүнүши уларниң астидикі қәбирләрниң

Тапшурук

Мисир пирамидилири билән “Сақ пирамидилириниң” қандақ охашлиқ вә пәриқлири бар? Уларниң сүритини дәптириңдарға көчирип сизиндер.

Билимиңни тәкшүр!

1. Бесшатыр қоруми қәйәрдә орунлашқан?
2. Бесшатыр қорумидин биз сақларниң һаятиға мунасивәтлик қандақ баһалиқ мәлumatларни алимиз?
3. Бесшатыр қоруми немә үчүн сақларниң әсиrlәр мабайнида төвинип-сиғинип, тавап қилип, санақсиз көп құрванлиқ қылған мүқәддәс маканиға айланды дәп ойлайсиләр?
4. Немә сәвәптин Бесшатыр қорумини қедимиң көчмәнләрниң мүқәддәс мақани дәп атайду?

БЕРЕЛ ҚОРҒАНЛИРИ

§33. БЕРЕЛ — “МӘҢГҮЛҮК МУЗЛУҚТА” САҚЛАНҒАН ЯДИКАРЛИҚЛАР

Бұгүнки дәристе:

- Берел қабирстани вә униң алайидилиги тоғрилиқ билимиз;
- Берел қабирстанидикі ядикарлықтарнан упимай сақлинин сирини ачимиз.

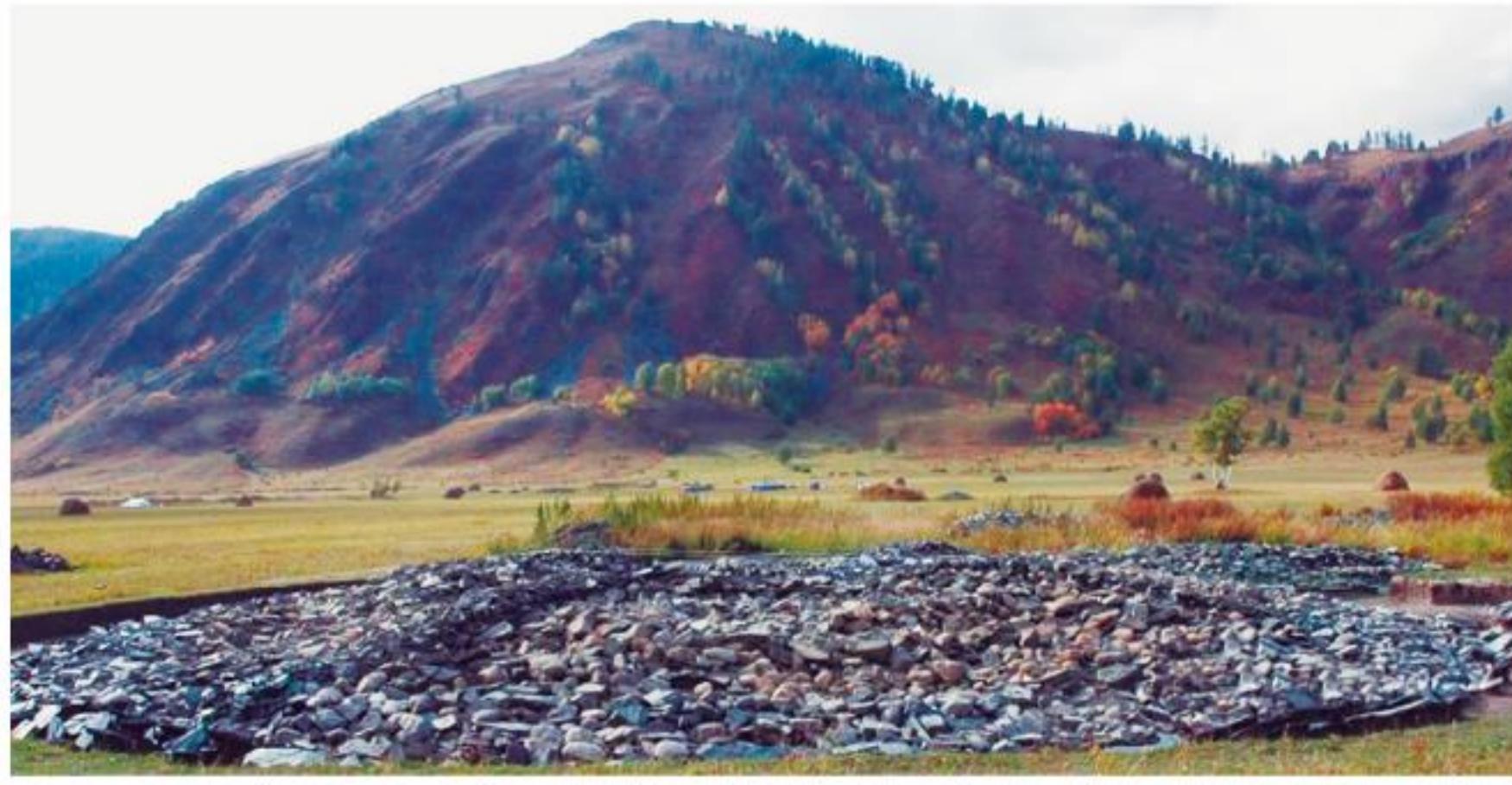
Берел қабирстани (некрополь) — қедимий көчмәнләрниң өжайип надир ядикарлықтарнан бири. Шәрқий Қазақстан вилайити, Қатонқарығай наһийәсидә, Буктирма дәриясинин оң қырғығыда Берел йезисидин жәнубий-ғәрипкө қарап 7—8 км йәрдә орунлашқан. Берел қабирстани 72 қорған — гөртөпидин туриду, униң ичи 30 и соң төпиләр.

1999-жили З.Самашев башлиған қазақстанлик тәтқиқатчи алимлар 11-өң соң Берел қабирстанини қезиш жәриянида өжайип йеңиilik ачти.

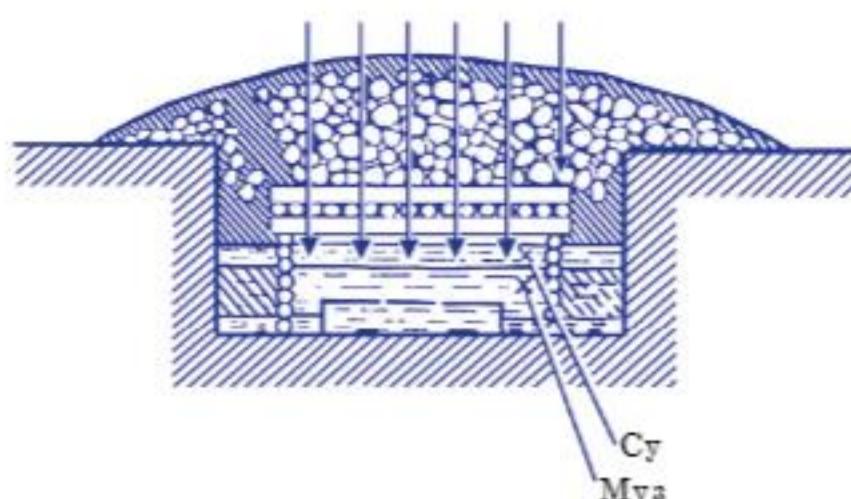
Бу йәрдә тоң қаплиған қабирләр төпилған еди. Берел қабирстанинин тоң қаплиши алайидә мәлumatларға қол йәткүзүшкә мүмкінчилик

Тирәк сөздәр:

- Берел қорған
- “Мәңгү музлук”
- Тоң

Берел қорғани. Шәрқий Қазақстан вилайити

“Мәңгүлүк музлук” схемиси

Берел қәбирстани чоң таш қурулуштын ибарәт. Қәбир 4 м чоңқұрлукта орунлашқан. Зилва қарияй ғолидин оюп ясалған тавуттин өр киши вә аялниң мурдиси тепилди. Улар сақ шаһзадиси билән униң мәликиси болуши мүмкин.

Ойлан!

Рәсимгә қарап, сақларниң “Мәңгүлүк музлукни” қандақ ясиғанлиғи тоғрилик тәхмин қилиндер.

Тавутниң бети қарияйдин ясалған қапқа билән йепилған. У чирип көтмөслик үчүн мәхсус қошма-арылашма билән майлинатти. Һәр хадиниң төрт йекида бронзидин қуюлуп, алтун ялитилған ривайәтләрдики сумрук қушниң һәйкели қоюлған.

Падиша билән биллә дәпин қилинған 13 илқа

яратти. Берел қорғинини турғузған сақлар гөртөпини турғузушта “мәңгүлүк музлук” ясаш усулини пайдиланған. Миңлиған жиллар давамида “Мәңгүлүк муз” астида сақланған адәм мурдиси, кийим, егөр-тоқумлар, яғач буюмлири, ат өнжамлири, терә вә кигиздин ясалған буюмлар чиrimай, өйни петиче өз шәклидә сақланған.

Шимал тәрәптин қейин қовзуғи билән йепилған 13 атниң сүйәклири тепилди. Уларниң һәммиси қызилсерик түслүк — жирән атлар. Пәкәт бирила алайды алтун рәңлиқ. Барлық атларниң өнжамлири хелә яхши, дитлиқ дәстиләнгөн.

Берел қорғинидин тепилған буюмларни тәтқиқ қилишта дәслөпки қетим тәбиий пәнләр услублири пайдилинилди. Музлукниң нәтижисидә илқиларниң йегөн от-чөплириниң қалдуқлириму яхши сақлинип қалған. Шунлашқа алимларға Берел даласини маканлиған жан-жаниваляр билән өсүмлүклөр дүнияси тоғрилик баналиқ мәлumatлар елишқа мүмкінчилік яратти. Алимлар қедимиң көчмәнлөрниң ДНК-сини ениқлаш имканийитиге егә болди.

Ядидға ал!

Қазақстан территориясидики қедимиң яғач курулуш қайси жайдин тепилған еди?

Берел қәбирстанидин тепилған ядикарлиқлар. Яғач вә сүйектин, алтун вә бронзидин, көндін, hairyанлар терисидин вә кигиздин ясалған өмөлій сөнъет буюмлири интайин чирайлиқ. Бу буюмлар зор маһарәт билән ясалған. Буюмларниң һеммиси *хайванат стилида* тәсвирләнгән. Һүнәрвәнләр ат өнжамлирини, қурал-ярақларни, кийимләрни, қача-қомучларни, зенәтлик буюмларни вә башқыму нәрсиләрни безәндүргөндө хайванлар урушини, жирткүч хайванларниң һүжүмини тәсвирлігән. Шуниң билән биллә улар һәрхил ривайәтләрниң мәзмұниға асасланған тәсвирләрніму ясиған. Шуниң бири маска кийгүзүлгән қанатлық тулпарниң нәқишиләнгән тәсвири.

Берел қорғинидин тепилған мираслар Улук Дағани маканлиған көчмәнләрниң қәйсәр атлиқ жәңчиләрла өмөс, шундақла наһайити талантлық һүнәрвәнләр болғанлиғиниму көрситиду.

“Масқилик” тулпар

Тапшурұқ

Берел қорғинидин тепилған атниң тәсвиригә қарап, сақларниң мәдәнийити тоғрилиқ қисқичә һекайә түзүнлар.

Билимиңни тәкшүр!

1. Берел қәбирстанини “әсир йеңилиғи” дәп аташқа болиду дәп ойламсиләр?
2. Өз оюнларни Берелдин тепилған ядикарлиқларниң алаһидилиги арқылы испатлаңдар.

§34. САҚЛАРНИҢ ӘМӘЛИЙ ТӘСВИРИЙ СӘНЬИТИ. ҢАЙВАНАТ СТИЛИ

Бүгүнки дәристә:

- сақларниң тәсвирий сәнъитиниң әң егиз чоккиси “*найванат стилиниң*” алаһидилигини оқуп билимиз;
- сақларниң әмәлий тәсвирий сәнъитиниң йұксилиши вә нәқиш-өрнәк түрлири билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

- Тәсвирий сәнъәт
- Ңайванат стили
- Зәргарлик
- Полихромлик стиль

“Алтун адәмни”
ңайванат стилидикі
зенәтлик буюмлири

Қаплан шәкиллік
зенәтлик буюм

Сақларниң археологиялық ядикарлықлиридин уларниң жуқури мәдәнийитини, жұмлидин тәсвирий сәнъитиниң алайыдә болғанлиғини билимиз. Сақлар дәвридә зәргарлик буюмлар алайыдә манирлық билән ясалған.

“Найванат стили” дегинимиз немә?

Сақларниң тәсвирий сәнъити *найванат стили* дегендеген намға егө болди. Сақларниң һәрхил буюм вә зенәтлик безәклиридә һәр түрлүк ңайванларниң қияпити тәсвиirləнгән.

Әстә сақла!

Найванат стили дегинимиз – буюмларни ясаш вә уларни безәштә һәрхил аң-ңайванатларни һәм әпсаниләрдикі хасийәтлик жәніварларни тәсвиirləнгән.

Сақлар ңайванат қияпити билән болупму атақлық адәмләрниң қурал-яриғини мәиший-турмуш буюмлирини, безәклирини, қиммәт баналиқ дуниялирини безәндүргән. Мәсилән, Алмута вилайити Ишиктә шәһиридин төпилған Ишиктә қорғинидики “Алтун адәмниң” бекидики архарниң һәйкели, алдинқи иккі аяқлирини көтирип турған иккі атниң көрүнүши, тағ үстидикі барс, қанатлық вә мұңгұзлұқ *дудуллар*, чишлирини һингайтип турған жиртқуч ңайванлар мөшү ңайванат стили билән ясалған.

Ңайванат стилиниң риважлинишини үч дәвиргө бөлүмиз:

1) қедимий; 2) гүлләнгән; 3) чүшкүнлүк дәвирлири.

Биринчи дәвирдә ңайванат-аңлар нечбир һәрикәтсиз, бир жайда турған, йөккө, тик турған һаләттә тәсвиirləнгән.

Иккинчи дәвирдә жан-жанисварлар һәрикәтлиниш пәйтидә яки бир иш-һәрикәтни қилишқа интиливатқан наләттө берилгән. Бу наиванат стилиниң риважланған дәвери болди. Асасен жиртқуч наиванларниң өз ара тоқунушлири, уларниң башқа наиван-құшларға нұжуми асасий мавзу болди. *Наиванат стили* оймикарлық нәқишикә алмишишқа башлиди. Әнді наиванларниң тәсвири ениқ өмәс, бәлки ғува-гири姆сөн өкис етилидиган болди. Пәйдин-пәй улар есил ташлар билән ялитилип, үзиге мәхсус алтун, күмүчтин зәр селип, оюп, нәқишиләп зенәтләшкә көчти. Зәргарлық сәнъитидики бу усул — *полихромлик стиль* дәп атилишқа башлиди. *Наиванат стили* мәзмуни жәһеттін сақларниң диний чүшәнчилери билән мунасивәтлик болди. Тәсвириләнген мүкүм жанисварлар сақ қәбилилириниң урук тотемлири билән бағлық еди. Сақлар наиванларниң өз ара күрәш-тоқунуши арқылы үрек төтемлири арисидики күрәшни, қәһирманлық билән беси-вельиш пәйтидики явузлук һис-туйғулирини тәсвириләшкә интилди.

Оймикарлық өрнәк-нәқиши дегинимиз немә?

Сақларниң өмәлий сәнъитиниң новәттики мүним түри *оймикарлық өрнәк-нәқиши* болди. У *наиванат стили* билән биллә тәрәккүйләнди. Сақларниң оймикарлық-нәқиши түрлири бизгө аз йәтти. Сөвөи кигиз, терә, яғач, рәхткө чүширилгән нәқишиләр узак сақланматти. Бирақ мәңгүлүк муз болуп қетип қалған Пазириқ, Берел қорғанлиридин чиққан буюмлардин сақларниң оймикарлық өрнәк-нәқишилириниң түрлирини көрөләймиз.

Әстә сақла!

Оймикарлық өрнәк-нәқишиләрниң геометриялық, өсүмлүк тәхлит, зооморфлық рәмзлик түрлири болди.

Қия таштиki тәсвиrlәr. Қия ташларға сүрөт селиш сақ дәвридиму риважланди. Тамғилиқ таш, Қойбағар ядикарлықлири сақлар дәвридин қалған петроглифларға наһайити бай.

Жиртқучниң нұжуми тәсвириләнгән зенәтлик буюм

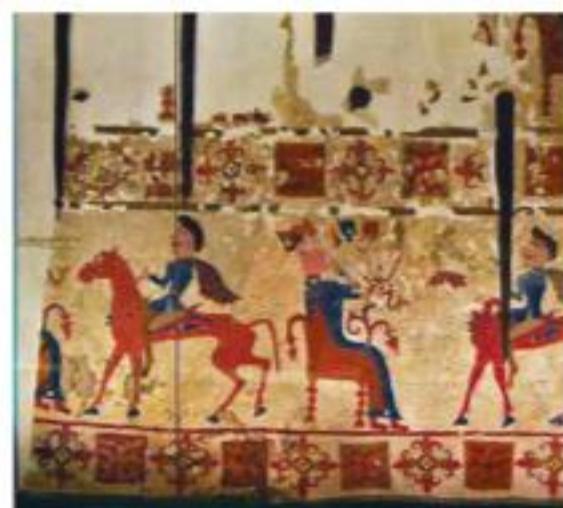
Грифон шәкиллик бастурма

Мәшүк аилилик жиртқуч түридики алтун бастурма

Тағ өшкиси схемиси тәсвириләнгән зенәтлик буюм

Пазириқ қорғинидин тепилған ядикарлиқтар

Ядіңға ал!

Петроглиф дегинимиз немә? Силәр қандақ петроглифларни билисиләр?

Бу йәрдә түяқлириниң учыда турған, аяқлирини пүкләп ятқан буға, явайи қаван, төгиләрниң өз ара елишип-чайнашқан көрүнүшлири, ейик вә б. жиртқучлар тәсвирләнгән. Шундақла бу петроглифларда ов овлап жүргән адәмләр, салдуруп келиватқан төгиләр, уруш вә жүк нарвулири ташқа оюлуп тәсвирләнгән. Сак дәвридин қалған өмәлий-тәсвирий сәнъетниң өсөрлири инсанийәт мәдәнийитигө қошулған бебана миастур.

Тұғискен қәбирстанидин тепилған һайванат стилида тәсвирләнгән буюмлар. Ширни тәсвирләш Арал əтрапидики сақларда пат-пат учришиду. Жәнубий Тұғискеннин 45-қәбирстандыки миладидин авалқи VII—VI əсирләргә тәэллүк комплекстин олтарған ширниң қияпити тәсвирләнгән тартминин үккеси, бешини кәйнігө бурап олтарған ширларни оюп ясифан төрт алтун парчиси тепилди. Аң-һайваниң беши ширниң бешиға анчә охшимайду, устиға бу қияпәт тонуш болмиса керәк.

31-қәбирстандын ширниң һәйкелі тәсвирләнгән алтун пластина тепилди. Ширниң қүйруги кесилгән, бирақ путлири тәбиий һаләттә берилгән, мөшүк көзлүк вә яйлиси бар. 53-қәбирстандын тепилған мәңип келиватқан ширларниң һәйкәллири мошундақ үлгигә қияс Қилинип ясалғини еник. Бирақ һайван һәйкелини орунлаштурушта өзгириш бар. Қөзлирини дүгләк қилип ясифан, яйлиси йок. Шир тәсвирләнгән йәнә бир нусха – Тұғискендикі 53-гөртепидин тепилған оқданниң илмәк пластиинисида түмшүғини путинин үстигә қоюп ятқан жиртқучниң тәсвири хелә тәбиий һаләттә берилгән.

Тапшурұқ

Жукурида көрситилгән сурәтләрдики өрнәк-нәқишлирниң түрлирини ениқлап, ularни дәптириңларға чүшириңлар.

Билимиңни тәкшүр!

Сақларниң өмәлий-тәсвирий сәнъитиниң алайыдә түри немишкә "һайванат стили" дәп атилиду? Буниң арқылы сақлар немини билдүргүсі кәлди?

ТАШМОЛА АРХЕОЛОГИЯЛИК МӘДӘНИЙИТИ

§35. САҚЛАРНИҢ ДИНИЙ ИШӘНЧӘ-ЕТИҚАТЛИРИ ВӘ РӘСИМ-ЙОСУНЛИРИ

Бұгүнки дәристе:

- сақларниң диний ишәнчә-етиқатлири билән тонушимиз;
- сақларниң диний рәсим-йосунлири тоғрилиқ билимиз.

Сақлар немигө сиғинған?

Сақларниң археологиялык ядикарлиқлири билән тонушуш жәриянида биз уларни отқа, илқиға, Құнгө вә башқыму асман жысимириға сиғинғанлиғини билимиз. Қедимий муәллиiplər шундақла сақларниң Құн худасиға тевинғанлиғини язған. Улар Құн худасиға бегишлип құрванлиққа атни сойған вә Құн худасини қанатлиқ дулдул тәсвири вә от билән бағлаштурған. Жиртқуч қиранлар тәсвириму Құн худасиниң рәмзи болған. Сөргүзөштилиқ чөчеклөрдө Құн худаси көктө төрт дулдул яки төрт бүркүт учқандәк елип манидиған қош чақлиқ һарву билән маңған.

Тирәк сөздәр:

- Құн худаси
- Құрванлиқ
- Исриқдаш
- Тотемизм
- Анимизм
- Тумар

Әстә сақла!

Сақларниң отқа мұнасивәтлик етиқатиниң қалдуқлири бұгүнки күнгічә қазақ, уйғур вә б. хәлиқләрниң арисида от билән учуғдаш, исриқдаш, йеңи кәлгән келингә отқа май қуйғузуш, әски чүш көргөндә бешидин айландуруп отқа туз ташлаш түридә сақлинип қалған.

Сақлар барлық яманлиқлардин тазартидиған құдрәтлик күч дәп отқа сиғинған. Шуңлашқа өйдикі очақ хайисәтлик жай несанланған.

Сақлар қедимий қәбилиләрдин келиватқан өнъөнә бойичә аң-қүшларғыму тевинди. Мундақ етиқат түрини илим-пәндә *тотемизм* дәп атайду. Айрим урук-қәбилиләрниң арисида өзлириниң теги-тәкти, өждатлириниң бир мүқәддес аң-найван яки құштын тарифанлиғи тоғрилиқ ривайәтлөр сақланған. Мошу ривайәтлөргө айт шу аң-қүшларни хасийәтлик несанлап, уларниң қияпитидин боюнға асидиған *тумар* ясиған. Сақлар һөрхил тумарлар бизни балаю-апәтләрдин сақлайду дәп ойлиған. Жәнләрдә йөләйду дегөн нийәттө найван-қүшларниң қияпити

Аққуш – хасијәтлик қүш

Көчмәнләр аққушни жуқури баһалиған. Аққушни тазилиқниң, гөзәлликниң, муһәббәтниң символи сүпитетідә көргән. Сақларниң Пазирик қорғинидин ақ кигиздин тикилип, ичигә буғиниң жуңи селинип ясалған аққуш тепилди. У чедирни тирәп турған төрт тұврұқниң төписиге қондурулған.

Үстини кигиз билән япқан мундақ чедирни сақлар мәлүм диний мәрасим өткүзүш үчүн қолланған. Алимларниң пәрәз қилишичә, улар мундақ рәсим-йосун пәйтидә Тәңри билән сөзлишимиз дәп чүшәнгән.

билән қурал-ярақларни, атниң жүгінини зенәтлигән. Сақлар уларниң хислитигө айт ривайәтләр токуп, уларни мүкәддәс һесаплиған. Шундақла улар һөрбір буюмниң жени, роһи бар дәпмұ ишәнгән. Етиқатниң мундақ түрини илим-пәндә *анимизм* дәп атайду.

Тотемизм, анимизм дегинимиз немә? Қазақ вә уйғур хәлиқлиридә тумар тоғрилиқ қандақ ишәнчә-етиқатлар бар?

Издән!

Алтун қоғдиған самрук

Алтун қоғдиған самрук – әпсаниға айланған қабилиниң нами. Дәсләп бу аталғу грек тарихчиси Геродотниң әмгәклиридә учришиду. Әпсанә бойичә, самруклар ели алтунға бай болған. Улар мөшү алтунни қоғдаш үчүн ат һалитидә тәсвирләнгән аримаспилар билән урушқан. Йерим әпсанидин пәйда болған самруклар – алтунға бай Арқа, Алтай тағлирини маканлиған көчмән қәбилиләрниң қериндиши.

Умумән самрук қуши қедимиң көчмәнләрниң әмәс, кейинки дәвирдик қазақларниң әдәбиятидіму учришиду. Шуңлашқа Астана шәһиридикі “Қазақ ели” монументіда самрук тәсвирләнгән.

Тапшурұқ

Сақларниң ишәнчә-етиқатлири тоғрилиқ жәдвәлни толтуруңдар.

№	Сақларниң ишәнчә-етиқатлири	Алаһидиликлирини, сәвәвии тәрипләп йезиңлар

Билимиңни тәкшүр!

Сақларниң отқа, Құнгә, әждатлириниң роһиға сиғинғини тоғрилиқ мәлumatларни нәдин билишкә болиду?

§36. ТАШМОЛА МӘДӘНИЙИТИ. “БУРУТЛУҚ ТӨПИЛӘР” СИРИ

Бүгүнки дәристә:

Елимизниң мәркизий тәвәсидин төпилған сақларниң Ташмола мәдәнийити билән тонушимиз;

Ташмола мәдәнийитигила хас “Бурутлук төпиләрниң” алайидилигини вә уларниң немә үчүн шундақ аталғанлығини билимиз.

Елимизниң мәркизий территориясини маканлиған сақ қебилилириниң археологиялық мәдәнийити — *Ташмола мәдәнийити* дәп аталди. Ташмола деген аталғу көң даиридә археологиялық тәтқиқатлар жүргүзүлгөн йәр — Ташмола өтрапиниң намыға мувапик қоюлған.

Ташмола мәдәнийитини қалдурған сақ қебилилири заманивий Мәркизий Қазақстан территориясини маканлиған исседонлар болуши мүмкін.

Тирәк сөздәр:

- Ташмола мәдәнийити
- “Бурутлук төпиләр”
- Құнгә сиғиниш

Ядиңға ал!

Улук Далада һарву қайси вақитта пәйда болған еди?

Ташмола мәдәнийитини тәтқиқат қилишни 1946-жилдин башлап көрнәклик қазақстанлиқ тәтқиқатчи Ә.Марғулан вә униң шагирти М.Қадырбаев жүргүзди. Ташмола мәдәнийитиниң асасий алайидилиги — “Бурутлук төпиләрниң” болуши.

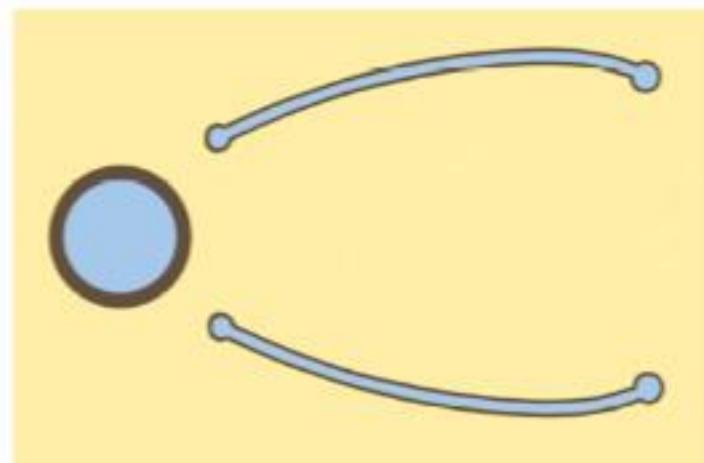
“Бурутлук төпиләр” дегинимиз немә?

“Бурутлук төпиләр” — Сарыарқаниң балдуруқи төмүр дәвридики Ташмола мәдәнийитиниң рәсим-йосунлук ядикарлиқлири. “Бурутлук төпиләр” дәп атилишиниң сәвәви — төпиләрниң сиртидин шәриқкә қарап созулған бурут тәхлит икки жумлақ ташлар тизмисиниң болушидин.

“Бурутлук төпиләрниң” өзигे хас алайидилиги — икки төпидин туридиған мәқбәрә-комплексни тәшкіл қилиду. Мәқбәрә-комплекс адәм дәпин қилинған чоң төпидин, униң шәрқидә орунлашқан рәсим-йосунлук

“Бурутлук мазар-төпә”

Қош қорғандын ибарәт
“Бурутлук төпә” түрлири

Етиқати билән мұнасивәтлик екәнligини тәкитлиди. Бу Күн (от) тәңригө сиғиништин чиққан. Төпиләрдик “бурутниң” шәриққе қарап созулғиниму шу сәвәптин. Қедимий өждатлар роһини қәдирләштөк рәсим-йосунлар биләнму мұнасивәтлик. “Бурутлук төпиләр” мәқбәрә-комплексида вапат болған көрнәклик шәхслөрни ядлаш, видалишиш, уларниң алий роһини мәңгүгө атландуруш тәнтәниси өткүзүлгөн.

**Күнгө сиғиништин пәйда болған диний рәсим-йосунларниң мәзмун
вә маһийити немидә?**

Дәпин қилиш тәнтәнисигө қатнашқан һәрхил топларниң вәкиллири қошумчә төпидин шәриққе қарап жумлақ таш тизмилирини салған. Бу “бурутларда” шәртлик рәвиштә от йенип турған. Асасий қәбир-төпидә дәпин қилинған ақсүйәк, бәгзадә адәмниң роһи қошумчә төпидики атқа минип, һәр топтын жиғилған көпчилик билән дәм татип (сапал идиш-қача) хошлишиду. Андин кейин, “отлук көрүк” арқилик күн чиқишка, йәни Тәңри маканиға атлиниду дәп ишәнгөн.

Тапшурұқ

Жәдвәлни дәптириңларға сизиңлар вә толтуруңлар.

Сақларниң археологиялық ядикарлиқлири

Сақларниң археологиялық ядикарлиқлириниң намлири	Тепилған тәвәси	Алаһидилеклири	Тәтқиқ қилған алимлар	Сақлар тарихи вә мәдәнийитигө айт мәлumatлар бериду?
Ишиктә қорғини				
Бесшатыр қорғини				
Шиликти қорғини				
Берел қорғини				
Ташмола мәдәнийити				

Билимиңни тәкшүр!

- “Бурутлук мазарларниң” қурулушидик “бурутлар” немини билдүриду?
- “Бурутлук мазарлар” комплексида қедимий сақлар өткүзгөн диний рәсим-йосунларниң мәзмун-маһийити немидә?

САҚЛАРНИҢ ПАДИШАСИ ТОМИРИС

§37. САҚЛАРНИҢ ЖӘМИЙӘТЛИК ҚУРУЛМИСИ

Бұгүнki дәристә:

сақларниң қериндашилқ мұнасивәтлириниң тәриплімиси вә унип пәйдин-пәй қандақ өзгәргенligini оқуп үгинимиз;
сақларниң әл башқуруш ишиниң алаһидиликлирини биләләймиз.

Сақлар дәвридә адемләрниң бронза дәвридики уруқлуқ мұнасивәтлири йоқилица башлиди. Мошундақ өһвалда йеңи ижтимаий мұнасивәтләр шәкилләнді. Дәсләпки пәйтләрдә сақларда қериндашилқ мұнасивәтләр чоң *патриархарлық аилеләргә* асасланды. Бирақ пәйдин-пәй ихчам аилеләр йөккилинип, айрим наят көчүрүшкә башлиди.

Тирәк сөздәр:

- Қәбилә кеңиши
- Өл башқуруш
- Командан
- Батур

Ядига ал!

Анилиқ уруқлуқ жамаә дегинимиз немә вә *патриархаллық аила* қайси дәвирдә пәйда болған еди?

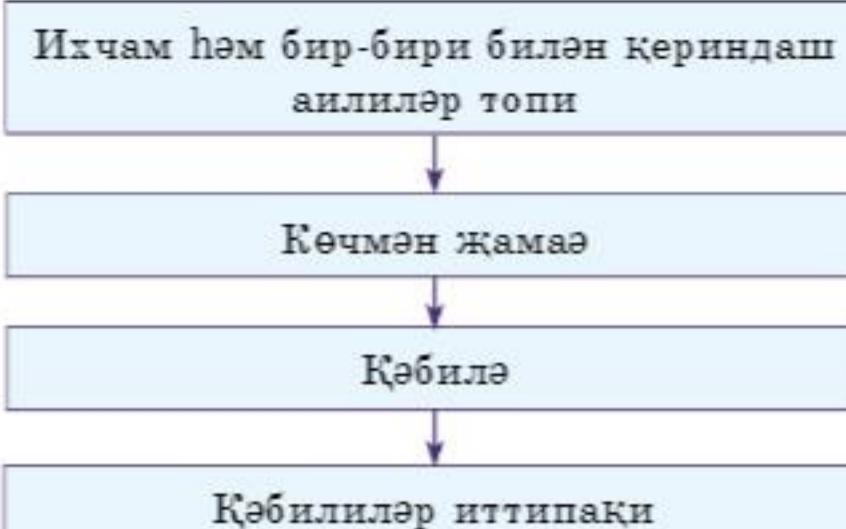
Шуңлашқа сақлар жәмиити бир-биригә қериндаш өркпөрвөр адемләрниң иттипақи болди. Археологиялық мәнбәләр бойичә сақларда айрим адемләрниң, кейинирек аилиниң хусусий буюмлири болғанлиғини билимиз. Биз буни бронза яки сапалдин ясалған идиш-қачиларға селинған тамғилардин көримиз.

Әстә сақла!

Патриахаллық аила әң үеқин қериндашларниң бирнәччә әвладидин тәркип тапти. Улар егиликни бирлишип жүргүзди. Мундақ аилидә әр киши ғожайин сүпитидә барлық һөкүмранлық тизгинини өз қолиға алиду.

Сақлар жәмиитидики адемләрниң турмуш-тәрзиму өзгиришкә башлиди. Адемләрниң қолида ошук мал, ошук мәһсулат, қиммәт буюмлар пәйда болушқа башлиди. Йәрни адемләр жамаә болуп пайдиланды. Әнди мал болса аилиниң хусусий мүлкидә болди.

Сақларниң жәмийәтлик қурулмисиниң жәдвили. Сақлар жәмиитини жәдвәл түридә төвөндикидәк көрситишкә болиду:

Учун қабилә кеңишини өткүзди. Нәр қабилиниң өз дәниси вә нәрбий йетекчиси—командани болди.

Сақларниң әл башқуруш (идарә қилиш) иши. Сақларда дәслепки басқутта әл башқуруш нәрбий демократиягә асасланды. Нәрбий-демократиялык жәмийәттө әл башқуруш тизгини қабилә данилири билән қатар қомandanларниң, батурларниң қолида болди.

Бу қызық!

Ктесий – миладидин авалқи IV әсирдә наят кәчүргән қедимий грек тарихчиси һәм дохтур. У өзиниң “Парс тарихи” дегендеги әмгигидә сақ аяллири тоғрилиқ: “Қорқумсиз келиду, уруш ховупи тәнгәндә әрлиригә ярдәмлишиду” дәп баян қылған.

Сақлар жәмийитидә аялларму алайын әзірлеуден көпчилігінде тәжірибелі болған. Уларму әрләр билән биллә әл башқуруш ишиға қатнашқан. Геродот “Тарих” намлиқ әмгигидә сақларниң падишаси *Томирис мәликә* тоғрилиқ мұним мәлumat қалдурған. Пәйдин-пәй сақлар жәмийитидә тәңсизлик күчийишкә башлиди. Уруш пәйтидә қолға чүшкөн олжы дәслеп жәңчиләргө тәң бөлүнөтти. Кейин қабилә данилири, қомandanлар, батурлар үлүшни әзлиригә көпирек елишқа башлиди. Нәтижидә мұлук тәңсизлиги пәйда болди. Жәмийәттө бай, гадай топлар шәкиллинишкә башлиди. Әнди жәмийәт әзалириниң мүлкини қоғдайдыған, ижтимаий зиддийәтләрни һәл қилидиған, ишләп чиқириш билән урушни, мудапийәни уюштуридиған аппарат — дөләт пәйда болди.

Тапшурұқ

Сақларниң әл башқуруш иши, адәмләрниң жәмийәттікі орни тоғрилиқ қисқа һекайәйезинлар, өз ара бәс-муназирә өткүзүнлар.

Жәдвәл бойичә сақ қебилилириниң бешіда турған ихчам аилә өзлири бөлүнүп чиққан чоң өвлатниң нами билән аталды.

Әнди қебилиләр қериндаш адәмләрдин тәркип тапти. Нәрбир қебилиниң нами, өз йери болди. Қабилә әзалириниң диний рәсими-йосунлири ортақ болди. Улар умумий ишларни һәл қилиш

қабилә кеңиши интайин мұним роль атқурди. Униңға барлық өр кишиләр қатнишишқа тегиши болди. Әр кишиләрниң орни уларниң урук-қебилисисиңиң орниға қарап еникланы. Сөвөви сақ қебилилириниң дәрижилири нәрхил болди. Мәсилән, бирлири аддий көчмәнләрдин тәшкіл қилинған қабилә болса, иккінчилири аддий деҳан, үчинчилири болса падиша өвлатлири сайлинидиған нәкүмран қабилә болди.

Хәлиқниң көпчилігінің аддий көчмәнләр тәшкіл қилды. Қедимий мәнбәләргө қарында әзірлеуден көпчилігінде тәжірибелі болған. Уларму әрләр билән биллә әл башқуруш ишиға қатнашқан. Геродот “Тарих” намлиқ әмгигидә сақларниң падишаси *Томирис мәликә* тоғрилиқ мұним мәлumat қалдурған. Пәйдин-пәй сақлар жәмийитидә тәңсизлик күчийишкә башлиди. Уруш пәйтидә қолға чүшкөн олжы дәслеп жәңчиләргө тәң бөлүнөтти. Кейин қабилә данилири, қомandanлар, батурлар үлүшни әзлиригә көпирек елишқа башлиди. Нәтижидә мұлук тәңсизлиги пәйда болди. Жәмийәттө бай, гадай топлар шәкиллинишкә башлиди. Әнди жәмийәт әзалириниң мүлкини қоғдайдыған, ижтимаий зиддийәтләрни һәл қилидиған, ишләп чиқириш билән урушни, мудапийәни уюштуридиған аппарат — дөләт пәйда болди.

Билимниң тәкшүр!

Сақлар жәмийитидиқи патриархаллық аилини тәрипләп, улардикі хусусий мұлукчилік вә йәрни пайдилиниш алғандыклиригә тохтилиндер.

§38. ТОМИРИС МӘЛИКӘ

Бұғұнки дәристә:

сақларниң хошна дәләтләр билән мунасивәтлири тоғрилиқ билимиз;
сақларниң көрнәклик падишаси Томирисниң жасарити билән тонушимиз;
сақларниң өз елиниң мұстәқиллиги йолидиқи күрәшлири билән тонушимиз.

Миладидин авалқы VI ғасирдә парс падишаси Кир II Мидия билән Ассирияни бирләштүрүп Ахеменидлар держависини тәшкил қылди. Мошу дәвирдин башлап парслар билән сақларниң алақә-мунасивәтлири бәзидә тинич болса, бәзидә уларниң арисида уруш оти туташти.

Кир падиша өзиниң дүшмәнлиригә қарши уруш башлиғанда жәңгивар сақлар билән һәрбий иттипақ қуруп, улардин ярдәм сориди. Мәсилән, Лидия падишаси Крез билән урушқан вақитта, сақлар билән иттипақ қуруп, улардин һәрбий ярдәм алди. Бирақ өзгө әлләрниң йәрлирини толук бесивалғуси көлгөн. Кир падиша өнді сақларниму бекіндурмақчи болди.

Бу дәвирдә сақларниң һөкүмрани, даңылқ Томирис мәликә болди. Томирис йолдиши вапат болғандин кейин һөкүмранлиқни өз қолиға алиду. Парс һөкүмрани Кир падиша өскири “йеңилишни билмәйду”

Тирәк сөздәр:

- Массагеттар
- Томирис
- Парс падишилігі
- падиша Кир II

Сақлар. Рәссам А.Дүзелханов

деген шөһрәткө егө болиду. Кир падиша өндикі новёттө сақларниң бепаян йеригө көз ташлайду вә уни бесивелишқа тиришиду.

Ядінға ал!

Томирисниң жасарити тоғрилиқ язма мәнбә қалдурған грек тарихчиси ким?

“Падишаларниң падишаси” деген намиға қизиққан Кир Томирисқа өлчө өвитетип, өзигө турмушқа чиқиши сориди. Томирис мәлике падиша тәкливины қобул қылмиди. Сөвөви, у падишаниң өзигө өмөс, өң алди билән, униң ели билән йеригө көз ташлиғанлиғини яхши чүшәнди. Мәликиниң рәт қылған жағавини баңға қылған Кир падиша дәрнал ләшкөрлирини топлап, сақларға қарши жүрүш башлайду. Мәлике Томирис хәлқи билән мәслинәтлишип, парс қошуниға нечбир қан төкүшсиз чекиниш тәкливины бериду. Әгәр мошу тәклипни рәт қилса, жәң болидиған йәрни таллишиға мүмкінчилик беридиғанлиғини ейтиду.

Ойлан!

Сақ вә парслар арисидики музакириләр немишкә утуқсиз болди?

Қошуниң күчигө ишинип мәғрурланған Кир сақларниң ихчам қошуниға тосаттин һүжүм башлайду. Мошу һүжүм жәриянида Томирисниң оғли Спаргапис дүшмәнниң қолиға өсиргө чүшиду. Томирис Кирға өлчи өвәтип оғлинин бошитишни өтүниду. Парслар болса ханзадини бошатмай, течлиқ шәртнамә түзүштин баш тартиду.

Томирис мәлике өскири парслардин интиқам елиш үчүн жәңгө атлиниду. Икки арида болған чоң урушта бурун йеңилишни билмігенді Кир падишасиниң қошуни мәғлубийәткө учираиду. Бу вақиә миладидин авалқи 530-жили йүз бәрди. Падишаниң өзи қолға чүшүп, сақларниң қолидин қаза тапиду. Томирис наягиниң ахириғи өз елини адил башқуруп, течлиқ наятни сақлап қалиду.

Тапшурук

Томирисниң мәлике сұпитидики сүритигә қарап, сақ жәмийитидики адәмләрниң орни тоғрилиқ қандақ ой-хуласә чиқиришқа болиду? Сүрәткә зәң қоюп қараңлар вә унинда көргөнлириңлар адәмниң ижтимаий орни, мәдәнийити тоғрилиқ қандақ тәхмин ясашқа имканийәт яритиду? Ой-пикіриңларни синипдашлириңлар билән бирлишип тәһлил қилиңлар.

Билимиңни тәкшүр!

Сақларниң даңлық һөкүмрани Томирис немә үчүн Кир падишаниң тәкливины қобул қылмиди вә Кир падиша немә сәвәптин йеңилди дәп ойлайсиләр?

ШИРАҚНИң ЖАСАРИТИ

§39. САҚЛАРНИң ИЖТИМАЙ ҚУРУЛМИСИ

Бүгүнки дәристә:

- сақ жәмийити қандақ ижтимаий топларға бөлүнгөнлигини ениқлаймыз;
- сақларниң һөкүмран сулалири тоғрилик мәлumatларни алимиз.

Ижтимаий қурулма дегинимиз немә?

Ижтимаий қурулма — жәмийәтниң ички қурулмиси. Ижтимаий қурулма асасида жәмийәтлик өмгөк тәхсимиати йүз бериду вə шуницға бағылғык ижтимаий топлар шәкиллиниду. Һөрбір топниң өзиниң алайдың ентияжлири вə мәнпийәтлири пәйда болиду. Шуницға айт жәмийәттиki қаидиләр вə адемлөрниң орни, уларниң өзлиригө хас наят тәрзи қелиплишиду.

Тирәк сөздәр:

- Ижтимаий топ
- Жәнчиләр
- Башарәтчиләр
- Жамаә әзалири
- Һөкүмран сулалә

Әстә сақла!

Ижтимаий топ дегинимиз – мәлум бир иш билән шуғуллинидиған, турмуш тәрзи охшаш, жәмийәттә өзигө хас орни бар адемләр топи.

Сақлар жәмийитидики адемлөрниң һөрхил ижтимаий топларға бөлүнгөнлигини биз археологиялык қезиш ишлириниң нәтижисидә билимиз. Мәсилән, сақлар дәвридин қалған қорған, мазар-төпиләрниң көләми, улардин тепилған буюмларму һөрхил. Бәзи қорғанлар нағайити чоң, вапат болған адемниң кийими алайды, йенидин қиммәт бағалиқ буюмлар нурғун тепилса, бәзи қорғанларда адем сүйигиниң йенида аддий сапал қачилар, күндилік турмушқа на жәтлик аддийла нәрсиләр тепилди. Шундақла язма мәнбөлөрдіму сақларниң һөрхил топлири болғанлиғи йезилған.

Ядидға ал!

Сақлар тоғрилик қандақ язма мәнбәләрни атап берәләйсиләр?

Сақлар жәмийитидә қандақ ижтимаий топлар болди?

Сақлар жәмийитидә асаси үч ижтимаий топ болди. Бириңчи топқа қоманданлар билән батурлар кирди. Иккінчи топта напизлар

Қезилма ишлири жәриянидики чоң көләмлик Қорған

(қаһинлар), башарәтчиләр, рәмчиләр, тевиплар болди. Буларму сақ жәмийитиниң нопузлук-инавәтлик адәмлири қатариға кирди.

Сақларниң үчинчи топи жәмийәтниң әркін әзалири болған. Улар дәләтниң көпчиликтік аналисіні тәшкіл қылды. Жәмийәт әзалириниң һәрқайсинаң шәхсий мели, өй-жайи, егилиги болди. Улар течлиқ дәвирдө мал бекіп, деханчилиқ қилип, өз егилиги билән мәшғұл болди. Уруш вактида елині қоғиди.

Сақларниң падишалири билән мәликилири асасий үч ижтимаий топниң барлық вәкиллиридинму жуқури дәриҗидә болди.

Қедимий сақлар падишани Худаниң ханиш-истигини йәрдә өмәлгә ашурғучи дәп қобул қылды. Сақ падишалири уруш вә течлиқ мәсилисінің һәл қылды, башқа дәләтләргө өлчи тайинлиди, өзгө өллөр билән иттипақ қуруш мәсилисиге рәhbәрлик қылды, қошунни башқұрди. Варислиқ өнъениси бойичә падишадин кейин униң орниға иниси сайланған. Дәләт тәғдириге айт муһим, жирик мәсилиләрни һәл қилишта падиша пүткүл өлни қурултайга жиққан. Падиша өзиге қарайдиған өлләрни, қәбилиләрни өзиниң вәкили арқылы башқұрди.

Тапшурұқ

“Сақларниң қурултейи” дегендеген мавзуда қисқичә һекайә түзүнлар.

Билимиңни тәкшүр!

1. Сақлар жәмийитидики ижтимаий топларни атаңлар вә уларниң немә билән шуғулланғанлиғи тоғрилиқ сөзләп берінчлар.

2. Сақ жәмийитидә, жамаә әзалири билән селиштурғанда, падишаниң, жәңчиләрниң, қаһин-һапизларниң орни вә роли немә үчүн жуқури болди дәп ойлайсиләр?

§40. ШИРАҚНИң ЖАСАРИТИ

Бүгүнки дәристә:

сақ жәнчиси Ширақ вә униң ели билән йерини қоғдаш йолидики әрлиги тоғрилиқ оқуп билимиз;
грек муәллипи Полиэнниң кимлигини билимиз.

Сақлар билән урушта қаза болған Кир падишаниң орниға Дарий I падиша болиду. У миладидин авалқи 518-жили сақларға қарши жүрүш башлайды. У көп өтмәй сақларниң айрим қисимлирини бекіндурушқа қол йәткүзиду. Шундақ қилип, хаомаварга сақлириниң бир қисми, Каспий қәбилилири Парс падишасиға амалсиз селиқ төләшкә мәжбур болди. Бәзи сақ жәнчилири парс падишасиңиң армиясидө хизмет қилди. Уларниң бир қисми парс падишасиңиң “өлмәйдиган он миң” дәп атилидиған мәхсус қошуниниң тәркивидө болди.

Полиэн дегендеген ким вә униң қандақ әмгиги бар?

Издән!

Сақ жәнчиси Ширақниң жасарити тоғрилиқ грек муәллипи Полиэнниң әмгигидин билимиз.

Дарий I падиша сақларни бесивелиш үчүн һейлә-құвлук ишлитиду. У өз қошуниниң бир қисмини сақларчө кийиндуруп, уларға атландуриду. Мундақ һелигәрликни күтмігөн сақларниң дәниси Скунха қолға (өсиргө) чүшиду.

Ядидға ал!

Скунха падишаниң қияпити тәсвирләнгән Бехистун ядикарлығы тоғрилиқ немә билисән?

Аман қалған сақ қошунлирини дүшмән қоғлады. Мошу пәйттө сақларниң тәркивидө болған Ширақ исимлиқ яш жигит һәқиқий өрләргө хас усул вә тапқурлук арқилиқ өз елини қоғдайды. У өз бәдинини жарапаңтады, парсларниң алдидин чиқиду.

Өз қериндашлиридин хорлук көргөнлигини, өзиниң тартқан жапамәшөкәтлири тоғрилиқ “шикайәт” қилиду. Интиқам елишни ойлават-қанлиғини ейтип, парсларни ишәндүриду. У: “Әтраптика қудуклар оғиланған, чөпи өртәлгөн. Бу йәрләрдө су йоқ. Биз келиватқан йол —

Бехистун ғар тешидике
Скунха падишаниң
қияпити

Ширақниң парсларни алдаң чөл-жәзиригө апириши

ялғуз йол” — дәп уларни чөл-жәзиригө башлап мациду. Улар мошундақ йөттө күн, йөттө тұн мациду. Дарий I ниң ләшкәрлири сусиз вә қайнақ аптаптин қаза болушқа башлиғандыла өзлириниң алданғанлиғини сезиду. Ширақниң ھейлиси арқисида дүшмән қошуни тәң үеримидин айрилип, қирғинга учрайду. Шундақ қилип, ғөлибө қазинимән дәп көлгөн дүшмән өскири сақ үеридө мәғлуп болиду.

Бу қызық!

“Өлмәйдіған он миң” — Дарий I падиша қошуниниң әң илғар топи. “Өлмәйдіған” деген намға егө болуш сәвәви, қошун сани турақлық түрдө он миндин төвәнлимигән дегендеген пикир бар. Үниң тәркиви турақлық түрдө әң күчлүк жәңчиләр һесавидин толуқтурулуп турған.

Ядиңға ал!

Дарий I дин авал парсларниң қайси һекүмрани сақлардин йеңилгән еди?

Ойлан!

Қазақ елидикі “Әр әл үчүн туғулиду, әл үчүн өлиду” дегендеген мақал мошу сақлар дәвридин сақлинип келиватиду дегендеге қандақ қарайсиләр?

Билимиңни тәкшүр!

1. Дарий падиша сақларни бесивелиш үчүн қандақ ھейлә ишләтти?
2. Ширақниң жасаритиниң әһмийити немидә?
3. Ширақниң жасарити тоғрилиқ йезип қалдурған грек муәллипи ким?

САҚЛАРНИҢ АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙ ӘСКИРИГЭ ҚАРШИ КУРИШИ

§41. САҚ ҚӘБИЛИЛИРИНИҢ ХОШНА ӘЛЛӘР БИЛӘН АЛАҚӘ-МУНАСИВӘТЛИРИ

Бүгүнки дәристә:

- сәқларниң хошна хәлиқләр билән мунасивәтлирини оқуп үгинимиз;
- сәқларниң сода алақилирини тәһлил қилимиз.

Евразия территориясини маканлиған сақ қәбилилири өзгө урук-қәбилиләр, хәлиқләр вә мәмликәтләр билән һәрхил мунасивәтләр орнатти. Улар өз ара бир-бири билән тоқунушуп, бәзидә течлиқ орнитип, сәясий, мәдәний, ихтисадий алақиләр орнатти.

Заманивий Қазақстан территориясини маканлиған қәбилиләр әйни вақитта Мәркизий Азия, Алтай, Хакасия, Тува вә Шималий Монғулияниң қериндаш хәлиқлири билән өз ара мунасивәт орнатти.

Сақ қәбилилири шу дәвирдики өң күчлүк падишлиқлар биләнму зич мунасивәт орнатти. Улар қедимиң дәвирләрдә могут болған Ассирия, Мидия падишлиқлири билән алақә орнатти. Шуниңға бағылыш Персеполь сарийидики нәқишилик рәсимдә мидиялық вә сақ жәнчисиниң қол тутушқан тәсвири ясалған.

Персеполь сарийи тоғрилиқ ейтеп бәр.

Издән!

Миладидин авалқи VI әсирниң оттурисида Ахеменидлар дөлити құрулған дәвирдин башлап парслар билән мунасивәтлири күчәйди.

Ядига ал!

Сақларниң парс һөкүмранлири Кир, Дарий I билән мунасивәтлири қандак болди?

Сақлар өз дәвридики хәлиқара чоң, жирик вақиәләргиму паал арилашти. Мәсилән, сақлар

Тирәк сөзләр:

- Сәясий алақиләр
- Ихтисадий алақиләр
- Даңа йоли

Мидиялық билән сақ

миладидин авалқи VI əсирниң ахири — V əсирниң бешида грек-парс урушлириға қатнашқан.

Сода алақилири. Сақлар хошна хәлиқлөр билөн сода-ихтисадий алақиләрни орнатти. Улар өз дәвридә Алтай, Сибир, Шәриқ вә Европа хәлиқлири билөн сода мұнасивәтлирини орнатти. Миладидин авалқи I миңжилликта Евразия далалирида дәстүрлик йәрмәңкілөр өткүзүлгөн.

Евразия далалирида сақлар һөкүмранлық қылған дәвирдә Фәрип вә Шәриқни, Йәроттура деңизи вә Хитайни өз ара бағлаштуридиған хәлиқара өткүнчи сода башлиниду. Миладидин авалқи 1-миңжилликниц оттура дәвридә дала йоли пәйда болди. Геродотниң йезишичә, Дала йоли Қара деңиз өтрапи билөн жүрүп, Дон яқисиға, андин Жәнубий Орал өтрапидики савроматлар йеридин Иртиш бойиға, нери қарап Алтайдикі аргиппейлар елигө йәткөн. Нери қарап заманивий Монғулия вә Хитайға қарап силжиди. Мошу йолниң бир бөлиги назирқи Қазақстан территорияси арқилик өтти. Сақлар бу йоллар билөн өзлири ишләп чиқиридиған буюмлирини содиға салди.

Сақлар өз дәвридикі барлық құдрәтлик мәмликтөр билөн зич мұнасивәттө болди. Сақлар бепаян йери билөн наһайити зор байлиғиға көз тиккөн чөт әллик басқунчиларға тәқабил туруп, өзлиринин мустәқиллигини қоғдашни билди.

Ядига ал!

Аргиппейлар кимләр вә улар қайси тәвәни маканлиған?

Сақларниң кийим-кечиги. Сақларниң хошна мәмликтөр билөн алақисиниң нәтижисидә биз уларниң кийим-кечиги тоғрилиқ биләләймиз. Язма мәнбәләрдә сақларниң кийимлири тоғрилиқ тәриплимиң көпирәк сақланған. Бу язмилардин биз сақларниң кийим үлгилири, баш кийими, аяқ кийими тоғрилиқ биләләймиз. Мәсилән, Геродот сақларниң бир топиниң чиң бесилған кигиздин ясалған егиз бөк кийидиғанлиғи тоғрилиқ язған.

Парс падишаси Ксеркс сарийидики, Дарий падишаниң мазариидики сүрәтлөрдә сақларниң кийим үлгиси өкис етилгөн. Бу йәрдики сүрәтлөрдә уларниң егиз бөк, тизиғиңе йәткөн пәшмәт кийгөнлиги байқилиду. Белиға бәлбағ бағлиған, шалвур-шым вә пашнисиз аяқ кийим кийгөн. Бәлбениң оң йекиға хәнжәр, сол йекиға оқя иливалған.

Заманивий Жәнубий Қазақстан тәвәсидин тепилған сақниң бронза һәйкилидә тик яқилич қисқа пәшмәт, учлук дувулға кийгөн адәм тәсвирләнгөн. Йәттисудин тепилған алтун илмәклөрдә чәкмән кийгөн салтаң атлиқ адәм көрситилгөн.

Тағлиқ Алтайдикі тоң болуп қетип қалған сақ қорғанлиридин уларниң кийими өз өйни петиғе бузулмай бүгүнки күнгө йәткөн. Мошу

Ксеркс сарийидики тиграхауда
сақлириниң тәсвири

Шиликти қорғини. Аржан қабирстаниниң материаллири бойичә
сақларниң йециланған кийими

мазарлардин тикишигө қизил жип жүргүзүп безөлгөн ақ гәзмалдин тикилгөн көйнеклөр, ақ непиз кигиздин, булғун терисидин ясалған пәшмәт төпилди. Шундақла кигиз чапанлар, әрлөр билән аялларниң кигиз пайпақлири, аялларниң йеци көштиләнгөн пәшмәтлири, өтүклири, аяллар вә балиларниң пинжәклириму бар.

Сақларниң кийими көпинчә алтундин ясалған буюмлар билән зенәтләнгөн. Һөкүмран өвлат вәкиллири пәшмәтлирини һөрхил жанжаниварлар тәсвирләнгөн алтун пластинилар билән қаплиған. Аяллар алтундин ясилип, қиммәт баналиқ ташлар билән зенәтләнгөн һөрхил зенәтлик буюмларни тақиған.

Тапшуруқ

Жәдәлни дәптәргә сизип, толтуруңлар.

Сақларниң хошна хәлиқләр билән мұнасивәтлири

Қайси мәмлекәтләр билән мұнасивәт орнатты?	Мұнасивәтлириниң тәриплімиси	Бу мұнасивәтләр тоғрилик қандақ мәнбәләрдин билимиз?

Билимиңни тәкшүр!

Контурлук хәритидин пайдилиніп, сақларниң Дағындық мәнбәләрдин йолиниң йөнилишилирини бәлгүләндер.

§42. АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙНИҢ САҚЛАРҒА ҚАРШИ ЖҮРҮШИ

Бүгүнki дәристә:

- Александр Македонскийниң сақларға қарши жүрүши билән тонушимиз;
- Александр Македонский тоғрилиқ сақланған ривайәт-мәлumatларни билимиз.

Тирәк сөзләр:

- Ахеменидлар
- Искәндәр
- Зулқәрнәйн
- Қазиғұрт
- Дағы йоли

Миладидин авалқи VI əсирниң ахирида қедимий Шәриктә сәясий өһвал өзгәрди. Жирик империя қурған парслар билән грекларниң арисида уруш башланди. Мошу урушта сақлар, парсларниң иттипақдиши сүпидө, ялланма қошунниң тәркивидә парслар тәрипидә грекларға қарши урушти.

Грек-парс урушида парслар мәғлубийәткә учриди. Фалибийәт қазанған грекларни көп өтмәй Македония охшаш кичиккинә өлниң һөкүмрани болған Александр Македонский бесивалди. У қедимий греклар билән парслар елини ишғал қилип, өзиниң қудрәтлик империясини тәшкил қилди. Атақлиқ һөкүмран, қабилийәтлик қомандан Александр Македонскийму сақларни бекіндурушни арман қилған.

Нечқачан йецилишни билмигөн атақлиқ қомандан, улук Александр Македонскийниң жәңчилири һәrbий жәһеттин яхши тәйярланған еди. Улар көплигөн өллөрни бекіндуруп, сақлар зимиңгө йәткән. Мошу

Шәриқ хәлиқлири-ниң ичидә: “Александр Македонскийниң қош мұңгузи бар екән” деген сөз-чөчәк тарап кәткән. Шунлашқа у “Зуль — Карнейн” яки “Қош мұңгузлұқ” аталған. Уни түркій хәлиқләр “Искәндәр Зулқәрнәйн” дәп атайду.

Немә сәвәптин Александр Македонский аз вақит ичида заманисида қувәтлик дәләтләр қурған грек вә парсларни бесивалди?

Издән!

Александр Македонскийниң жәңчилири

вакиелерни баян қилидиған мәлumatларға қарығанда, улук қомандан назирқи Қазақстан территориясидин чекингөн. Униң қошуни Келес өлкиси, муқәддәс Қазиғуртниң өтрапидин көйнігө чекингөн. Мошуда үйрелдердө бүгүнки күнгічө “Искәндәр тәписи”, “Искәндәр көрүги” дегендеген йәр намлири сақлинип қалған. Шундақ қилип, Александр Македонскийниң сақ қәбилилирини бойсундуруш үчүн қылған жүрүши мувәппәкійәтсиз аяқлашти. Сақлар униң шәриккө қарап мацидиған йолини тосиди.

Әстә сақла!

Қазиғурт – диний әпсаниниң қазақчә нусхиси бойичә дунияни топан су ташқини басқан дәвирдә Hoh пәйғәмбәрниң кемиси турақлиған муқәддәс тағ, адәмзат вә жан-жаниварлар тарифан хасийәтлик зимин.

Әстә сақла!

Абай Қунанбаевниң “Ескендер” поэмиси Александр Македонскийниң басқунчилік жүрүшлириниң зәрдавини көрситишкә беғишеланған.

Абайниң Искәндәр поэмиси Александр Македонскийға беғишеланған. Ақин Искәндәрниң наягини баян қилип, униң дунияни бесивалмақчи болған зораванлиқ сөяситини тәнқит қилиду. Поэмидә Искәндәрниң устази, тәрбийичиси болған улук философ-гуманист Аристотель зулумлуққа дәвәт қилидиған ачкөзлүк екәнлигини көрситип, адиллик, даналиқни униңға қарши қойиду.

“Бу — адәм көз сүйиги”, — деди ханға,
Тоямду адәм көзи миң-миң санға?
Қанаәтсиз көз Йәр йүзигө тоймисиму,
Өлсә тояр, көзигө құм қуюлғанда.
Капир көзниң дунияда “иштий” зор,
Алғансайин дунияға тоярмекин?
Қанчә тирик жүрсими, өлгөн күни,
Өзгө көз билән бирдәкла болидекен.

Устазиниң дана гепи қанаәтсиз Искәндәргө ой салиду, у райидин қайтиду. Шундақ қилип, ақин Аристотельға Искәндәрни бекіндуруп, зулумлуқни адилликқа бойсундуриду, һәқиқет тәнтәнә қазиниду.

Сақларниң жәңгиварлық рохи, өркпәрвәр вә һәрқачан течлик вә инаклиқни сақлашқа интилған дәстүрлири өзгө өнъөниләрдин үстүн болди. Бу өнъөниләр бүгүнки күнгічө өз мәзмун-манийитини йоқатмиди.

Билиминиң тәкшүр!

Сақлар өз әркинлиги, мустәқиллиги үчүн кимләр билән урушушқа мәжбур болди вә немә үчүн башқа һөкүмранлар сақларни бойсундурушни көзлиди?

Пишшиқдаш соаллири вә тапшуруқлар:

1. Сақлар дегинимиз кимләр?
2. Сақлар қандақ қәбилиләрдин ибарәт?
3. Сақлар тоғрилик мәлumatлар қайси тилларда йезилған?
4. Бекистун йезиғида сақлар тоғрилик қандақ мәлumatлар бар?
5. Томирис мәлікә ким?
6. Ширақниң жасаритиниң әһмийити немидә?
7. Сақлардин қалған археологиялық ядикарлықтар қандақ аталди?
8. Археологиялық мәлumatларниң язма мәнбәләрдин алаһидиликлири қандақ?
9. Археологиялық ядикарлықтар бизгә сақлар тоғрилик қандақ мәлumatларни бериду?
10. Александр Македонский тоғрилик немә билисиләр?
11. Сақлар жәмийитиниң қурулмисини ейтип беріңілар.
12. Сақлар жәмийитидә адәмләр қандақ ижтимаий топларға бөлүнгөн?
13. Сақларниң әмәлий тәсвирий сәнъитиниң алаһидә стили қандақ аталди?
14. Сақлар дәвридики қия ташлардики рәсимләрдә немиләр тәсвирләнди?
15. "Падиша қорған-мазарлири" дегинимиз немә?
16. Ишиктә қорғинидин тепилған адәм немә үчүн "Алтун адәм" дәп аталған?
17. Бесшатыр қорғининиң чоң қабирилири немишкә "Сақ пирамидилири" дәп аталған? Ейтеп беріңілар.
18. Шиликтидин тепилған үчинчи "Алтун адәм" ким?
19. Берел қорғини немә үчүн "әсир йеңилиғи" дәп аталди?
20. Ташмола мәдәнийити елиميزниң қайси тәвәсидин тепилған?
21. "Бурутлук қорғанлар" қурулушиниң алаһидилиги немидә?

IV бап

ҰЙСҮНЛӘР ВӘ ҚАҢЛИЛАР

ҮЙСҮНЛӘР ТОҒРИЛИҚ ЯЗМА МӘНБӘ-ДЕРӘКЛӘР

§43. ҚЕДИМИЙ ҮЙСҮНЛӘР КИМЛӘР?

Бүгүнки дәристә:

| Қедимий үйсүн ели тоғрилиқ билимиз;
уларниң егилиги вә сәясий-ижтимаий қурулумидин хәвәрдар болимиз.

Тирәк сөзләр:

- Үйсүн
- Күнби (гуньмо)
- Тянь-Шань
(Тәңритағлири)

Үйсүнләр заманивий Қазақстан территориясини қедимий маканлиғанлар болуп несаплиниду. Улар миладидин авалқи IV—III əсирләрдә айрим мәмликәт болуп можут болди. Үйсүнләр Мәркизий Азиядин көчүп көлди. Улар дәсләп назирқи Хитайниң (ШУАР) шималий-ғәрбидики Лопнорни, Тәнри (Тянь-Шань) тағлирини паналиди. Шуниңдин кейин көчүп-қонуп жүрүп, Йәттисуға, Шәрқий Қазақстандики Тарбағатай тағлириғиче йәтти. Уларниң асасий территорияси Или тәвәси болди. Фәрбий чегариси Чу вә Талас дәриялири арқылы өтүп, қаңлилар билән чегарилашти. Шималий қисми Балқашқа йәтти. Шундақ қилип, үйсүнләр паналиған территория шәрқидә Шәрқий Түркстан (Хитай) билән чегарилашти. Фәрбидә Чу вә Талас дәриялириниң қирғиғидики Пәрғанә билән, шималида Тарбағатайдыки қаңлилар билән чегаридаш болди.

Миладидин авалқи III əсирдә назирқи Қазақстан территориясини маканлиған қәбилиләрдә дәләтчиликниң бәлгүлири болди. Үйсүнләрниң пайтәхти Чигучен (“Қызил түзләң шәһири”, “Қызил қорған” яки “Қызил вада”) Иссиқкөлниң яқисида орунлашти. Үйсүнләр түркійләрниң өжәтлири болған дегән тәхмин бар. (Назирму чоң қазақ урук-рулириниң бири “үйсүн” дәп атилиду).

Қедимий дәләтлик бирләшмиләрниң қурулушиниң шәрт-шараитлири. Назирқи Мәркизий Азия территориясидики қедимий дәләтлик

Үйсүнләр дәвридики тәртйопурмақ тәхлит алтун бастурма

Үйсүнләрниң атәнжамидики алтун асманаңғилиғуч буюми

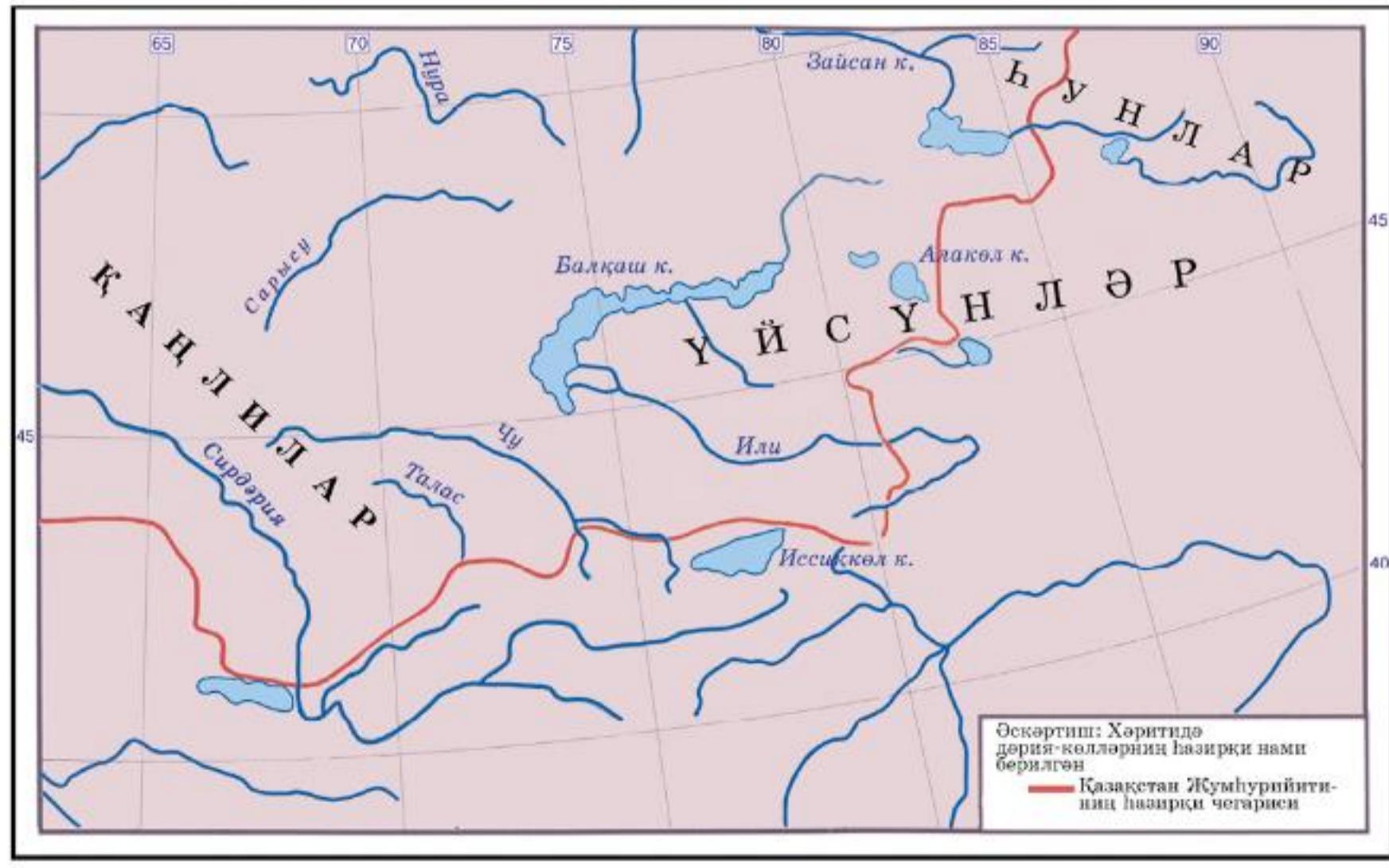
бирләшмиләрниң миладиниң 1-миңжилиғида шәкиллинишкә башлиғанлиғи мәлум.

Бу муһим!

Адәмләр тәбиәтниң хейим-хәтәрлиригә қарши туруш, жирткүч һайванлардин вә башқа тәвәләрдиң йочун адәмләрдин бирлишип қоғдениш, өмүр сүрүшкә һажәтлик әнъәнивий егиликни йүксәлдүрүш үчүн бирлишишкә мәжбур болди. Бирләшминиң қериндашлиқ асаста болуши уни техиму мустәһкәмлиди.

Мундақ бирләшмиләр дәсләп урук түридә болди. Пәйдин-пәй адәмләр саниниң өсүп, көпийишигә бағлиқ қәбилеләр вә қәбиләвий иттипақлар пәйда болди. Адәмләрниң қәбиләвий иттипақи өзлири маканлиған жайлири билән маллирини башқа қәбиләвий иттипақлардин қоғдашқа мәжбур болди.

Мелиниң сани көп вә мални бақидиған яйлақлири мал өстүрүшкә қанчә қолайлық болса, шу адәм яки урук-қәбилә яхши һәм бәқувәт наят көчурди. Мошуниңға мұнасивәтлик көмбәғәл қәбилеләр өзлиригә йеқин өтраптика хошнилириниң йерини вә мелини тартивелип, әнді уларниң өзлирини болса бекінде падичиларға айландурмақчи болди. Бунин өзи адәмләрниң яхши вә паравән наят көчүрүшкә болған интилиши еди. Мәркизий Азия территориясидиқи өз ара хошна олтарған үйсүн, ھун вә қацли қәбиләвий иттипақлири дәсләпки дөләтлик бирләшмиләрниң тәшкіл қилип, бирдә тоқунушуп, бирдә достлишип, мурәккәп шарайтта наят көчурди.

Үйсүн, қацли вә ھун қәбиләвий иттипақлириниң орунлишиши

Йәттису өлкисидин
тепилған буға һәйкили

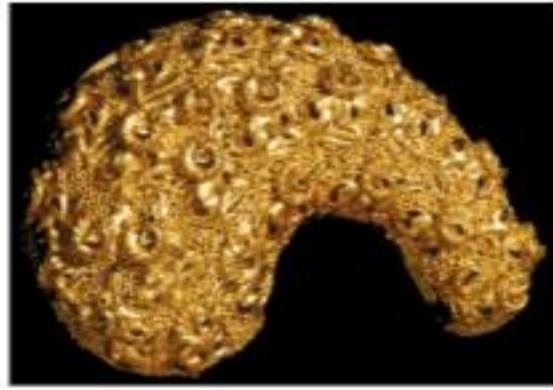

Архарлар тәсвирләнгән
бәлбағ-бәлдикниң учи

Ойлан!

Өткән дәрисләрни ядиңларға елип, қәбиләвий бирләшмиләрниң тәрәккүй қилиш басқучини ениқлаңлар.

Ұйсұнләрниң егилиги. Хитай язма дерәкләрдә ұйсұнләрниң егилиги һәккідә мундақ дейилиди: “Улар һәм дехранчилик, һәм бағвәнчилик билән шуғулланмайды. Улар пәкәт өз мели биләнла от-чөп вә сүйи мол йәрләргә көчүп жүриду”. Ұйсұнләр йерим көчмән хәлиқләр қатариға ятиду. Сөвөви ұйсұнләр мал бекиш биләнла өмәс дехранчилик биләнму шуғулланды. Дәрия яқилирини маканлиғанлар дехранчилик вә азирақ бағвәнчилик биләнму мәшғул болди. Шундыму ұйсұнләрдә асасий байлық мал билән өлчәнді. Сөвөви отлақ, барлық көчмәнләр охшаш урук вә қәбилиләрниң ортақ пайдилинишида болса, мал мәлум бир кишиләрниң хусусий мүлки болуп несапланды. Кимниң илқиси көп болса, шунинән жәмиәйттікі орни үстүн болди.

Йәттису өлкисидин
тепилған қуаштурма
бәлбағ илмиги

Ядиңға ал!

Йерим көчмән дәп қандақ егиликни ейтимиз?

Ұйсұнләрниң сәясий вә ижтимай қурулуми. Әл башқурушни қолиға алған хан гүнъмо яки күнби дәп аталди.

Әстә сақла!

Күнни һәммидин үстүн қоюп, униға тәңри дәп тевинғанлиқтын, ұйсұнләр өзлириниң падишалири-ниму күнби (гүнъмо) дәп иззәтлиди.

Жалавлы көмүгидин
тепилған қош буға
шәкиллік илмәк

Күнби әлни үчкә бөлүп башқурди. Униң оң қанити билән сол қанитини қоманданлар

башқурса, мәркизий бөлиги күнбиниң өзиге бекінди. Әнди уруклар билән қәбилиләр өз арисидин чиққан бәгләргө бекінатти.

Үйсүнләр жәмийитидә ижтимаий вә мұлук тәңсизлиги болған. Жәмийәт урук вә қәбилидін тәшкіл болди. Уларни бай адәмләр башқурди вә уларни кийимігө қарап ажритишиң болатти. Чүнки улар ипек вә жундин тоқулған кийимләрни кийди. Бай үйсүнләрниң илқилири 5000 ға йететти. Улар маллириға өн-тамға салатти. Униңға кейин қезилған ядикарлықтар испат болалайды. Үйсүн молалиридин алтун, бронза, сапалдин ясалған мәртепилди.

Жәмийәт hөрхил топлардин тәшкілләнди: урук башлиғи, һаллик, бай адәмләр, жәңчиләр, палчи, аддий малчилар билән деханлар. Әң choң топ малчилар билән деханлар болди. Урушта өсиргө елинғанларни қулға айландурди. Қуллар өмгигини өйегилигидә пайдиланды. Choң мазарларға бай адәмләр дәпин қилинған. Униң йениға бағалиқ буюмлар, қуралярақтар вә қача-қомучлар қоюлди. Аддий малчиларниң қәбирлириimu аддий болди. Униңға адәмниң өзи пайдиланған буюмлиринила қойди.

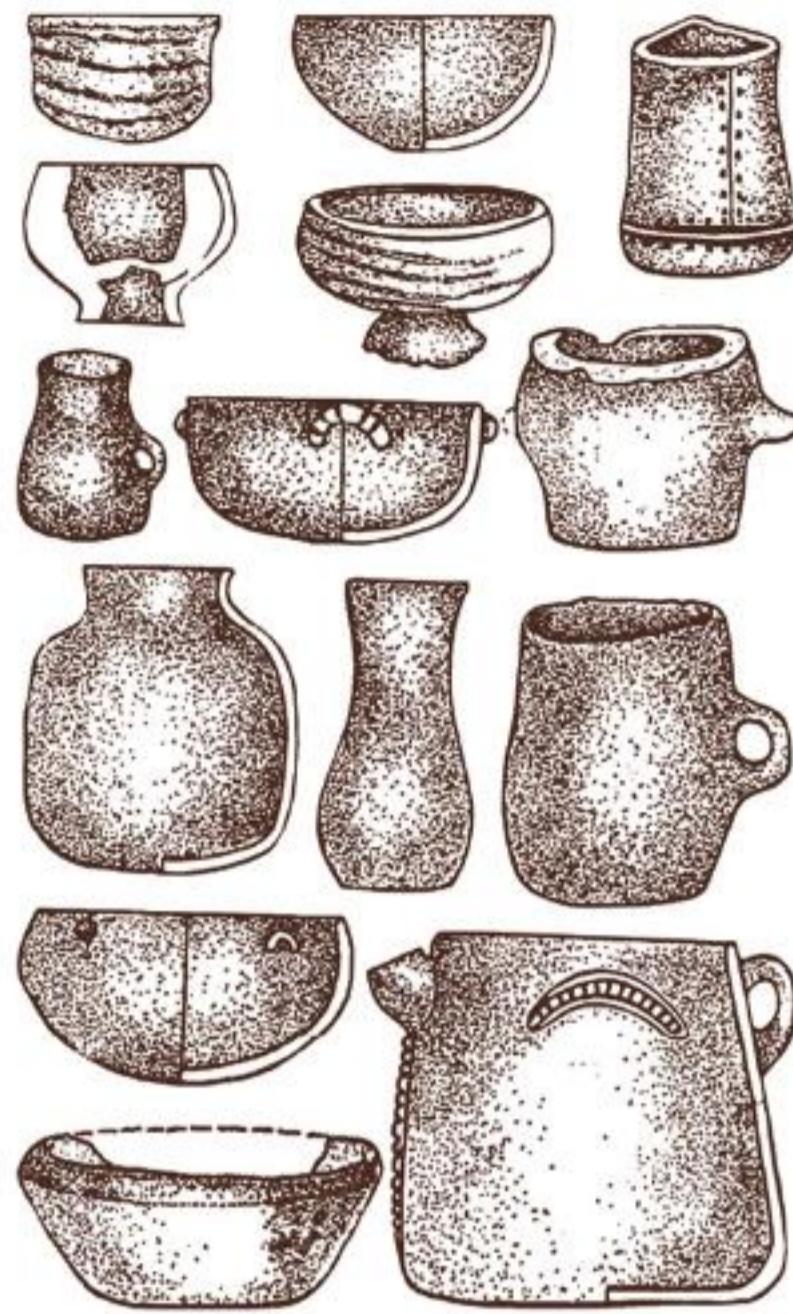
Тапшурұқ

Үйсүн елиниң қедимиң вә кейинки атамаканини хәритидин көрсәт.

Билимиңни тәкшүр!

1. Адәмләрниң дәсләпки қәбиләвий бирләшмилириниң қандақ қурулғанлиғини ейттуқ. Әнди уларға дөләтлик бирләшмиләргө бирикиш немә үчүн hажәт болди? Һазирқи Қазақстан йеридики дәсләпки мәмлікәтләр қачан шәкиллинишкә башлиди?

2. Урукқа, қәбилигө бирикиш көчмәнләрдә узак вақит сақланды. Униң сәвәви немидә дәп ойлайсиләр?

Йәттисудин тепилған үйсүнләрниң сапал идишлири

§44. ҰЙСУНЛӘР ТОҒРИЛИҚ ХИТАЙ МӘНБӘЛИРИ

Бүгүнki дәристә:

| ұйсұнләр тоғрилиқ хитай мәнбәлири билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

- Хань сулалиси
- Қызыл Қорған
- Жан Чянь
- “Фәрипкә сәяһет”

Хитай мәнбәлиридә қедимқи ұйсұнләр “Усуньго”, йәни “Ұйсұн мәмлиkiti” дәп атилиду.

Һуңларниң падишаси Мөдениң Хитай императориға миладидин авалқи 176-жили язған хетидә ұйсұнләр биринчи қетим тилға елиниду. 1996-жили Бежинда “Хань сулалиси билән һунларниң 300 жиллик уруши” дегендән

нам билән нәширдин чиққан китапта мундақ йезилиду: “Биз биrinchi қанатниң вәзиригө ғәrbий юечжиларни бесивелишни тапшурдуқ. Бизгө асманниң рәhми чүшти. Ләшкәр башлиғи мәнирлиқ, һәrbий жасарәт көrsитип, атлиқ әскәр шамал тезлигидики илдамлиқ билән юечжиларни вәйран қилди. У һунларға лоуланларни, ұйсұнләрни, юечжиларни вәйнә 26 хошна хәлиқләрни толук бекіндурди. Оқя билән атидиган хәлиқләр (көчмәнләр) мошундақ бирләшти”.

“Хань сулалиси” китави дегинимиз немә?

Издән!

Хитайниң “Хань сулалиси” китавидиму төвәндикидәк мәлumatлар көлтүрүлгөн: “Улук хақанниң пайтәхти Қызыл қорған дәп атилиду, униңда 120 миң очақ (чаңғирақ), 630 миң адәм, 188 800 жәңчи бар... Бепаян йәр ұнұмлук, тағлирида қариғайлар, арчилар билән қейинлар өсиду. Турмуш тәрзи, мәишийити һунларға охшайду. Бу хәлиқләрдә илқилар көп, байлирида 4—5 миң баш илқа бар. Нахайити өржүрөк, қорқумсиз, жәңгивар хәлиқ, батурлириму көп. Сатқунларни қatal жазалайду. Қудрәтлик мәмликтөр. Илгири һунларниң тәсиридә болған. Тәрәккүй өткөндін кейин мустәмликидин қутулуп, өркинлигини алди”. Ұйсұнләр мәмлиkiti шәриқтә һунлар билән, шималий-шәрқидә қаңли қәбилилири билән, ғәриптә Пәрғанә vadisi билән чегарилаشتı.

Әстә сақла!

“Хань сулалиси” китави ұйсұнләрниң тарихи тоғрилиқ мәлumat беридиған бебаһа мәнбә болуп тепилиду.

Қедимий Хитай алимлири “Жилнамиләр китавида”: “Мошу вақитқичә ұйсұнләрниң падишаси атисиниң интиқамини елиш үчүн өсти. Көк асманниң қоллиши билән у ғәрипкә атланди. Уларниң қисимиға қарши келәлмigөн юечжилар Тохаристанға қарап силжиди. Ұйсұн падишаси өз хәлқини вә юечжиларниң қол астида болған

хәлиқләрни, униға қошумчә Ишик(тә) көлиниң яқисидики қәбилиләрни бирләштүрүп, өзи шу йәрдә турақлишип қалди”.

Мана мошундақ мәнбәләргә тайинип, Үйсүн мәмлиkitiniң жилнамиси йезилди. Үйсүnlөr қедимий замандын башлап һазирқи Қазақстанниң жәнубида наят көчүргән, шу йәрдә өз пайтәхтини турғузған.

Хитай тарихчиси Сымы Цянь үйсүnlөrniң чиқиши теги тоғрисида мәлumatларни көлтүриду. Қедимий Хитай сәяһетчи Жан Чянь (миладидин авалқи 139—126-жж.) “Fәripkә сәяһет” китавини язди. Униңда у мундақ дәп язди: “Үйсүnlөrniң хани Куньмо, уни Елжау бий дәпмұ атайду, униң дадисиниң исми Нажды бий. Уларниң мәмлиkitи Чилянь билән Дунханниң арисида орунлашқан”.

Үйсүnlөrniң хошна қәбилиләр билән алақә-мунасивәтлири. Хань сулалиси тоғрилиқ Хитай китавида миладидин авалқи 107-жили үйсүnlөr гуњомоси Хитай императорниң қизиға (шашзадәхан) өйлинип, Хитай һөкүмрани билән қериндашлиқ мунасивәт орнатқиши тоғрилиқ мәлumat бериду. Хитай тарихчиси Сымы Цяньниң ейтишичә үйсүnlөr Хитай билән тәң ихтисадий вә сода мунасивәтлирини йолға қойған.

Үйсүnlөrniң хошна әлләр билән болған течлик мунасивәтлири бәзән һәrbий тоқунушлар билән алмишип турди. У дәвирдә йәр үчүн талаш-тартиш пат-пат орун елип туридиған мәсилә еди. Сәяһетчи Жан Чянь мундақ дәп язған: “Үйсүnlөr Улук юәчжи билән хошна олтарди. Юечжилар Нажды бийни өлтүрүп, униң йерини өз қол астиға алди. Үйсүnlөr һунларға қечип берип, йошурунуп-тиқилди”.

Ойлан!

Үйсүnlөrни бүгүнки қазақ хәлқи билән бағлаштуридиған қандақ мәлumatларни билисиләр?

Үйсүн улуси өз риважлиниш чекигә миладидин авалқи I өсиридә йәтти. Хитай билән үйсүн гуњомолири арисида қызы елиш дәстүrimу сақланды. Бу, әлвәттә, Хитай билән Мәркизий Азия, Fәrbий Азия билән Европа арисидики сода мунасивәтлиригө ижабий тәсир йәткүзді. Миладидин авалқи II өсиридә қелиплашқан Улук Ипәк йоли, асасен, мешу үйсүnlөrniң назаритидә болди. Хитай мәнбәлиридә үйсүnlөr миладиниң III өсиригичила ейтилиду.

Тапшурук

Хитай әлчиси Сымы Цянь вә Жаң Чянниң ейтқанлириға тайинип Хитай вә Үйсүн улуси арисидики мунасивәтләрни ейтип беріңлар.

Билимиңни тәкшүр!

Қедимий Үйсүн елигә Хитайға охшаш зор дәләтниң вә шунинға охшаш хошилириниң алаһидә нәзәр ағдурғанлиғиниң сәвәви немидә дәп ойлайсиләр?

ҚАҢЛИЛАРДА ШӘҢӘР МӘДЕНИЙИТИНИҢ ТӘРӘҚҚИЙ ЕТИШИ

§45. ҚЕДИМИЙ ҚАҢЛИЛАР КИМЛӘР?

Бүгүнки дәристә:

қедимий қаңлилар вә уларниң мәмлиkitи тоғрилик мәлumatлар алимиз;
қедимий қаңлиларниң турмуш-мәишийити вә егилиги билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

- Қаңли
- Сир бойи
- Пайтәхт
- Шәһәрләр

Бүгүнки қазақ хәлқини тәшкил қылған соң қәбилиләр қатарида қаңлиларниң орни алайды. Хошна өлләр өз вақтида уларни “Қанх” дәп атиса, бәзидә “Қан” дәп атиди. Бу нәмниң атилишини бизгө йәткән ривайәтләр һарву аталғуси билән бағлаштуриду. Униң мәзмуни төвөндикічә: “Оғузхан жүрүштин қайтип келиватқанда униң өскөрлириниң уруштын чүшәргөн олжиси наһайити көп болуп, уни қандак елип меңишни билмәй хаватир болиду. Шу чаңда өскөр арисидики һұнөрвәнләрниң бири чақлири бар һарву ясап чиқиду. Жүк басқан һарву жүргөн пәйттә тохталсиз ғичирлиған авазлар чиқирип, пүткүл далани чаң көлтүриду. Шуниңдин кейин мошу һарвуни ясиган һұнөрвән билән униң әвлатлири қаңли атилип кетипту.”

Ядінға ал!

Қазақ даласида һарву қайси вақитта пәйда болған еди?

Қаңлиларниң егилиги вә турмуш-мәишийити. Қаңлиларниң бир бөлиги көчмән чарвичилиқ билән шуғулланса, йәнә бир бөлиги олтиришлиқ деҳан болған. Хитай мәнбәлири уларниң ат, төгө, хечир, ешөк, сийир өстөргинини язиду. Уларда асасий малларниң бири қой болған. Илқилири хошнилар тәрипи din яхши баһаланған. Қаңлилар маканлиған тәвә чарвичилиққому, деҳанчилиққому қолайлиқ болди. Улар маканлиған тәвәдә, адәттә, һава райи иссик болуп, дәриялириниң сүйи мол болғанлиқтін түрлүктүмән зираәтләр өстириш мүмкин болди.

Кедимки қаңлиларниң әслигә кәлтүрүлгөн һәйкәллири

Хитай мәнбөлири қаңлиларниң йеридин алтун, күмүч, бағалиқ ташлар, хуш пурасылық ипар чайлар, чоң-кичик гиләмлөр, қиммөт аң терилири содасетиққа чиқирилидиғанлиғини язиу. Кейинки вақитта алимлар жүргүзгөн археологиялык қезиш ишлири мошу ейтилғанларни испатлимаңта. Улар олтиришлиқ қишлақтар, шәһөр қорғанлири суғириш иншаэтлири — һавуз, өстөң, ериқлар, терилғу мәйданлири вə бағларниң из-орнини ениқлиди. Қаңлиларниң деханчилиқта қолланған көтмөн, оғақ, қол тұғмини, ашлиқ сақлайдыған идишлири, орилар вə амбарлар вə улардин ашлиқ қалдуқлири тепилди.

Ойлан!

Қаңлилар егилигинин алаһидиликлири қандак?

Қаңлилар күндилік мәишийәттө теридин һөрхил кийим үлгилирини тикип, жуң рәхтләрни өрмөк-урчук билән тоқуған. Хилму-хил сапал идишларни ясап, уларни күндилік мәшийитидә пайдиланған. Қаңлиларниң бронзидин вə төмүрдин ясиган ишләпчиқириш қурал-сайманлири вə қурал-ярақлиринин қалдуқлири қезилма ишлири нәтижисидә учришиду.

Көплигөн музыка өсваплиринин, мәсилән, қоштарлық вə бәш тарлық музыка өсваплиринин, думбақнин, сүрнәй, карнайларниң қаңлиларда көң қолланғанлиғи тоғрилық хитай жилнамилирида ейтилиди. Қаңли уссулчиларниң вə уссул сөнъитиниң хошнилириға көң түрдө таралғанлиғиму мәнбөләрдин мәлум. Қаңлиларда йезик болған вə китап пайдилинилған.

Ядиңға ал!

Қазақ даласида ат өстүрүш қайси вақитта башланди?

Қаңлиларниң урпи-адәтлири уларниң турмуш мәишийитиге мунасивәтлик шәкилләнди. Қаңлиларниң урпи-адәтлири қедимиң замандықи уларға хошна үйсүн вə сармат өллиригө охшайду. Бу өсирдин өсиргө улишип, түркій тиллиқ хәлиқләрниң мәнивий-ижтимаий риважлинишида өз ара тәсир қилип, толуктуруп, бейип турди.

Қаңлиларниң ашлик сақлайдыған идиши

Қедимқи қаңлиларниң кийими

Қедимқи қаңлиларниң территорияси

Әстә сақла!

Қаңли елининң территорияси шималда Балқаш көлигә, ғәриптә Арал дәңизиға, жәнупта Амудәрия дәриясинин шималий вадисиғічә болған йәрләрни егилди.

Тапшурұқ

Қедимий қаңлиларниң орунлашқан тарихий территориясini һазирқи Қазақстаннин хәритиси билән селиштуруп, қаңлиларға Қазақстандин ташқири қандақ тәвәләрнин бекінғанлиғини ениқлаңдар.

Билимиңни тәкшүр!

1. "Қаңли" нами қандақ мәнани билдүриду?
2. Қедимий қаңлиларниң егилиги тоғрилық немә билисиләр?

§46. ҚЕДИМИЙ ҚАҢЛИЛАРНИҢ ШӘҢӘР МӘДӘНИЙИТИ**Бүгүнки дәристә:**

| қедимий қаңлилар вә уларниң мәмлиkitи тоғрилық мәлumatлар алимиз;
| Қаңлилар мәмлиkitи вә унин шәһәрлири тоғрилық хәвәрдар болимиз.

Тирәк сөзләр:

- Қедимий қонуш
- Шәһәр мәдәнийити
- Ипәк йоли
- Дала йоли

Қаңлиларниң қедимий қонушлири. Қедимқи қаңлилар көчмән хәлиқ болған. Улар малға қолайлық отлақларни издеп, һазирқи Сир бойидин Алтай теғинин жәнубиға, Тарбағатай тағлириғічә барған. Бирақ көплигөн көчмән хәлиқләр отлак-яйлаклар вә йеңи қонушлар издеп ғәрипкө қарап силжиғанды қаңлилар ата

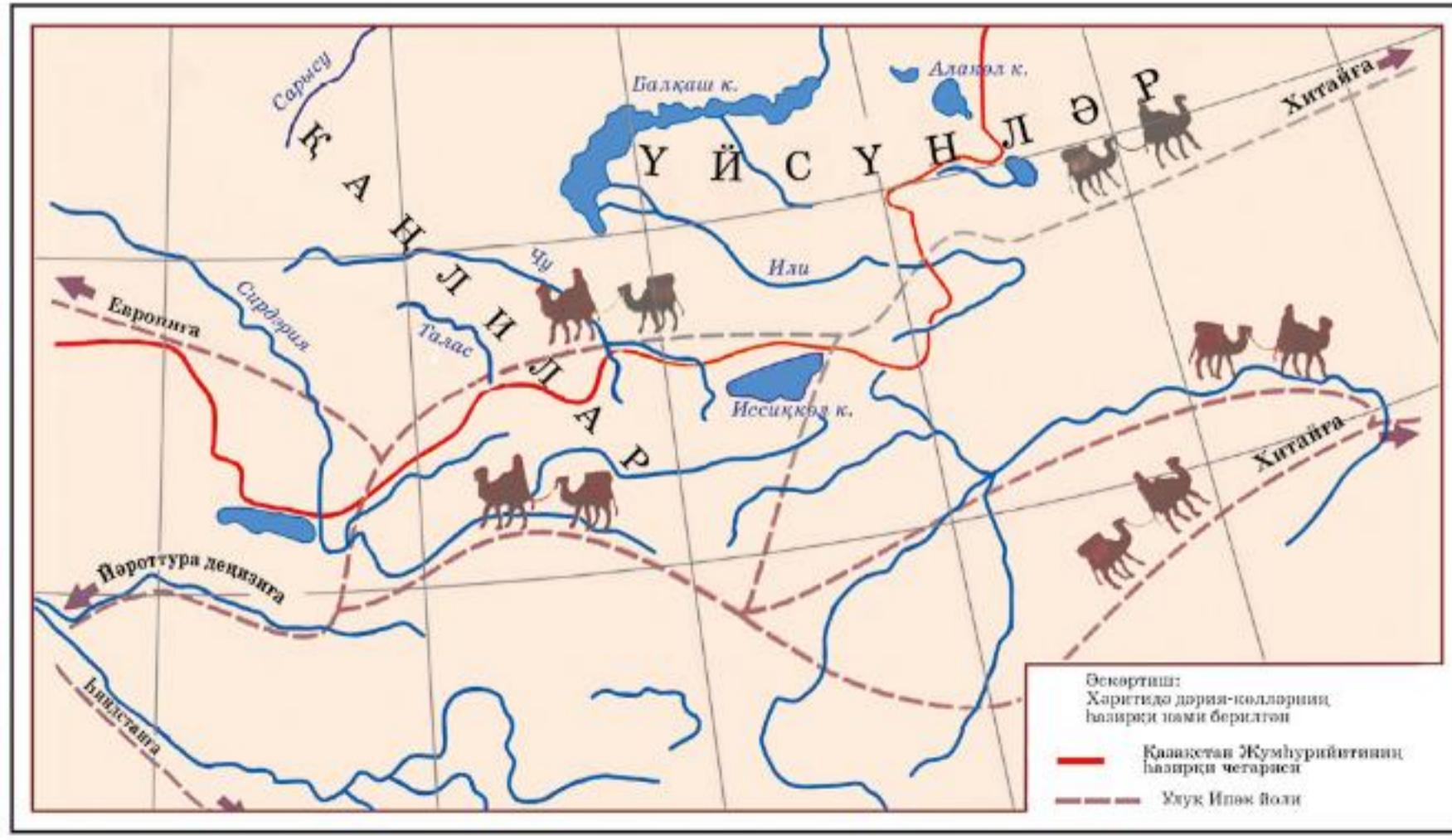
маканиға қайтип көлди. Улар Чу дәриясидин ғәрипкө қарап вә Сир дәрияси бойидики вадиларға орунлашқан.

Бу йәрдә миладидин авалқи II–I өсирләрдә қаңлилар шәһәр мәдәнийитигө таянған күчлүк мәмликәт қурди. Бу мәмликәтниң шәриқтиki хошниси үйсүнләр болса, ғәриптиki хошнилири аорслар, йәни сарматлар болди.

Қаңли елидә язлиқ вә қишилик икки пайтәхт болди. Язлиқ пайтәхт — Бетен шәһири назирқи Балқаш көли билән Арал деңизи арилиғида, Улытавға йеқин өтрапқа орунлашти. Әнди қишилик орда яки пайтәхт Сир бойида болди. Икки пайтәхтниң арилиғи хелә узун еди. Қишилик пайтәхттин чиққан төгө карвини язлиқ пайтәхткә Йәттә күндә йетәтти. Қаңлиниң қол астиға бай шәһәр-мәмликәтләрниң қариши вә Улук Ипәк йолиниң асасий тармақлириниң мошу қаңли шәһәрлири арқылы өтуши Парфия, Дадуан, Улук Нұқис, Копен, Үйсүн охшаш хошна мәмликәтләрниң униңға дегөн қизиқишини ашурди.

Улук Ипәк йоли бойидики Қаңли елиниң шәһәрлири. Қаңли елиниң жәнубий тәвәлири бағвәнчилик, сода-сетиқ қызғин жүрүватқан шәһәрләрдин тәркип тапти. Буниң өзи көчмәнлик билән қатар шәһәр мәдәнийитиниң тәрәққий етишиниң нәтижиси еди.

Қаңлиниң дәләт қурулуши шәһәрләр билән зич мұнасивәттә болди. Әгәр Қаңли елини Улук хан башқұрса, әнди униңға шәһәр-мәмликәтләр бекінде болди. Қаңлиға бекінидиған мундақ ғожилиқлар бәш еди. Уларниң бириниң мәркизи Сағай хан башқұрған Сағай шәһиридә болса, иккінчisi Бомық хан башқұрған Кашания өлкисидики Бомық,

Улук Ипәк йолиниң асасий йөнилишлири

Қедимий қаңлилар дәвридики шұмиғи билән тутқиси бар сапал идиш

Қедимий қаңлилар дәвридики сапал идиш

Қедимий қаңлилар дәвридики сапал комзәк

шәһиридә, үчинчиси Раунық хан башқұрған Ташкент өлкисидә, төртінчиси Гехан башқұрған Бухар шәһири территориясидә, бәшинчиси Оған хан башқұрған Ургөнч өтрапида орунлашти.

Деканчилик вә сода-сетиқниң жирик мәркизиге айланған бу шәһерлөр Улук Ипәк йоли бойидики аналилиқ жайларниң риважлинип, йеңи шәһерлөрниң қәд көтиришигө choң тәсир йәткүзди. Фәриптики Месопотамиядин чиққан сода карванлири төмүрдин ясалған һөрхил зенәтлик буюмларни, сапалдин ясалған өжайип идиш-қачиларни мошу шәһерлөр арқилиқ шәриққә, Хитай тәвәлиригө өвәтип турди. Өз новитидә шәриқтин қиммәт рәхтлөрни, фарфордин ясалған қача-қомучларни, зенәтләңгән кийим-кечәклөрни артқан төгө карванлири йәнә шу шәһерлөр арқилиқ ғәрипкә атлинатти. Шуниң билән биллө бу шәһерлөр язлиқ яйлақлиридин қайтқан көчмән қаңлиларниң қишлиғи туридиған вә басқунчилик өhвалларда қоғденидиған қорған-сепиллириға айланди.

Қаңлилар Сирдәрия, Орал, Итилдин (Волга) башлинип, Кавказ вә Қара деңизғиче созулған сода йоллирини назарәт қилди. Мардан қорғанлиридин тепилған ахчилар бу йәргө Шәрқий Түркстан арқилиқ Хитайдин өкелинди. Талас дәриясиниң вадисидики Шон Хани қорғинидин кучанлар вә сасанийларниң мис вә күмүч идишлири (тавақ) тепилди. Сирдәрия дәриясиниң төвөнки еқимидин Сирдәриядин өкелингән өйнөк мончақлар тепилди.

Тапшурұқ

Қаңли йери арқилиқ өтидиған Улук Ипәк йолинин тармақлирини хәритидин көрситиңдар.

Билимиңни тәкшүр!

Қедимий Қаңли мәмлекитиниң шәһәр-дәләтлири тоғрилиқ ейтип беріндер.

ҚАҢЛИЛАРНИң ЖӘМИЙӘТЛИК ТҮЗУМИ

§47. ҚАҢЛИЛАРНИң ЖӘМИЙӘТЛИК ТҮЗУМИ ВӘ СӘЯСИЙ ҰАЯТИ

Бұгүнки дәристе:

Қаңли елинин һөкүмранлири тоғрилик чүшәнчә алимиз;
қаңлиларниң хошна әлләр билән мұнасивәтлирини ениқлаймиз.

Қаңли елинин һөкүмранлири. Қаңлилар һәм олтиришлиқ, һәм мал чарвичилиғи билән шуғуллинидіған бирләшмидин тәшкилләнді. Мәмликәт урук вә қәбилиләр итти-пақидин тәшкилләнді. Шәһәр мәдәнийитиниң риважлинишиға бағылғы Қаңли елинин территориясини ханлар башқурди. Ханларниң өл башқуридиған вәзирлири болди. Уларниң барлығы Улук ханга бекінди. Улар ханлириниң исмиға бий дегендеген лавазимни қошуп ейтатти. Тарихий мәнбәләрдин қаңлиларниң Най бий, Даң бий дегендеген һөкүмранлири мәлум.

Қаңлиларда тәртип-интизам мәсилисими бәк муһим болған. Уларниң қанунлири хан сарийида сақлинип, жинайәтчиләр қанун бойичә жазаланды. Өлүм жазаси өң еғир жаза сүпидә қоллинилди. Бу өлдө дәләтлик интизамни мұстәһкәмләп, күчәйтиштө өнде роль атқурди.

Әстә сақла!

Қаңлилардикі жинайәтчини жазалиши һазирқи заманда шәпқәтсиз-рәһимсизлик болуп көрүниду. Бирақ қедимий дәвирдә мундақ тәртип-интизам қәбилә-улусни мұстәһкәмләшкә көп ярдәмлишидиған зөрүрийет болған.

Қаңлиларниң башқа әлләр билән алақә-мунасивәтлири. Хитай қаңлиларни өзиге қаритишни көзлиди. Бирақ уларниң бу һәрикитетінде һүнлар тосалғу болди. Дәсләп қаңлилар хошна һүнлар билән течлиқ мұнасивәтләр орнитишни көзлигөн. Қаңли хани Һун тәңриқути Тезеккә қизини ятлиқ қилип, урук-туққанлиқ мұнасивәтләр орнитишқа тиришти. Қаңлиниң өзини қоллайдыған қошунини қошувалған һун тәңриқути үйсүнләргө һүжүм қилишқа башлиди. Һун һөкүмрани назирқи Тараз шәниригө йеқин жайда Тәңриқут шәнирини бәрпа қилди.

Тирәк сөздәр:

- Улук хан
- Тәңриқут
- Авеста
- Шаһнамә

Қаңли ханиға һун тәнриқути дайим қисим көрситиш билән болди. Қаңлилар течлик издәп, һун тәнриқути Тезеккө бекинишиңқа көчи. Мошундақ қелиплашқан шарайтта һунларниң Улук Ипек йолиға вә Қаңли, Үйсүн мәмликәтлиригө тәсир даирисини ажызлитишиң көзлигән хитайлиқларму Тәнриқут шәһиригө һәрбий жүруш уюштурди. Хитай қошуниға йол-йолиқай амалсиз бекінған үйсүнләр қошулди. Әнді қаңлилар болса амалсиздин һун тәнриқути тәрипидә болди. Үрушта еғир жараһәтләнгән һун тәнриқути Тезек вапат болуп, шәһәр хитайлиқларға берилди. Өзини адаләтпәрвәр көрсөтмәкчи боған Хитай қомандани өзигө қаршилиқ көрсөтмігән вә илгири һун тәнриқути Тезектин зәрдәп чөккән 15 ханға бурун улардин тартивелинған буюмлирини қайтуруп бәрди. Уларниң арисида Қаңли елиниң һөкүмранлиrimу бар еди.

Үйсүнләр вә һунларға қарши урушларда қаңлилар Хитайға баридиған сода йоллирида үстүнлүккө егө болуш мәхситидә, Хитайнин қоллишиға егө болушқа тиришти. Бирақ Хитай қаңлиға ярдәм бәрмиди. Шуңлашқа қаңлиларниң шималдикі вә ғөриптиki өлләр билән алақә-мұнасивәтлиrimу наһайити мурәккәп болди.

Арал бойидики вә Каспий деңизи яқилиридики сарматлар билән алланлар (аорслар) Қаңли елигө бекінди болди. Жәнупта парс тиллиқ чарвичи қәбилиләрму қаңлилар билән йеқинлишип, уларға қарайдиған шәһәрләрдә һәрхил сода-сетиқ ишлири билән шуғулланди. Соғди охаш қаңлиға бекінди өлләрдә нәсилдар илқа өстүрүш һәм сүйи өлвөк, йери үнүмлүк болғанлиқтин, һәрхил мевө-чевө, үзүм өстүрүш көң таралди.

Қедимий тарихий мәнбә “Авестида” вә Шәриқниң улук шаири Фирдөсийниң парс тилида йезилған “Шаннамә” дастанида қаңлиларниң мөшү қонушлири тоғрилиқ ейтилиди. Бирақ шәриқтин түркій тиллиқ қәбилиләрниң көпләп келип орунлишиши қаңлиларниң иран тиллиқ әлгә айлинип кетишигө мүмкінчилик бәрмиди.

Бирақ хошна мәмликәтләр вә шәһәр-дәләтләр билән Улук Ипек йолиға үстемлик қилиш йолида жүргүзүлгөн үзлүксиз урушлар билән тоқунушлар V өсиргө қәдәр Қаңли мәмлиkitини ажызлатти. Ахирида у жәнуптин шиддәт билән бесип киргөн әфталитларниң тәсир даири-сики ихчам мустәмликләрниң биригө айланди.

Әстә сақла!

Һунлар вә алланлар I—V әә. ғәрипкә қарап силжиғанда, өзлири билән биллә қаңлиларниң бираз көчмән қәбилилирини әгәштүрүп елип кәтти. Улар Итил дәрияси бойиғи чә барғанда печенег қәбилилири дәп аталди. һәрһалда қаңлиларниң шәһәр мәдәнийити билән бағылқасасий бөлиги бурунқи Талас дәриясидин ғәрипкә қариған Чу вә Сир дәриялири яқилиридики ата қонушлирида қелишти.

Тапшурұқ

Талас дәрияси яқисиға орунлашқан һунлар тәнриқутиниң қаңлилар вә Хитайға айт сәясити тоғрилиқ қисқиңа һекайә йезинлар.

Билимниң тәкшүр!

1. Қаңлилар вә һунларниң мұнасиветлири қандак болди?
2. Һун тәңриқути Тезекниң сәясити тоғрилиқ ейтеп беріндер.
3. Һунлар билән аланларниң ғәрипкә силжиши қаңлиларниң тәғдидиригә қандак тәсир йәткүзді?

§48. СЫМА ЦЯНЬ ВӘ ЖАҢ ЧЯНЬНИҢ МӘНБӘЛИРИ

Бұгүнки дәристә:

Сыма Цянь вә Жаң Чяньниң мәлumatлири билән тонушимиз; қедимий Хитай тарихчилери әмгәклириниң тарихимизни тәтқиқ қилиштиki әһмийитини чүшинимиз.

Сыма Цянь. Хитайнин әлләрниң 3000 жил илгөрки тарихи Сыма Цяньниң “Тарихий язмилар” дәп атилидиган әмгигидә баян қилинған. У Хитайнин шу чағдикі пайтәхти Чаң-андики падиша сарийда 30 жилчө туруп, тарих йезиш билән шуғулланған. Сыма Цянь бу йөрдікі қедимий қолязма дерәк-мәлumatлар вә хитай арисиға бөсүп кирип орунлашқан һунлар вә үйсүнлөрниң урпи-адәтлири, әпсанө-ривайәтлири билән тонушиду. Шундақла шу әлләргө жүрүш қилған хитай қошуниның арисида болуп, уларниң әслимилирини топладап, һәқиқий тарих язған.

Сыма Цяньниң өзи көпчиликтин аңлиған Қаңли ели тоғрилиқ әслимиси Хитай жилнамилиридики башқа мәнбәләргө толук уйғун келиду.

Сыма Цянь өзинин язмилерида өзи илгири көрмігән Қаңли елини Хуанди ели дәп атап, мундақ языду: “Мән һөрмәтлик ақсақалларниң Хуанди тоғрилиқ ейтқан һекайилирини тиңшидим... Әлвәттә, уларниң ишәнчә-етиқати һәрхил болғини билән, ейтқан һекайилири қедимий язмилардики дерәкләрдин жирақ әмәс вә һәқиқәткә йеқин.

... Уларда Хуанди вә уларниң йенидики бәш әмир-һөкүмранниң сахавәтлик ишлири билән шәжириси яхши йезилған. Мән уни чонқур тәтқиқ қилмисамму, унинда ейтілғанлар билән көрситилгәнләр ойдин чиқирилған әмәс”.

Бу йөрдө Сыма Цянь қаңлинин үлук ханиға бекинидіған бәш мәмлікәтниң падишалири тоғрилиқ хитай жилнамилиридики һекайәтни ейтиватқанлиғи байқилип туриду. У өзи падиша сарийда турғанлиғиға қаримастин, өзинин

Тирәк сөзләр:

- Сыма Цянь
- Тарихий язмилар
- Жаң Чянь

Бу ким?

Сыма Цянь Шәриқ-ниң дәсләпки атақты тарихчилериниң бири ретидә мәлум шәхс. У миладидин авалқи тәхминән 145-жили туғулған. Өз язмилеріда қедимий үйсүнләр, қаңлилар вә һунлар билән уларниң қошунилири тоғрилиқ бағалық мәлumatлар йезип қалдурған.

тарихий язмилирида үйсүнлөр, һунлар вә уларниң хошилири тоғрилиқ пәкәт һәқиқәтни ейтишқа тиришқан. Әмгигидә хитайлиқтарниң мөшү әлләргө өктәмлик қылған басқунчилик жүрүшлирини өйиплигөн. Хитайниң ғәрбидики әлләргө жүрүшкө чиқип, узун жил шу йәрдә болған вә Хитайды сатқун сұпитидә наһәк өйипләнгөн хитайниң көрнәклик қоманданини қоғдал, ақлимақ болғини үчүн өзи зинданға ташлинип, еғир жазаға кесилди. Бирақ кейинки падиша уни зиндандин чиқирип, тарих йезишиға мүмкінчилик берди.

Сыма Цянь өзиниң “Тарихий язмилар” намлық әмгигиге 16 жилиқ наягини сәрип қилип, уни миладидин авалқи 91-жили йезип пүтәрди. Мәзкүр әмгөк хитайлиқтарни Хитайниң ғәрбидики әлләрниң мәдәнийити вә урпи-адәтлири билән тонуштурупла қоймай, хәлиқләр арисида течлик орнитишқа, ижил-инақ яшашқа чақырди.

Сыма Цяньниң Хитайниң ғәрбидики әлләр тоғрилиқ йезишиға Хитай елидин ғәрипкө падиша тапшурмиси билән тунжа қетим өлчи болуп барған Жаң Чяньниң сәяһет язмилири асас болди. Жаң Чяньниң миладидин авалқи 139-жили башланған сәпириниң мәхсити — хитайниң хәтәрлик дүшмини саналған һунларға қарши бирлишип урушидиган иттипақдаш әлләрни издәштүрүши еди. Амма йолда һунларниң қолиға тутқун болуп чүшүп, у йәрдә узун жил туриду. Кейин Хитайға униң ғәрибикі хошна әлләр тоғрилиқ бағалиқ мәлumatлар билән қайтиду.

Һунларни йенәлмігөн хитай падишаси уни йениға 300 адәм қошуп көплигөн соға-саламлар билән, Үйсүн ели билән һунларға қарши урушуш тоғрилиқ шәртнамә түзүшкө атландурди. Үйсүн күнбийи (гуньмо) билән мұнасивет орнатқан у буниң билән чөклөнмәй, өзиниң шериклирини мөшү өтраптикаи Қаңли, Бактрия, Алан охшаша әлләргиму келишим-шәртнамә түзүшкө атландурди. Бирақ униң Хитай елигө иттипақдаш издәштүрүш һәрикити мұвапәққийәтсиз аяқлашти. Аридин бираз жиллар өтүп у Хитайға икки шериги билән қайтип көлди. Униң үйсүн, һун, қаңли охшаш ғәрип әллири тоғрилиқ йол язмилири билән хатирилири бүгүнки қазақ тарихини тәтқиқ қилишта бебаһа әмгөк болуп тәпилиду.

Тапшурук

Қедимий Хитай тәтқиқатчилириниң әмгәклиридики мәлumat-дерәкләр еник дәп ойламсиләр? Қандақ сәвәпләр уларниң мәлumatларни бурмилишиға, хата йезишиға елип келиши мүмкін дәп ойлайсиләр? Өз пикринлар бойичә тәрт түрлүк сәвәп йезинлар.

Билимиңни тәкшүр!

Дәсләпки хитай тарихчилиринин қедимий замандықи әлләр тоғрилиқ язғанлирини оқуғанда өтмүш тарих көз алдимизға көлди. Болупму, бизниң өткән тарихимиз тоғрилиқ Сыма Цяньниң язғанлири бәк муһим. Шундақ екән мөшү тарихий шәхс тоғрилиқ өтраплиқ ойлинайли: Сыма Цянь тоғрилиқ немә билисиләр? Униң әмгиги немә үчүн бебаһа? Сыма Цянь өзиниң әмгигини қандақ язди? У өзиниң әмгигидә Хитайниң ғәрибидики әлләр вә уларниң аһалисини қандақ тәриплиди?

ҰЙСУН ВӘ ҚАҢЛИЛАРНИҢ МАДДИЙ ҺӘМ МӘНИВИЙ МӘДЕНИЙИТИ

§49. ҰЙСУН ВӘ ҚАҢЛИЛАРНИҢ МӘДЕНИЙИТИ

Бүгүнки дәристә:

ұйсұнларниң қол һүнәрвәнчилегиниң өзигә хас алаһидилигини билимиз;

ұйсұн вә қаңлиларниң мәнивий дүния тонушидин хәвәрдар болумиз.

Ұйсұн вә қаңлиларниң тили һәм йезиги.

Ұйсұн, Қаңли вә Һун дәләтлири можут болған дәвир — улар маканлиған территорияләргө һәрхил тилларда сөзлишидиған башқа хәлиқләрниң көчүп келишкә башлиған дәври. Жәнуптин иранлиқтарға йекін тохар вә соғди тиллиқлар мошу яққа интилса, әнді һунларниң шәрқидин туңғус вә манжұр тиллиқлар ғәрипкө силжиди. Мошуниңға бағлиқ кейинки тәтқиқатчилар чатишип, қаңлилар вә ұйсұнларниң қедимий дәвирдинла түркій тиллиқлар болғанлығини тәкитлөштин баштартишқа башлиди. Һәқиқәттә һунларниң вә ұйсұнларниң ғәрипкө, әнді қаңлиларниң шималий-шәриқкө силжишиға бағлиқ бу қәбилиләрниң түркійлиниши күчәйгөн. Шуңлашқа уларниң арисидики тил алғандаликлири йоқилип, өз ара йеқинлишишқа башлиди. Бу қәбилиләрдә тилла өмәс, йезиқму мұнасивет қурал-васитиси болди.

Ұйсұнләр маканлиған территориядикі Ишиктө дәрияси өтрапидин тепилған алтун кийимлик сақ жәңчисиниң йенидикі күмүч қачида йезиқлири йезилған. Шуниң билән қатар кейинирек Талас дәрияси өтрапидин тепилған руна йезиқлири үйсұнләр вә уларниң хошнилирида йезиқ мәденийитиниң тәрәккій өткөнлигини дәлилләйдү.

Хитай мәнбәлири қедимий Қаңли йезиқлириниң қийпаш (тоғрисиға) йезилғанлығини, һәтта қаңлиларда өзлири язған китаплар болғанлығини испатлимакта.

Тирәк сөздәр:

- Қолһүнәр мәденийити
- Йезиқ вә тил

Кош өркәшликтөгө
хәйкәллік үзүк

Қанатлик тағ текиси
тəсвиrlənгən basturma

Ядига ал!

Мазар-төпә (қорған) дегинимиз немә?

Бу қизиқ!

Ұйсұнләр вә қацлилар өзлири баққан мал “егилирини” Чопаната (көй), Қамбэрата (ат), Зәңгібаба (сийир), Ойсылқара (төгө) дәп атап, уларни пир тутти. Өзлириниң падишлири вапат болғанда уларға атап Қурванлиқ қилинған атни қошуп көмди. Ұйсұнләр вә қацлилар язвы һүжүм қилғанда ата-бова роһиға (әрва) сиғинип, уни ураншиарға айлантурған. Шундакла магиялик, йәни сехиргәрлик билән әтрапидики нәрсиләрни қозғап, тәсир қилиш хислитиге ишинишму алайды зор болди.

тотемға айлантурди. Ұйсұнләрдә көң тариған житим, жутта қалған гуньмо-құнбиниң пәрзәндени көк бөриниң өмгүзүп, асриғанлиғи тоғрилиқ әпсанә мошу хилдики ишәнчә-етиқатниң яқын көрүнүши.

Ойлан!

Һазир қазақ, уйғур вә б. хәлиқләрдә көк бөрә, акқуш, еликка бағлиқ қандак ишәнчә-етиқатлар сақлаған?

Қедимий көчмәнләр, шуниң билән биллә адәмни дунияға өкелидиған анини бөләкчө қәдирләп, униң Тәңри билән бағлиқлиғиға ишәнди. Шундақ қилип, қедимий сақлар дәвридин башлап аяллар вә балиларниң

йөләкчиси болуп несаплинидиған **Умай-аниға**, (йәни Ана тәңригө) тевиниш көң таралди. Тәбиәткө баричө үеқин болған үйсұнләр билән қацлилар қара йәрни хасийәтлик асриғучи санап қәдирләп, уни аниға қияслап, **Йәр-Ана** дәп атиди. Шуниң билән биллә әтрап муһитқа жан киргүзгүчи вә ғеморчи Көк асманниму Яратқучи Тәңригө қияс қилип, **Көк тәңри** дәп атиди вә униңға қийналған пәйтләрдә сиғинди. Көк асмандини **Күнгө**, Айға вә юлтузларға

Ұйсұнләр
дәвридики һалқа

тевиниши мұндағы үйсүнлөрниң, һүнларниң вә қаңлиларниң ортақ етиқати. Улар шуңлашқа өзлириниң падишалирини Тәңригә қияслап *тәңриқұт*, яки Құнгө қияслап *құнбы* дәп атиди.

Сақлар вә үйсүнлөр өзлириниң данилириға арнап топидин йоған мазар-төпә дөгилап, уни Құн тәхлит дүглөк-чәмбәр қилип қойидиган. Бу хилдики жансиз тәбиәт жисим-тәсвиригө сиғиниш илим-пәндә *фетишизм* дәп атилиду. Құнгө сиғиниш, өз новитидә, Құнниң йәрдики “парчиси” несаплинидиган отни хасийәтлик дәп, пир турушқа елип көлди. Отниң өжайип күчи, тәңгө раһәт иссиғи, учриғанниң һәммисини ялмап өтидиган ялқуни униңға болған һәрмәтни күчәйтти. Отни, йене туғулған Айни мүқәддәс несаплайдиган, улардин яхши тиләклөр тиләйдиган өнъөнә бүгүнки күнгічө келип йәтти.

Қаңлилар олтиришлиқ һәм көчмән наял билән зич мунасивәтлик болғанлықтын, уларниң диний ишәнчисиму һәрхил болди. Уларниң бир қисми отқа, Айға, Құнгө тевинса, иккінчи бир қисми будда диниға, үчинчилири болса өждатлириниң роңиға сиғинган.

Тапшурук

Сүрәттиki тәсвиrlәргө қарап, қисқиchә эссе йезинىлар.

Билимиңни тәкшүр!

Барлық көчмән хәлиқләр охашаш үйсүнлөр вә қаңлиларниң қолһүнәр мәдәнийити маддий жәһәттің тәрәққий етишкила әмәс, мәнивий риважлинишқиму көп тәсир қилди. Археологлар болупму үйсүнләрниң зенәтлик буюмлирини нурғун тапти. Мошунинға мунасивәтлик төвәндики соалларға жавап издәңлар: Үйсүнләрниң қолһүнәр мәдәнийитиниң қандақ үлгилирини билисиләр? Үйсүнләр вә қаңлиларниң ишәнчә-етиқати уларниң қолһүниригә қандақ тәсир қилди?

§50. ҰЙСУН ВӘ ҚАҢЛИЛАРНИң АРХЕОЛОГИЯЛИК ЯДИКАРЛИҚЛИРИ

Бүгүнки дәристә:

- | қедимий ұйсұнләргә айт археологиялык ядикарлиқтар билән тонушимиз;
- қедимий қаңлиларниң маддий мәдәнийитини билимиз.

Тирәк сөзләр:

- Чигу-чен (Шығу)
- Отырар-Қаратав мәдәнийити

Ұйсұнләрниң археологиялык ядикарлиқлири. Тәтқиқатчи археолог алимлар ұйсұнләрниң миладидин авалқы III — II өсирләрдин башлап Йәттису тәвәсигө орунлашқанлигини ейтиду. Уни Или, Чу вә Талас дәриялири өтрапидики ұйсұн мазарлиқлирини қезиш нәтижисидә ениқлиған. Буниндин илгири улар Хитайниң шималий-ғәрбидики Хыши дәлизи дәп атилидиған өлкисини маканлиғанлиғи вә өз замансида һунларға бекінде болғанлиғи тарихий мәнбәләрдин мәлум. Шәрқий Түркстан, назирқи XXЖ, ШУАР-дики Моңголкүрө, Құнәс, Текәс нағийәлиридиму археологлар қедимий ұйсұн қорғанлирини тәкшүрөп, көплигөн бағалиқ дерәклик буюмларни тапти. Ұйсұн қорғанлири дәрия яқилирида, су алалмайдыған егиз йәрләрдә орунлашқан.

Ядинаға ал!

Ұйсұн мазар-төпилири қандақ тәвәләрдә таралған?

Археологлар ұйсұнләрниң таштин селинған турақ-жайлириниң орунлирини тепип, уларға қезиш ишлирини жүргүзді. Қедимий Ұйсұн пайтәхти — Чигу-чен (Шығу) шәһириниң орнидин сарайлар билән көп бөлмилик турғун өйләрниң из-орни өслигө көлтүрүлди. Улардин деҳанчилиққа вә көчмән наятқа наждәтлик көплигөн қурал-сайманлар билән һөрхил турмушқа керәклик буюмлар тепилди. Улар қедимий ұйсұнләрниң әнъәнивий мал чарви-чилиғи билән қатар деҳанчилиқ вә бағ пәрвиш қилиш биләнму шуғулланғанлигини көрситиду.

Қедимий ұйсұнләр дәвридикі һалқа

Сақлар, ұйсұнләр өзлириниң данишмәнлиригә, даһилириға хелә егиз вә һашамәтлик мазар-төпиләр түрғузған. Сақлар охшаш ұйсұнләрму нопузлук адимини дәпин қылғанда, униң билән биллә идиш-қачиларни, қурал-яракларни, һөрхил зенәтлик буюмлирини вә униңға атап құрванлиқ қилинған атларни қошуп йәрләш әнъәниси болған. Мошунинг қарап силәр қандақ тәхмин-пәрәз, хуласә-йәкүн чиқирисыләр?

Ойлан!

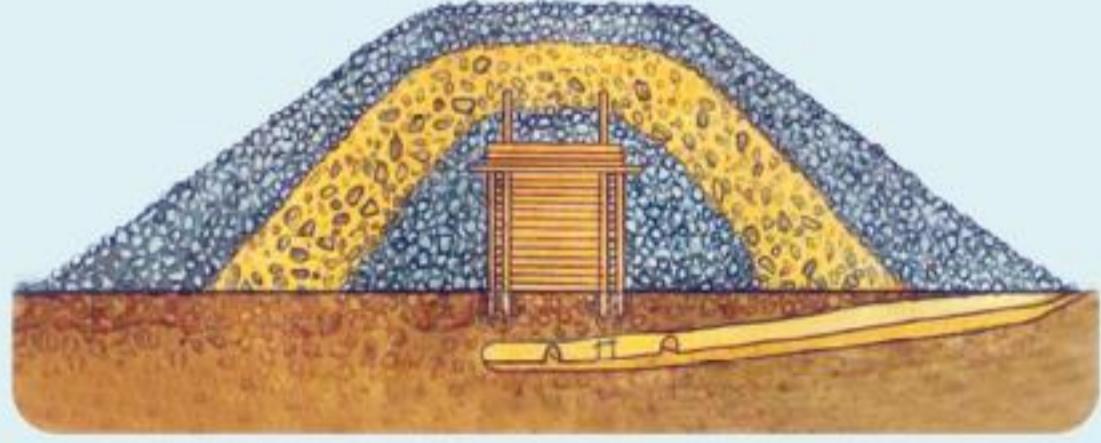
Сақлар, ұйсұнләр өзлириниң данишмәнлиригә, даһилириға хелә егиз вә һашамәтлик мазар-төпиләр түрғузған. Сақлар охшаш ұйсұнләрму нопузлук адимини дәпин қылғанда, униң билән биллә идиш-қачиларни, қурал-яракларни, һөрхил зенәтлик буюмлирини вә униңға атап құрванлиқ қилинған атларни қошуп йәрләш әнъәниси болған. Мошунинг қарап силәр қандақ тәхмин-пәрәз, хуласә-йәкүн чиқирисыләр?

Үйсүнләрдә зәргарлық һүнөр нағайити яхши риважланған. Шунлашқа үйсүнләр дәвригө хас интайин мәнірлик билән ясалған зебу зенәт — алтун буюмлар төпилған.

Қаңлиларниң археологиялык ядикарлиқлири. Үйсүнләрниң ғөрбидики уларға қериндаш қаңлиларму көплігөн археологиялык ядикарлиқтар қалдурған. Іазирқи вадиси Талас вә Чу дәриялиридин ғөрипкө қарап Сир дәрияси вадисиғиче болған чоң көңликтө вұжутқа көлгөн Тараз, Туркстан, Отырар, Испиджаб (Сайрам) охаш шәһәрләрниң пәйда болушыға қаңлилар дәвридә шәкилләнгөн шәһәр селиш мәдәнийити зор тәсир қилди. Чүнки заманисида қаңлиларға Ташкент, Ургенч вә Семәркәнт охаш шәһәрлик тәвәләр бекінған һәм улар арқилиқ өтидиған Улук Ипек йоли шәһәр мәдәнийитини хошна өлкілөргө көң түрдө таратқан. Қаңли археологиялык ядикарлиқлириға Ташкент вә Чардара су амбири өтрапида төпилған Қоғунчи мәдәнийити вә Жетиасар мәдәнийити дегендеген нам билән мәлум Сирдәрияниң тәвәнки еқимиидики, Аral яқисидики қедимий турақ-жайлири ятиду. Шундақла Қаратавниң өтрапидин ғөриптиki Отырар билән Сирниң оттура еқимиғиче созулуп ятқан *Отырар-Қаратав мәдәнийити* дегендеген нам билән мәшһүр қедимий қаңлиларниң турақ-жайлирумۇ бар.

Тапшурук

Үйсүн мазар-төпилири-нин қурулушини тәсвирләп ейтеп берінілар. Униң қандақ вә қайси материаллар-дин ясалғанлығы да дикқәт ағдуруңлар.

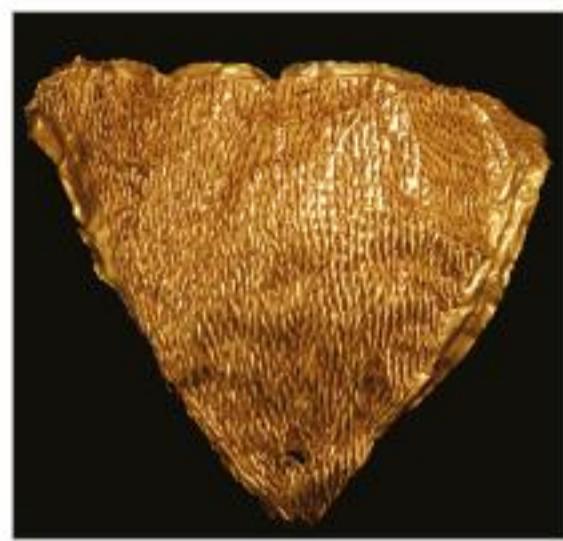

Билимиңни тәкшүр!

Һүнлар таза көчмән болғанлықтын, улардин қалған археологиялык ядикарлиқтар аз. Әнді үйсүнләр вә қаңлиларниң мазар-төпилири билән қәбирлири тәпсилій тәтқиқ қилинған. Мону соаллар бу ядикарлиқтар тоғрилиқ чонкур ойлинишқа дәвәт қилиду: Үйсүнләр вә қаңлиларниң археологиялык ядикарлиқлири қайси тәвәләрдә сақланған? Сақлар вә үйсүнләрниң археологиялык ядикарлиқлирида қандак охашлиқтар бар? Қаңлиларниң археологиялык ядикарлиқлири тоғрилиқ немә билисиләр?

Ұйсүнләр дәвригө хас буюм

Ұйсүнләр дәвригө хас буюм

Пишшиқдаш соаллири вә тапшуруқлар:

1. Қедимий үйсүнләр тоғрилик немә билисиләр?
2. Үйсүнләрниң егиліги тоғрилик немә билисиләр?
3. Үйсүнләрниң күчийишигә немә сәвәп болди?
4. Һун вә үйсүнләрниң мунасивәтлири немишкә начарлиди?
5. "Қаңли" аталғуси қандақ мәнани билдүриду?
6. Қедимий қаңлиларниң егиліги тоғрилик ейтеп бериндер.
7. Қаңли ели қәйәрдә орунлашти?
8. Қаңлиларниң хошнилири кимләр болди?
9. Қаңлиларниң башқа көчмән әлләрдин қандақ пәриклири болди?
10. Қаңлиларда шәһәрләрниң һәм көчмән мал өзүншесінің қатар тәрәккий етишини қандақ чүшәндүрисиләр?
11. Һун вә қаңлиларниң мунасивәтлири қандақ шәкилләнди?
12. Қаңли ели немә үчүн ажызлашти?
13. Үйсүнләрниң қол һүнәр мәдәнийитиниң қандақ үлгилирини билисиләр?
14. Үйсүн вә қаңлиларниң археологиялык ядикарлиқлири қайси тәвәләрдә сакланған?
15. Сақ вә үйсүнләрниң археологиялык ядикарлиқлирида қандақ охашашлық вә пәрикләр бар? Ейтеп бериндер.
16. Қаңлиларниң археологиялык ядикарлиқлири тоғрилик немиләрни билисиләр?

V бап

ҺУНЛАР

ҚУН ҚӘБИЛИЛИРИНИҢ БИРЛИШИШИ

§51. ҚУНЛАР ДЕГИНИМИЗ КИМ?

Бүгүнки дәристә:

қунлар вә уларниң хошна Хитай билән мұнасивәтлири тоғрилиқ ениң мәнбәләрдин хәвәрдар болумиз;
Түмән Тәңриқут тоғрилиқ оқуп билимиз.

Тирәк сөзләр:

- Қунлар
- Мәде

Қунлар дегинимиз ким?

Қунлар — дәсләп Мәркизий Азия территориясини маканлап, кейинирек ғәрипкә силжип, Европа территориясигә кәң тонулған түркій тиллиқ көчмән хәлиқ. Қунлар көчмән хәлиқ болғанлықтын, уларниң Мәркизий Азиядә наят көчүргөн вактиға айт маддий мәдәнийитини көрситидиған ядикарлықтар наһайити аз. Шундыму, қунларниң Европидики дәвригө айт язма мәнбәләр, дерәклик буюмлар уларниң мәдәнийитидин хәвәр бериду.

Қунларни һәр хәлиқ һәрхил, мәсилән *сюнну*, *хунну*, *гун* дәп атиди. Уларниң жәнуптики өң йеқин хошнилири болған хитайлар уларни *гулар* яки *хулар* дәп атиди. Қунларни тәшкіл қылған қәбилиләр миладидин авалқы IV — III əсирләрдә бир мәркәзгө бирлишишкә башлиди. Тәңриқутни *шанъюй* дәпму атайду.

Қунлар билән Хитайнин мұнасивәтлириниң кәсқинлишиши. Қунлар билән хитайлар һәрқачан өз ара талаш-тартишта яшиған. Деханчилиққа

Қун жәнчилири. Рәссам Қ. Ахметжанов

йеңи терилғу йәрләрни издәштүргөн олтиришлиқ хитайлиқтар һұнларни Серик дәрияниң (Хуанхә) жәнубидин қисип чиқириду. Һун қәбилилириниң бир бөлигини өзлиригө қаратқан хитайлиқтар өнді бу йәрдә олтиришлиқ макан-жайлар билөн шималий һұнларниң һужумлиридин қоғденидиған қорған-қәлъеләр селишқа башлиди. Мундақ вәзийәттө хитайлиқтар чегаридиқ өлкіләрдики һұнларға қарши жүрүшлириниму тохтатмиди. Қериндашлири хитайлиқтарниң қол астида қелип, Серик дәрия өтрапидики үнүмлүк, от-чөпи вә сүйи өлвөк отлақлардин айрилған һұнлар ортақ дүшмәнгө қарши күришиш үчүн Тұмән исимлиқ тәңриқутниң (тәңриқутни шанъюй дәпму атайду) өтрапиға бирлишиди. Тұмән тәңриқутниң заманисида хитай падишлири билөн һұнларниң мунасивәтлири көскінлөшти. Миладидин авалқи 215-жили хитайниң Чин падишалиғиниң қомандани көп ләшкири билөн һұнлар елигө бесип кирди. Қисимға мунасип қарши туралмиған Тұмән тәңриқут Серик дәрияниң жәнубидики атамаканлирини ташлап, амалсиз шималға көчти. Шундыму Тұмән тәңриқут чегаридиқ тәвөдә мудапијә ажызлашқан пәйттө Серикдәрияниң жәнубиға кәйни-кәйнидин жүруш уюштуруп турди.

Һұнларниң бир бөлиги Хитайнин қисимиға бередашлиқ берөлмәй ғәрипкө — Улук Даға тәвөсиге көчүп көткөндін кейин, улар көң территорияни егилігөнликтин *Fərip* вә *Шәриқ* һұнлири дәпму аталди. Ғәрип һұнлириға ғәрипкө силжиған һұнлар ятса, шәриқ һұнлириға Мәркизий Азия йеридө қалған көчмән қәбилиләр ятти. Ұмумән, өстө тутидиған бир нәрсә, Хитай һөкүмранлири Мәркизий Азиядикі барлық көчмән хәлиқләрни яқтурмай “ятайилар” яки “һулар” дәп атиғанлиғи мәлум. Адәттө, түркій тиллиқ һұнлардин шәриқтө орунлашқан манжур вә тунғус тиллиқ көчмән хәлиқләр Шәриқ һулири дәп аталса, өнді һұнларниң өзлири болса Ғәрип һулири дәпму аталди.

Тапшурұқ

Қедимий Хитай сүритидики һун жән-чисинин тәсвиригө қарап, һұнларниң сәнъити, қурал-яриғи, кийим-кечиги, егәр-токуми тоғрисида һекайә түзүнлар.

Билимиңни тәкшүр!

Һун қәбилилири тоғрилиқ немә билисиләр?

§52. МӨДЕ ТӘҢРИҚҰТНИҢ ДӨЛӘТ БАШҚУРУШ СӘЯСИТИ

Бүгүнки дәристә:

Мөде тәңриқут заманида күчәйгән һун дөлити тарихидин хәвәрдар болумиз.

Тирәк сөзләр:

- Мөде тәңриқут
- Һәрбий ислаһат

Мөде тәңриқут — Һун дөлитиниң дәниси. Түмән тәңриқутниң Мөде дегендеген мирасхор оғли болди. Кейинирек униң йәнә бир оғли дунияға келди. Түмән тәңриқут өнді соң оғлинин өмәс, кәнжә оғлинин өзиниң тәхт мирасхори қылғуси келди.

Шуңлашқиму у Мөдени өз ара пат-пат тоқунушуп туридиған хошна Юәчжи елигә аманәт сүпитетідә тапшурди. Мөде барғандын кейин Түмән тәңриқут юәчжиларға һүжүм қилиду. Униң течлик шәртнамини бузғаниға ғәзәпләнгөн юәчжилиқтар аманәт болуп көлгөн Мөдени жазалимақчи болди. Амма Мөде епини тепип өз елигә қечип келиду. Мөдениң қәйсәрлігінің бағалиған атиси униң қармиғиға он миң қошун берип, қомандан қилип тайинлиди. Атисини өзини өмәс, инисини тәңриқут тәхтигө мирасхор қилиши Мөдениң наразилиғини пәйда қилиду. Тәхткә олтириш, йәни һакимийәткә қол йәткүзүш шу дәвирдә тәңриқут өвләди үчүн өң асасий мәсилә еди. Мөде миладидин авалқи 209-жили ғәлибә қазинип, һунларға тәңриқут болди.

Амма Мөдениң ғәлибисини етирап қылғуси көлмігөн шәрқий һунларниң дәниси униң билән жедәллишишкә бана издәп, Мөдениң яхши көридиған тулпарини өзигә беришни тәләп қилди. Вәзирлириниң қаршилиғиға қаримастин, Мөде бу тәләпни орунлиди. Өнді шәриқ һунлириниң дәниси Мөдениң аялини, йәни мәликисини, өзигә аяллиққа беришни сориди. Мөде шәриқ һунлириниң ханиға өзиниң аялини берип, бу илтимасиниму орунлайду. Сориғининиң һәммиси орунланған шәриқ һунлириниң хани Мөдегә өктәмлик қилип, һәддидин ашиду. Өнді у

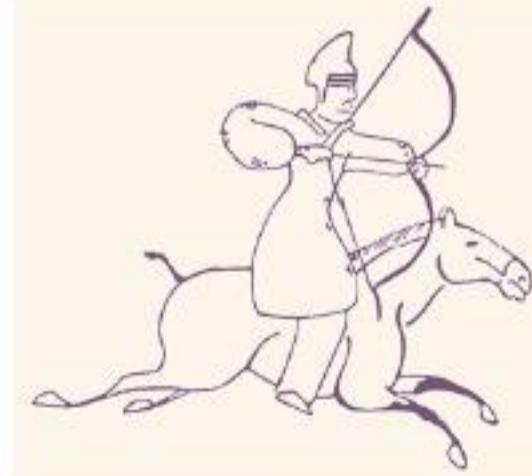

Мөде хақан. Рәссаам А.Дүзелханов

ғәрипкө қарап елиниң чегарисини кәндәйтишни көзләп, икки өлниң арисида бош ятқан көләмлик йәрләрни өзлириниң алидіғанлиғини билдүрди. Бу мәсилини өзиниң вәзирлириниң кенишидә муһакимә қылғанда Мәдениң бәзи вәзирлири сориғанларға йәрни беришни қоллиди. Буниңға қаттық ғәзәпләнгән Мәде: “Йәр — дәләтчиликниң асаси. Уни қандактарчә беримиз?!” дәп, “Йәрни берәйли” дегендәрни қаттық жазалиди. Шуниндин кейин у шәриқ һұнлириға қарши жүрушкө атлинешка пәрман чиқириду. Кимду-ким мошу буйруққа бекінмай, жүруштин баш тартса, уларму жазалинидиған болди. Мошундақ жиддийлик билән көп қошун топлиған у шәриқ һұнлириға күтмигән йәрдин һүжүм қилип, бесип кирди. Фәмсиз ятқан уларниң хани амалсиз қалди. Рәқиплирини йәңгән Мәде өнди ғәрипкө атлинип, у йәрдики хошнилири — нұкұсләрни туғулған жайлиридин қоғлиди. Найайити күчәйгән у өнди Серик дәрияниң жәнубидики хитайлиқтарға бекінда тәвәләрниң йәрлиригө бесип кирди. Бу тәвә — һұнларниң бурунқи ата-макани еди. Бу йәрдики көплигән қорған-қәлъеләрни бесивалған Мәдениң қошуни 300 миндин ашидиған оқячи өскөргө йетти. Мәдениң күч-қувитиниң ашқини шунчеликкі, у миладидин авалқи 200-жили Бақдең тегида хитайлиқтарниң 320 миң адәмлик қошунини өзиниң 400 миң жәңчилири билән қистаққа елип, йәттә тәвлик қоршавда тутти. Ечиқиған хитайлиқтар ачтın қирилидиғанлиғини ойлап, қувлук билән епини тепип, йошурун түрдә Мәдениң аялиға адәм өвитип, униңға мол соға-салам бәрди. Буниңға қизиқип, езиққан Мәде тәнриқутниң аяли йолдишини аздуруп: “Икки падиша бир-биригө қисим көрсөткіни тоғра болмас. Бұгүн Хань сулалисиниң йерини алғинициз билән, уни бәрибир қолда тутуп қалалмайсиз. Униң үстигө Хань һөкүмраниниң хасийәтлик йөләкчи-қоллиғучиси бар” дәп, хақанниң райини қайтурушқа тиришти. Хитайлиқтарға ярдәм келиши мүмкін екенлигини һесапқа алған Мәде мәликисиниң сөзигө кирип қоршавниң бир четини ачти. Мошу йочук арқилиқ хитай ләшкәрлири қоршавдин чиқип көтти. Мошу вақиә Хитай падишасини һұнларни иззәтләшкө мәжбурлап, улар билән баравәр өһвалда течлик шәртнамиләр түзүшкө интилдүрди. Мошундақ Мәдениң рәһбәрлигидә найайити күчәйгән һұнлар өнди Хитай охшаш зор империя билән тәң дәриҗидә туралайдыған қудрәтлик өлгө айланди.

Іун жәнчиси
тәсвирләнгән сапал таҳта

Іун жәнчиси. Хитай
сүрити

Мәдениң һәрбий ислани. Һунларни күчәйткән Мәдениң һәрбий ислани еди. Мәде өзигө үшқирип-ғуюлдаپ учидаған садақ оқысина (оқини) ясатқұзди. Пүткүл қошун Тәнриқутниң оқыси қайси тәрәпкә учса, шу тәрәпкә оқ атидаған болуп жиғдий мәшиқләнди.

Бу муһим!

Дәләтниң асасий һәрбий қошуни түмәнләрдин тәшкилләнди. һәр түмәндә 10 000 ләшкәр болди. Һун дәлитини тәшкіл қылған 24 урук шунчә түмән қуруп жабуди. Түмәнбешилар Тәнриқутниң дәләтни башуруштиki асасий тириги болди. Түмән, өз новитидә, миңлиқларға, улар йүзлүкләргә, йүзлүк болса, онлуқларға бөлүнди. һәрбий вәзипидин баш тартқанларни вә тәртип бузғанларни еғир жаза күтүп турди.

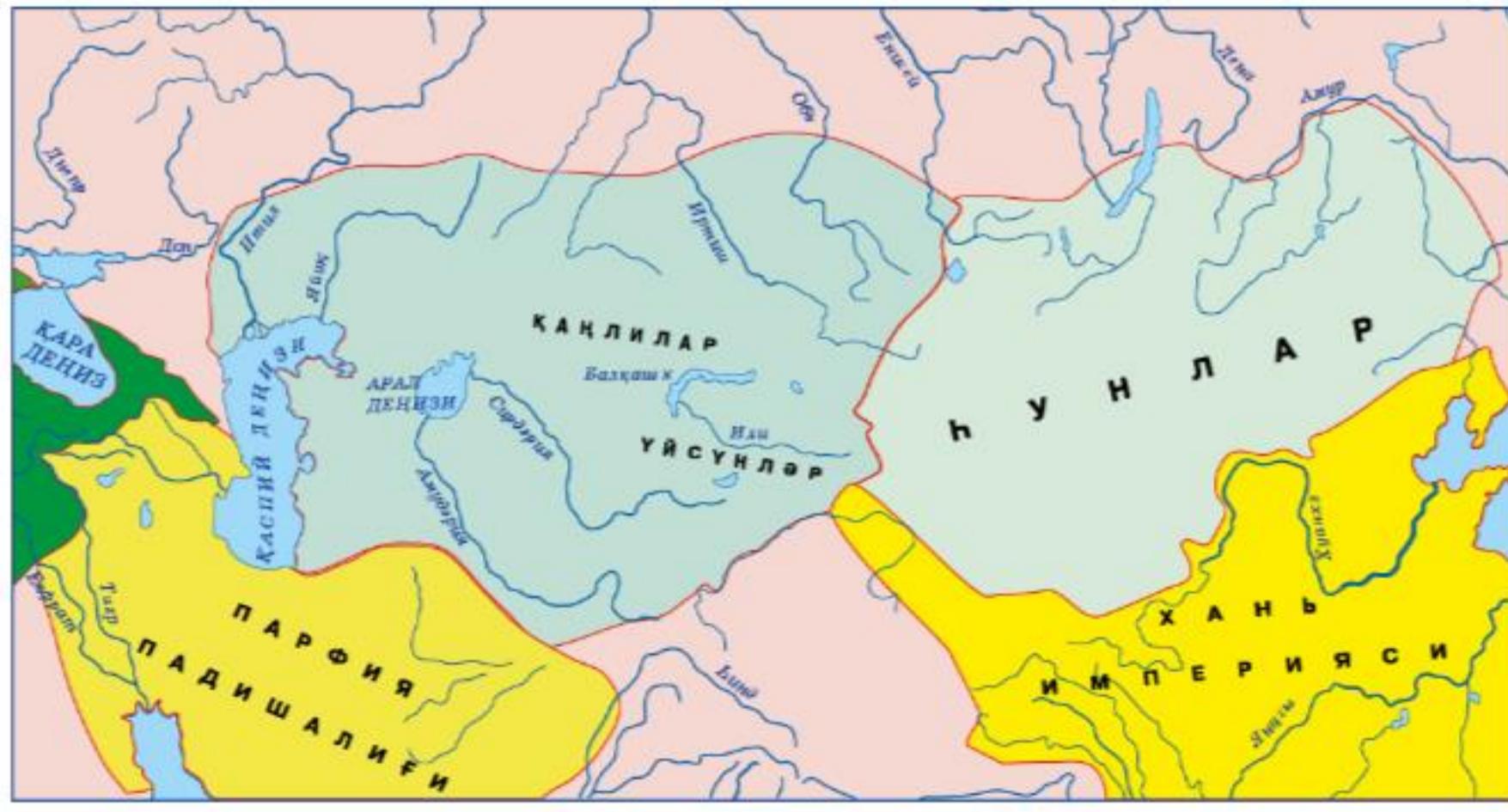
Тәртип-интизам вә тинимсиз мәшиқләр һун қошунини йецилмәйдіған һәрбий қошунға айландурди. Нәтижидә һунлар хитайлиқларни өзигө селиқ төләшкә мәжбурлиди. Һунлар үйсүнләрни йецип, шималдики орманда яшайдыған қәбилиләрни өзигө бекіндурди. Шундақ қилип, Байқал көлидин — жәнуптиki Тибәткә, ғериptә Шәрқий Туркстан территориясидин — шәриқтиki Серик дәрияниң (Хуанхә) оттура екимиғиң болған йәрләрни бесивелип, бепаян зимиңға егидарчилик қилди.

Тапшурук

Мәдениң тулпарини, аяlinи (хотуни) вә йерини егиләшни көзлигән Шәриқ һун даһисиниң сәяситини чүшәндүрүп беріңдар.

Билимиңни тәкшүр!

Һунларниң һөкүмранлири тоғрилиқ ейтілғанда, әң алди билән, сөз болидиғини — Мәде. Униңға тарих немишкә алаһидә көңүл бөлиду дәп ойлайсиләр?

Һунлар маканлиған вә өзигө бекіндурған территориялири

ҢУНЛАРНИң ХОШНА ДӨЛӘТЛӘР БИЛӘН МУНАСИВӘТЛИРИ

§53. ҢУНЛАР ВӘ УЛУҚ ХИТАЙ СЕПИЛИ

Бұгүнки дәристә:

Улуқ Хитай сепили билән тонушимиз;
ңунларниң Хитай билән мунасивитини оқуп билимиз.

Ңунларниң Хитай территориясигө үзлүксиз нүжүмлири вә көйни-көйнидин Серик дәрияниң жәнубидиқи төвөләрни булап-талашлири хитай падишалирини көчмәнләр билән аридики чегарини ениклайдиган вә атлик ңунларниң өтушигө тосалғу болидиган қорған-қәлъе — сепил ясашқа мәжбурлиди.

Миладидин авалқы III өсирдә ңунларниң нүжүмидин пәрвайи учқан хитай императорлири узунлуғи 5 000 км-ға йетидиган Улуқ Хитай сепилини турғузди. Бу қорғанлар таштин тизилип, бәзи йәрләрдә егизлиги 10 м-чә йәтти. Униң кәңлиги икки салтаң атлик, әркін жүрөләйдиғандәк 5—6 метр кәңликтә болди.

Сепил тизмилири тағлиқ, егиз чоққилич үәрләрниму өз ичигө елип, униңсизму атлик өскөрниң өтушигө қийин төвөләрни елинмас қорғанға айлантурди. Сепил үстидә қошун ләшкөрлири дәм алидиған вә урушқа тәйярлинидиған қаравул-күзәт бекәтлири болди. Сепилда төвөндикі дүшмән өскирини оқя билән етишқа қолайлық мәхсус йочуклар ясалды.

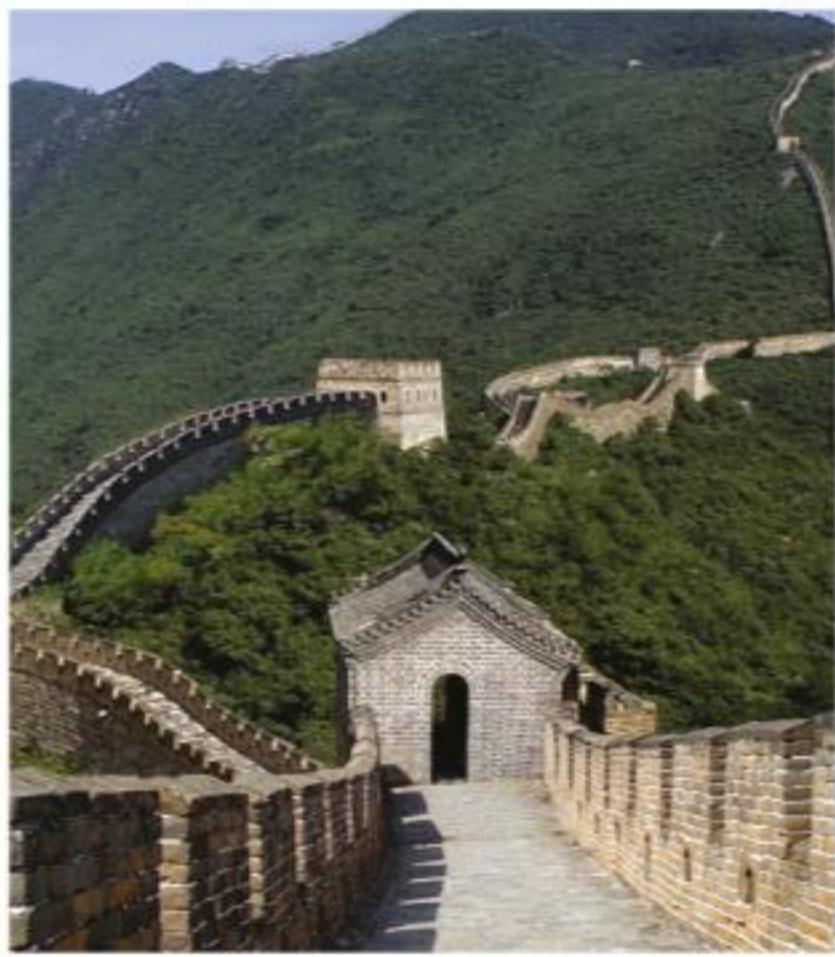
Амма бу сепил атлик өскөрлөрниң бирдин нүжүм қилишиға тосалғу болғини билән, уларни бирө-тола тохтиталмиди. Ңунлар сепил дәрвазилирини бесивелиш арқилич пат-пат ичигө кирип кетәтти. Амма таштин селинған мустәһкем сепилниң өзини нечким бузалмиди. Бұгүнки күнгө қәдәр сақлинин қалған мошу Улуқ Хитай сепили адәмзатниң қурулуш-мемарчилик сәнъитиниң карамити вә кона, қери тарих вақиәлириниң гувачиси сұпитидә адәмләрни һәйран қалдурмақта.

Тирәк сөздәр:

- Улуқ Хитай сепили
- Хань сулалиси

Бу қызық!

Улуқ Хитай сепилиниң ички, бәзидә сиртқи тәрипидин ховуп хәвирини беридиган мунасирилар селинған. У йәрдә күндузи тұтұн-ис, тұндә болса гүлхан үе-қип бир-биригә бәлгү берип туратти. Мошу усулда бир saat ичидә 500 чақиримлиқ жирақ мусапиге һәрбий ховупни билдүридиған бәлгү-сигнал берип, ховуп-хәтәрни хәвәрләтти.

Қунлардин қоғдинаш үчүн селинған
Улук Хитай сепили

Хитайниң һунлар билән қудилик мұнасивәтлири. Хитайлықтар Улук Хитай сепилини пәкәт мудапийә қорғини ретидила бағалимай, көчмән Һун дөлити билән аридики дөләтлик чегариға айландурушқа тиришти. Мошу йөнилиштө улар һәрхил һейлә-нәйрәңләргө берип, һәтта һунлар билән қериндашлиқ-қудилик алақыләрниму орнатмақчи болди. Мәсилән, миладидин авалқи 198-жили хитайниң Хань сулалисiniң падишаси Мәдегө өзиниң әлчисини өвитип, униң билән қудилик мұнасивәтлөр орнатқуси келидиганлиғини билдүрди. Бу шәрт бойичә хитай һөкүмран-императори һәр жили өзиниң камаләткө йәткөн ханимлирини һун Тәңриқутиға

яр болушқа (хотунлуққа) беридиганлиғини вә нурғун соға-саламлар беридиганлиғини ейтип ишөндүрди. Хитайлықтар буниң өзи икки әлни йеқинлаштуруп, ижил-инак вә течлиқ наят орнитиду дәп ойлиди. Хитай императорлири һун дәнисиға Улук Хитай сепилидин шималдикі хәлиқләр һунларниң қол астида болсун, өнди мошу сепилдин жәнуптиki хәлиқләр болса Хань падишасиға бекінде болсун деген тәклипни бәрди. Қунлар бу тәклипни қобул қылди. Амма уларниң хитай йеригә жүрүшлири бәрибирму тохтимиidi. Шунин ғилән билән биллә көчмәнлөр билән сода-сетиқ мұнасивәтлөр орнитишқа мәнпийәтдар хитайлықтар чегарилиқ наийәләрдә базарлар ечишниму тәклип қылди. Қунлар бу тәклипниму қобул қылди. Бирақ сода мұнасивәтлирини жәнландурушму һунлар тәрипидин болуп туридиган һужум-жүрүшлөргө тосалғу болалмиди. Уруш һаман тохтимиidi.

Тапшурұқ

Сүрәттә тәсвирләнгән Улук Хитай сепилини тәрипләп ейтип берінлар.

Билимиңни тәкшүр!

Улук Хитай сепили — адәмзатни әсирләр давамида һәйран қалдуруп келиватқан карамәтләрниң бири. Шунлашқыму төвәндикі соалға жавап издәңлар: Улук Хитай сепилиниң түрғузулушыға немә сәвәп болди? Улук Хитай сепили немә үчүн адәмзатниң қурулуш-мемарчилік сәнъитиниң тәңдашсиз ғәзниси вә тарихий һәқиқәтниң гувачиси ретидә бағалиниду?

§54. ҚУН ДӨЛИТИНИҢ ҚУРУЛМИСИ, ЕГИЛИГИ ВӘ МӘДӘНИЙИТИ

Бұгүнки дәристә:

Қунларниң сәясий һакимийәт дәстүрлирини ениқлаймиз;
Қунларниң турмуш-тәрзини, егилигини оқуп билимиз.

Мәдегичә тәнриқутни һәр қебилидин жиғилған *ақсақаллар кеңиши* сайлиди. Мәде һакимийәтни күч билөн бесивалғандын кейин, бу тәртипни өзгәртип, тәнриқутқа *мирасхор* тайинлашни жарый қилди. Йәни, тәнриқут дәләтни һаятиниң ахириғичә башқурди.

Униңдин кейин болса униң орниға балиси тәхткә чиқти. Әгәр у яш болған тәғдирдә, у камаләткә йәткічә иниси тәхткә олтиридиған болди. Дәләт оттура, сол вә оң қанатларға бөлүнді. Мәркәздә Тәнриқутниң өзи һөкүмранлық қилса, сол вә оң қанатта Тәнриқуттын кейинки һакимийәт егиси — Билгә ханлар олтарди. Билгә хан лавазимиға Тәнриқутниң үеқин қериндашлири яки балилири тайинланды. Қунлар өз һөкүмранлирини алайды һөрмәтлиди.

Әстә сақла!

Қунларниң әң алай һөкүмрани көктики Тәнриниң йәрдикі вәкили болуп несаплинидиған Тәнриқут болди.

Қунларниң егилиги. Қунлар маканлиған тәвөниң тәбиити деҳанчиликқа қолайсиз еди. Шуңлашқыму улар өзәлдинла мал چарвичилиғини атакөсип қилди. Малға наңғетлик от-чөпи болуқ отлақ-яйлақларға көчүп-қонуп жүрди. Улар ат, сийир вә қой тутуп-бақти. Шуниң билөн биллә уларда ешәк, хечирму учришатти. Уларниң

Тирәк сөзләр:

- Билгә хақан
- Құн
- Тәнриқут

Қунлар. Рәссам А. Дүзелханов

Нун кийими вә қурал-яригиниң әслигө көлтүрүлгөн шәкли

иккинчи кәспи ов олаш (аңчилик) еди. Балилар кичигидинла мал бекишни вә садақ тартип вә оқя етишни, аң овлашни үгөнді. Дәсләп садақ билән қушларни етишқа мәшиқлинидиған улар пәйдин-пәй өсүп, тошқан, тұлқө охшаш аң-жаниварларни овлашни көсип қилди. Шундақ қилип, садақ-оқя биләнла өмөс, нәйзә вә қиличниму утумлук қоллинишқа үгөнгөн һунлар һәқиқий мәнасида, ов олаш арқилик һәrbий мәшиқләрдин өтүп, даланиң маһир қорқумсиз, жәңчиллиригө айланди. Мал вә аң (дала-тұздықи жаниварлар гөши) билән озуқланған һунлар терә вә жундін кийим тикип, һәрхил қурал-ярақлар, турмушқа наjәт буюмларни яси迪. Уларниң башпанасиму, асасөн, мошу материаллардин ишлинип ясилатти. Мошундақ тәбиәт қойнида өсүп-йетилгөн һунлар чидамлиқ, қәйсөр вә наһайити әплик, чәбдәс болған.

Нунларниң мәдәнийити. Нунлар көктиki тәңиргө вә ата-бовилириниң роһлириға сиғинди. Улар (роһлар, өрвалар) у дүнияда (бақилик аләм) яшайды дәп несаплиған. Құнниң, Айниң құдритигө алайында сиғинип, етиқат қилди. Бәзибир тәтқиқатчилар шуңлашқа “Нун” деген намниң өзи “Күн” дегендеген мәнани билдүриду дегендеген пикирдә. Тәңриқутниң өзи башлап сәhәрлиги Құнни қарши елип, униға сиғинип, йеци күндін яхшилиқ тилигөн.

Нунлар асмандикі Айниңму хасийитигө ишинәтти. Улар, адәттә, пәкәт ай толғандыла урушқа атлинип, әнди қорулуп, инчиклөп йеци Ай чиққанда арқыға чекинип кетәтти. Нунларниң ақсақаллири, урук башлиқлири жилиға бир қетим, май ейида, Улубалық дегендегендә баш қошуп, ата-бовилириниң роһлириға сиғинип, йәр-көккө тевинип, диний рәсим *ташаттуқ* (*тәсәддүк*, құрванлиқ, сәдиқә) берәтти. Ташаттуқ бәргөндә һунлар орман, дәрәқ егилиригө (пири) тевинип, уни үч қетим ат билән айлинип чапатти. Әгер дәрәқ йоқ болса, қара йәргө яғач қадап, шуни айлинатти.

Нунлар тәңриқутни Тәңриниң йәрдики вәкили сұпитидә тониған. Баш қошушқа жиғилғанда абройлуқ-нопузлуқ кишиләр униң мүкәддес болуп несаплинидиған сол тәрипигө олтарди. Улар үзлирини, сөзсиз өзлири хасийәтлик дәп санайдыған шималға қаритип орунлишатти. Һәр айниң 5—6-күнлири хасийәтлик күн болуп несапланғанлықтын муһим мәсилиләр мошу күнлири қолға елинидиған болған.

Яғач буюм. II
Пазирик Корғини

Іунларниң зәргарлық буюми

Іунлар дәвридики қуралма бәлдик илмиги

Іунларниң зенәтлик буюми. Ақтасты мазари III—IV әз. Йәттису

Іунларниң зәргарлық сәнъити. Көчмән іунларниң археологиялык ядикарлиқлири аз болғини билөн, уларниң мәдәнийитини көрситидиған сәнъет, һүнәр буюмлири учришиду. Зәргарлар өз буюмлирини алтундин яси迪. Уларниң һүнәр буюмлири бүгүнки күндикі устиларниму һәйран қалдуриду. Найайити аддий қуралларниң ярдими билөн һун зәргарлири өз һүнирини әң жуқарқы техникилық дәрижиги чөрек айлануда. Миладидин авалқи V — III өсиrlөрдә Улук Даланиң көчмән қәбилилириниң зәргарлық сәнъитидә өзиниң техникилық алаңидиликлири бар *полихромлук* стиль қелиплашти.

Полихромлук усулниң асасиға буюмларни безәш вә униң чөрисини пүклөш елинди. Көп пайдилинилған усуллар: домилақ алтун шарларни буюмға бәкитиш, безәш, пүкүш, өруш усули, эмальни қуюш вә б. Полихромлук стиль скиф вә сақларда учришидиган *хайванат* стилини қисип чиқарди. Іунлар хәлиқләрниң Улук көч-көчи пәйтидә өзлиригө көплигөн қәбилиләрни бекіндуруп, улардин мошу стиЛЬ-усулларни алди.

Мурәккәп вә назук сәнъетниң бу тури көплигөн жиллар давамида мұкәммәлләштүрүлди вә миладидин авалқи V — IV өсиrlөрдә өзиниң әң жуқарқы гүллиниш чекигө йәтти. Қазак, уйғур, түрк вә б. хәлиқләрниң өз ата-бовилиридин мирас қалған зәргарлық сәнъет стили сүпитетидә у бүгүнки күндиму давамлашмақта. Іун қонушлиридин тепилған һалқилар билөн үзүклөр һәқиқий сәнъет буюмлири болуп һесаплиниду. Зенәтлик буюмларни ясашта алтун билөн күмүч пайдилинилди. Ташларниң рәңги асасөн қизил, бирақ уларниң пичим-шәкли һәрхил болди. Ташларни алтун билөн қапладап, уларни айландуруп зенәтлиди. Һалқиларниң чәтлирини алтун жиплар билөн пәдәзләп, әдәплиди.

Тапшурұқ

Іунларниң зәргарлық сәнъити — зебу зенәтлири тоғрилиқ изаһат йезиндер.

Билимиңни тәкшүр!

Һәрқачан әтрап муһитқа бекінде болғанлықтын, һунлар өзлириниң һаят көчүрүш вә егилік паалийәтлириниму тәбиәткә уйғун, шунинға маслишип йүкселдүрди. Шунинға айт мону мәсилени ениқландалар: һунларниң егилігігө қоршиған тәбиий муһит қандақ тәсир қилди?

ҢУНЛАРНИҢ ҒӘРИПКӘ КӨЧҮШИ

§55. ҢУНЛАР ВӘ “ХӘЛИҚЛӘРНИң ҰЛУҚ КӨЧ-КӨЧИ”

Бүгүнки дәристә:

| Ңун дөлитиниң ажызлишиш сәвәплирини ениқлаймиз;
| ңунларниң ғәрипкә силжишиниң башқа хәлиқләргә тәсирини билимиз.

Тирәк сөздәр:

- Дәшти құм
(Гоби чөли)
- Талас
- Дунай

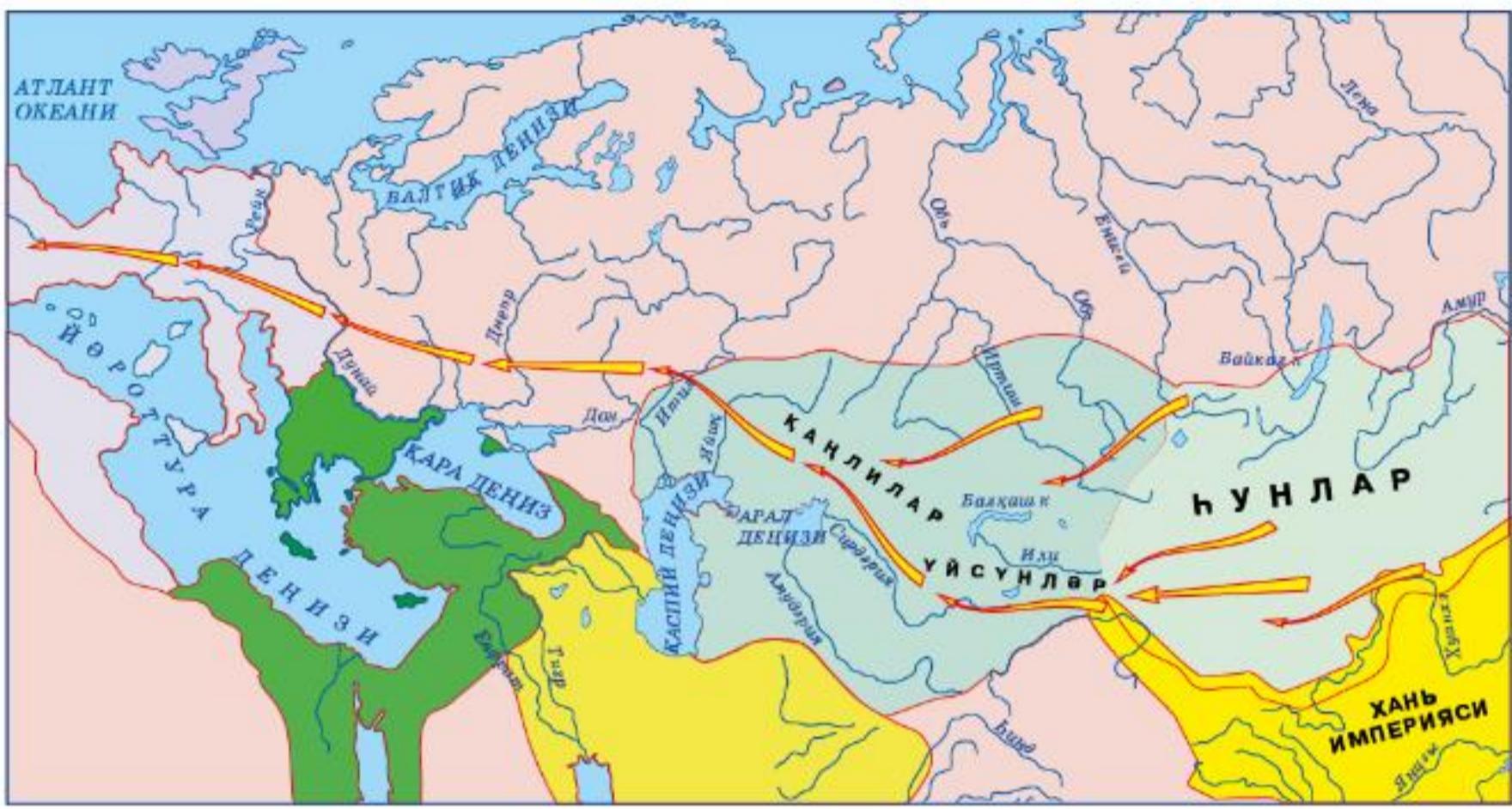
Мәде тәңриқутниң миладидин авалқи 174-жили вапат болуши Ңун дөлитиниң ажызлишишиға елип көлди. Униң орниға тәхткө олтарған оғли Лаушаң атисиниң йолини давамлаштурсыму, ички-ташқи дүшмәнләр униңға қарши һәрикәтлирини күчәйтти. Болупму шимал вә шәриқтиki заманисида

ңунлар күч билән бекіндурған қәбилиләр қозғилаң көтирип, ңунларға бекіништин баш тартти. У бу қозғилаңларни бесип, әзсиму ңун жәмийити пәйдин-пәй парчилинишқа башлиди. Буни байқиған хитайниң Хан сулалиси жәнубий ңунларни өзлиригө қаритишниң һәрхил амал-йоллирини издәштурушкә башлиди.

Улар миладидин авалқи 72-жили үйсүнләр билән бирлишип ңунларға еғир зәrbə бәрди. Униңдин кейинму хитай ләшкәрлири Дәшти қуминиң (Гоби чөлинин) шималидики ңунларға пат-пат жүруш қилип, уларға күн көрсөтмеди. Буниңға чидимиған жәнубий ңунларни тәшкіл қилидиган қәбилиләр аста-аста хитай һакимийитини етирап қилидиганлиғини билдүрүшкә башлиди. Нәтижидә милади 48-жили ңунлар Шималий вә Жәнубий ңунлар болуп иккигө бөлүнүп көтти.

Жәнуптиклиләр хитайға бекінса, шималдикиләр тәрәп-тәрәп-тин қисимға алған дүшмәнлириниң шиддитигө бәрдашлиқ берәлмәй, ғәрипкә қарап силжишқа мәжбур болди. Шөже тәңриқут (у Тезек дәпму атилиду) башқурған улар қаңлилар билән музакирә жүргүзүп, Талас дәриясиниң шәрқий тәрипидә көчүп-қонуп жүрүшкә мүмкинчилик алди.

Амма хитайлықлар ңунларға бу йәрдиму тиничлиқ бәрмиди. Мошу йәрдә пайтәхт қурмақчи болған уларниң һәрикити әмәлгә ашмиди. Шималий ңунларниң Хитай билән тоқунуши вә өтрапидики башқа хошна қәбилиләр билән дүшмәнлишиши уларниң ғәрипкә йөнилиш алған иккинчи соң көч-көчигө асас болди.

Нунларниң тәсиридә йүз бәргән “Хәлиқләрниң Улук көч-көчи”

Әстә сақла!

Милади I әсирдә башланған һунларниң көч-көчи Арал, Каспий деңизлири әтрапидики қәбилиләрни һәрикәткә көлтүрүп, уларниңму ғәрипкә силжишиға түрткә болди. һунларниң ғәрипкә қылған жүрүши Шәрқий Европа йәрлирини бесип өтүп, Дунай дәрияси арқылы Испанияғичә йәтти. һунларниң ғәрипкә көчүши һазирқи Қазақстан территориясини әйни чағда маканлиған қаңли, үйсүн, сақ вә башқыму түркій тиллик қәбилиләрни һәрикәткә көлтүрди.

Мундақ жәриян йәрлик қәбилиләр түр-қияпитиниң антропологиялық жәһеттин өзгиришләргө учришишиға тәсир қилди. Әнді һазирқи Қазақстан территорияси болса әйни чағда түркій тиллик қәбилиләрниң бешини қошқан, көчмәнләр билән олтиришлиқ хәлиқләрниң йекинлишишиға йол ечилған тәвәгә айлинишқа башлиди.

Ғәрипкә көчүп көткөн һунлар Алтай теғи вә Или дәрияси вадисиға, Йәттису вә Сирдәрия дәриясиниң бойига келип, Улук Дала өлкисигө орунлишип, йәрлик қәбилиләр билән арилашти. Мошу һунларниң бир бөлиги қедимқи қазақ қәбилилириниң өжәдатлири билән бирлишип, уларға сицип көтти. Ғәрипкә көчүш жәриянда һунларниң бир бөлиги йәткөн йеридә қалди. Шундақ қилип, ғәрипкә йол алған һунлар авал үйсүн йеригө келип, андин кейин қаңли елиниң аймақ-тәвәсигө көчти.

Мәркизий Азия территориясидә ғәрипкә көчмәй қалған һунлар кейинөрөк мустәқиллигини өслигө көлтүрсіму, уларниң парчилиниш жәрияни техиму давамлашти. Миладиниң 93-жили һунлар иккінчи кетим Ғәрип вә Шәриқ һунлириға бөлүнүп, уларниң йәнә бир чоң бөлиги ғәрипкә көчүшкө башлиди.

Буниң өзи Улук Дала территориясидики түркій тиллиқларниң мошу жайда топлинишини пәйда қилди. Шундақ қилип, бирнәччә өсир давамида Хитай дәлитини дайим хаватирлиқта тутқан һунларниң һөкүмранлық дәври аяқлашти. Һунлар шәриқтін үмүт үзүп ғәрипкә кәтти. Шуңлашқа Қазақстан тарихида II—V өсирлөр “хәлиқләрниң улук көч-көчи” орун алған дәвир дәп ейтилиду. Илгири шәриқтө Һун яки Һунну аталған һун қәбилилири йолида учришидиган бир қәбилиләргө қисим көрситип силжитип, иккінчилірини өзигө қошувелиш арқылы, умумән “һун” нами билөн Шәрқий Европиғиче хәлиқләрни һәрикәткә көлтурди.

Әнди һунларниң жүрүшлири Европа әллирини чөчүтти. V өсирдә Аттила падиша башқурған Һун дәлити Ғәрип вә Шәриқ Рим империялирини өзлиригө селиқ төләшкө мәжбурлиди.

“Хәлиқләрниң улук көч-көчи” дегинимиз немә?

“Хәлиқләрниң улук көч-көчи” чүшөнчисини Европиниң тарихчилери өзлириниң илмий тәтқиқатлирида пайдиланды. IV—VII өсирләрдә германлықтар, славянлар, сарматлар вә башқа қәбилиләр Шәрқий Европидин ғәрипкә силжип, Рим империясиниң төвәсигө орунлашқан Европа хәлиқлириниң мундақ ғәрипкә силжишиға шәриқтика Һун дәлитиниң парчилинип, уларниң Улук Дала арқылы ғәрипкә көчүши тәсир қилған еди. Европа хәлиқлириниң ғәрипкә силжиши, йәни “Хәлиқләрниң улук көч-көчи” дәп атилидиган бу һәрикәт ахири Рим империясиниң вәйран болушыға елип көлди.

Ойлан!

Көчмәнләрниң бир мәркәзгө бекінған қудрәтлик дәлитини қуруш тәжрибисини Мәде тәңриқут дәвридә топлиған һунлар һалсирап, ажызлимашқа тегиш еди. Шундақ екән Мәде тәңриқутниң дәвридә зич топланған һун жәмийити униндин кейин немә үчүн чечилип, парчилинишқа башлиди?

“Хәлиқләрниң улук көч-көчи” деген һәрикәт Улук Дала төвәсидики түркій хәлиқләрниң тәғдиригө сәлбий тәсир қилмиди. Шуңлашқа Улук Даладики түркій тиллиқ хәлиқләрниң тарихи тоғрилиқ ейтқанда “Хәлиқләрниң улук көч-көчи” деген чүшөнчә-уқум уларға нисбәтән қоллинилмайду.

Билимиңни тәкшүр!

1. һунларниң ғәрипкә силжиши Евразия кәнлигидики башқа хәлиқләрниң қозғилишиға тұртқа болди дегендеге қандақ қарайсиләр? “Хәлиқләрниң Улук көч-көчи” деген чүшөнчә Мәркізий Азияниң барлық хәлиқлирини ғәрипкә көчәрди дәп ойлашқа алас болаламду?

2. һунларниң ғәрипкә силжиши башқа қәбилиләргө қандақ тәсир қилди?

АТТИЛА ВӘ УНИҚ ҒӘРИПКӘ ЖҮРҮШЛИРИ

§56. АТТИЛА ВӘ УНИҚ ҒӘРИПКӘ ЖҮРҮШЛИРИ

Бұгүнки дәристә:

Аттиланиң һұнларға қандақ дәни болғинини билимиз;

Аттила башлиған һұнларнің Европидики басқунчилік жүрүшлири билән тонушимиз.

Аттила — һұнларниң дәниси. Мәркизий Азиядин ғәрипкә силжиған һұнлар 377-жили у дәвирдө Паннония дәп аталған һазирқи Венгрия территориясини бесивалди. Улар дәсләпки пәйтләрдө бираз теч яшиди. Әнді һакимийәткә Аттила көлгөндин кейин болса пат-пат Рим империясинаң аймақлириға қуралиқ жүрүшлөр башлиди.

Аттиланиң Европига жүрүшлири. Һұнларниң йолиға европилиқ өллөр тосалғу қоялмиди. Аттила шәриктә Шималий Кавказдин башлап, ғәриптә Рейн дәриясиғиче, шималда Дат (Дания) араллиридин, жәнуптики Дунай дәриясинаң жәнубий яқилириғиче болған территорияләрни бесивалди. 447-жили һұнлар Византия империясинаң пайтәхти Константинопольға келип йөтти. Император шәһерни сақлап қелиш үчүн Аттилаға һөрмәт-еңтирам билдүрүп, нурғун селиқ төлөп аман қалди. Йецилишни билмәйдиган һун қоманданидин қаттық чөчигән римлик христианлар уни “Тәнриниң қамчиси” дәп атиди. 451-жили Аттила өзиниң асасий дүшмини дәп несаплиған готларни бекіндуруимен дәп Рейн арқилиқ Жәнубий Галлия йеригө көлди. Готлар Рим империясидин ярдәм сорайды. Римниң зор қошуни Аэций исимлиқ қабилийәтлик қомандан башқурди. Аттила рәқиви билән урушуш үчүн Каталаун түзлигини таллиди.

Урушта икки тәрәпму бош көлгини йок. Шиддәтлик жәнде готларниң короли Теодорих

Тирәк сөздәр:

- Аттила
- Венгрия
- Рим

Бу ким?

Аттила — ғәрипкә силжиған һұнларниң улук қомандани вә һөкүмрани. У тәжминән 400-жиллири Қара деңизниң шималидики һун қабилилириниң биридә дунияға көлди. У 434—453-жиллири Ғәрип һұнлири иттипасынин дәниси болди. Аттила наһайити қабилийәтлик қомандан һәм бәшарәтлик хислити бар күчлүк шәхс болған.

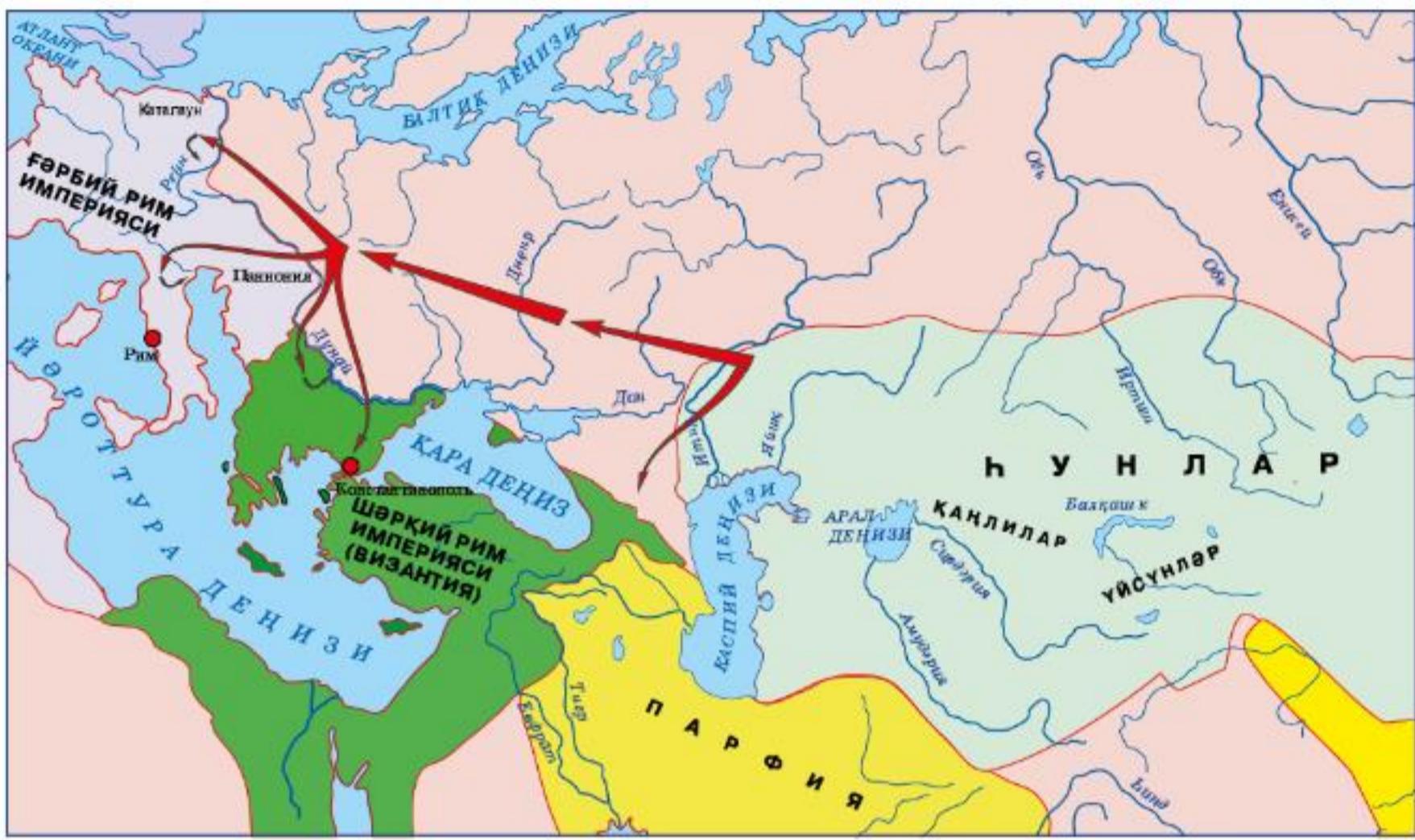
Аттила тәсвирләнгән
монета

қаза болди. Икки қанаттин қаттық зәрбә алған Аттила һуңлириму уруш даласидин чекинди. Уларға жәңчилириниң йеримидин айрилған римлиқлар өтиси қайтидин һужум қилишқа петиналмиди. Амма бу жәңгиварлик рохи чүшмігөн һунлар үчүн мәғлубийәт өмәс еди. Чүнки кейинки жили улар қайтидин көплигөн ләшкири билән Апеннин йеригө бесип кирди. Һунлар өнді илгири уруш болған тәвәләргө бесип киришни мувапиқ көрмәй, йеңи йәрләрни бесивелишқа интилди. 452-жили баһарда Аттила Милан территориясынан болған йәрләрни бесивелип, өзиниң Римға баридиғанлиғини жакалиди. Буни аңлат тәшвишләнгөн император Валентиниан III баш аманлигини ойлап шәһәрдин қечип көтти. Шәһәрни сақлап қелишни Рим епископи Улук Леон I қолға алди. У Римниң делегациясини башлап берип, һунларниң дәниси билән учришиду. Леон I Аттилани Римға һужум қилиштин ваз кечишкә тәшвиқ-дәвәт қилиду. Шуның үчүн униңға иззәт-еңтирам билдүрүп, селиқлар төләп, ақсүйәклөр қызылириниң бирини Аттилаға турмушқа бериду. Аттила билән Леон I-нин учришиши Ватикандики Рафаэль фрескисида (1514-ж.) тәсирлик өкис өттүрүлгөн. Шуниндин кейин Аттила Шәрқий Рим империясиниң йерини бесивелишни көзлиди. Амма мошу жүрүшкә тәйярлик жәриянида у тосаттин (туюқсиз) вапат болди.

Аттила оғли Эллахни өзигө мирасхор қилип бөлгүлигөн. Бирақ Аттиладәк мәшнүр, даңлық шәхсни һечким алмаштуралмиди. Шунлаш-

Аттила билән Леон I-нин учришиши.
Ватикандики Рафаэл фрескиси (1514-ж.)

Аттила башлиған һунларның жүрүшлири

қиму Аттиладин кейин униң империяси парчилинишқа башлиди. Бирақ һунлар Европини ташлап көтмиди. Улар мошу йәрдә VIII əсирниң ахыриғиче можут болған Уархун деген хақанлықни қурди. Бу дәләт кейинирек Һунгaria (Венгрия) деген намға егө болди.

Аттила адәмзат тарихидики өң улук қоманданларниң бири болди. Уни аләм тарихчилери “Этцель”, “Этли”, “Аттылы”, “Атыра”, “Атыл” дегенгә охшаш һәрхил исимлар билән атишиду. Көпинчә тарихта униң “Аттила” деген исми пайдалинилсіму, қазақ тәтқиқатчилери Едил дәп-му атайду. Униң бу исми Едил дәриясиниң нами билән бағлаштурулиду.

Аттиланиң европилич әлләр арисидики даңқиниң зор болғанлиғи шунчеликки, униң намидикі ядикарлық буюмлар өсирләр давамида ясилип турди вә һәрхил ривайәтләр чиқирилған. Улук қоманданниң һөрмитигө 2009-жили Қазақстан Миллий Банкиму “Аттила” намидикі монета чиқарди. Аттиланиң наяты вә ишлири тоғрилиқ йезилған өсәрләр көплигөн әлләрдә нәшир қилинди.

Тапшурұқ

Аттиланиң Европидики жүрүшлири тоғрилиқ изаһат йезиндер.

Билимиңни тәкшүр!

Европини бесивалған һунлар тоғрилиқ сөз болғанда, әң алди билән тилға елинидиғини, уларниң даһиси Аттиланиң исми. Бунин өзи бу тарихий шәхснин өз заманисида наһайити инавәтлик болушыға бағылған. Шундақ екән, төвәндикси соалларға жарап издигән тоғра: Аттила тоғрилиқ немә билисиләр? Римликлар немишкә Аттилани “Тәңринин қамчысы” дәп атиди?

Пишшиқдаш соаллири вә тапшуруқлар:

1. һун қабилицелерге тоғрилик немә билисиләр?
2. һунлар билән хитайлиқтарниң мұнасивәтлири немишкә кәсқинләшти?
3. Түмән тәңриқут тоғрилик немә билисиләр?
4. Мәде тоғрилик қандақ мәнбә-дерәкләрни билисиләр?
5. Улук Хитай сепилиниң селинишиға немә сәвәп болди?
6. Икки хәлиқниң арисидики уруш немишкә тохтимиidi?
7. Мәдениң йәргә мұнасивәтлик мәвқәсими қандақ чүшәндүрисиләр?
8. һун падишилири немә үчүн Тәңриқут дәп аталди?
9. һунлар ата-бовилириниң роһиға қандақ сиғинди?
10. һунлар егилигигә тәбиий мұхит қандақ тәсир қилди? Ейтеп беріңлар.
11. һунларниң ажызлишишиға Хитайниң тәсири қандақ болди?
12. һунларниң ғәрипкә силжиши башқа қабилицеләргә қандақ тәсир қилди?
13. Аттила тоғрилик ейтеп беріңлар.
14. Римликлар Аттиладин қандақ қоғданди?

VI бап

САРМАТЛАР

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

САРМАТЛАРНИҢ ЖӘМИЙӘТЛИК ТҮЗҮМИ ВӘ ЕГИЛИК ҺАЯТИ

§57. ҚАЗАҚСТАН ТЕРРИТОРИЯСИДИКИ ҚЕДИМИЙ САРМАТЛАР

Бұгүнki дәристә:

- сарматларниң кимләр екәнлигини ениқлаймиз;
- сарматларниң һәрбий-демократиялык башқуруш системисини оқуп билимиз;
- сарматларниң жәмийәтлик түзүми билән тонушимиз.

Тирәк сөздәр:

- Сармат
- Скиф
- Аорс

Сарматлар қәйәрдә яшиған?

Назирқи Fәrbий Қазақстаниң Арал деңизиниң шималидики территориялирини вә Тобол дәриясидин ғәрипкө қариған өлкіләрни миладидин авалқи IV әсирләрдин милади IV әсиргичә *сарматлар* дәп атилидиған көчмән қәбилиләр яшиди. Уларниң макан-жайлири Қара деңизниң шималидики скифларғичә болған йәрни егилиди.

Бу муһим!

“Сармат” аталғуси қедимий грек мәнбәлиридин елинған вә Евразия кәңлигини маканлайдыған бир қатар қәбилиләрниң умумий нами болуп һесаплиниду. Шәриқтика хитай жилнамилирида сарматлар башқичә — *аорслар* яки *аланлар* дәп атилиду. Улар заманисида қедимий қаңлиларниң ғәриптики хошнилири болди вә Қаңли дәлити күчәйгән пәйттә уларға бекінди.

Хитай жилнамилирида мошуниңға мұнасивәтлик мундақ құрлар бар: “Қаңлиниң шималий-ғәрбидә тәхминән 2 миң ли жирақлиқта аорс (абзор) ели туриду. Бу өлниң 100 миңдин ошук садақчиси бар.

Рәсим-йосуни, урпи-адәтлири қаңлиларға охшаш. Бу өл сүйи мол деңизниң тәкши яқисиға орунлашқан. Шималий деңиз деген шу болар”. Бу йәрдә аорсларниң бәзидә абзор дәпмү аталғинини байқашқа болиду. “100 миңдин ошук садақчиси” дегини — садақ билән қуалланған жәңчиләр сани. Әнді “сүйи мол деңиз” дәп Каспий деңизини ейтса керәк. Хитай мәнбәлири аорсларниң кейинирек алан аталғанлириниму қәйт қилиду. Шундыму қедимий грек

Сармат мазарлиридин
тепилған сапал идишлар

мәллиплири бу қәбилиләрни *сарматлар* дәп атап, улар тоғрилиқ ениң язғанликтін, улар тарихқа мөшундақ нам билән кирди.

Сарматтарниң жәмийәтлик түзүми. Сарматларда адәмниң жәмийәттиki орни униң хусусий мұлқидиқи мал-дуниясиға бағлиқ бөлгүлөнді. Нурғун мели барлар жәмийәттө hәрқачан үстүн, нопузлук болди. Йәргө жәмийәтлик-уруклуқ мұлукдарлық hәкүмранлық қилди. Жәмийәтлик наятта уруклуқ-қәбиләвий мұнасивәтлөr hәрқачан hәл қылғучи роль атқурди. Уруклар hәрқандак мұним мәсилини hәл қилишта урук беші ақсақалларниң қарагиға қариди. Уруш əһвалида hәл қылғучи hакимийәт батурлар билән қомandanлар қолиға көчти. Мундақ əһвалда hәrbий-демократиялик башқуруш (идарә қилиш) системиси алға чиқти. Уруклуқ принцип асасида тәшкил қилинған hәrbий қошунлар hунлардин, қаңлилардин вә шуниңға охшаш хошна əлләрдин қобул қилинған қаидә-тәртипкө риайә қилди. Іәrbий қошунлири яхши қуалланған атлиқлар болди.

Сарматтарниң өлкиси Арап деңизиниң шималидин, Дунай дәрия-сифе баридиған бепаян дала-йәрлөрни тәшкил қилди. Fәриптиki, хошнилири олтиришлиқ мәмликтөр болғанликтіn, уларниң жәмийәтлик түзүмиму мурәккөп өзгиришлөргө учрап турди.

Тобол, Яйық вә Итил дәриялири өтрапида көчмәнлөргө хас урук-қәбилилиқ өл башқуруш үстөм болди. Уларда hакимийәт урук ақсақаллириниң қолида топланған. Fәrbий төвөлөрдө болса, хошна олтиришлиқ əлләр билән мұнасивитигө бағлиқ айрим hәrbий қомandanларға бекинидиған hәrbий-демократиялик башқуруш системиси hәкүмран болди. Жирик шәхслөргө алайды hәrmөт көрситилип, уларниң мазарлири хелила егиз ясалди. Уларда баналиқ буюмлар вапат болған адәм билән биллө йәрләнди.

Сармат жәнчисиниң əслигө кәлтүрүлгөн қияпити

Тапшурұқ

Мазарларға жүргүзүлгөн тәтқиқатлардин сарматтарниң жәмийәтлик түзүмини қандақ билишкә болиду? Өз пикриңларни синипдашлириңлар билән мұнакимә қилип, хуласәңларни дәптәргө йезин්лар.

Билимиңни тәкшүр!

Сарматларниң ижтимаий жәмийитини билмәй уларниң тарихини өзләштүрүш кийин. Унің үчүн төвәндіки соалларға жарап издиген тоғра: Көчмән сармат жәмийитидә урук ақсақаллири қандақ роль атқурди? Сармат жәмийитидики батурлар вә қоманданлар тоғрилик немиләрни билисиләр? Сармат жәмийитидики дөләт башкуруш алаһидиликлири қандақ болди?

§58. САРМАТЛАРНИҢ ЕГИЛИГИ ВӘ МӘДӘНИЙИТИ

Бүгүнки дәристә:

- | сарматларниң көчмән һаяти, егилиги билән тонушимиз;
- сарматларни археологиялык мәдәнийитиниң дәври, алаһидилиги билән тонушимиз.

Тирәк сөздәр:

- Уруклар
- Ақсақаллар
- Қоманданлар

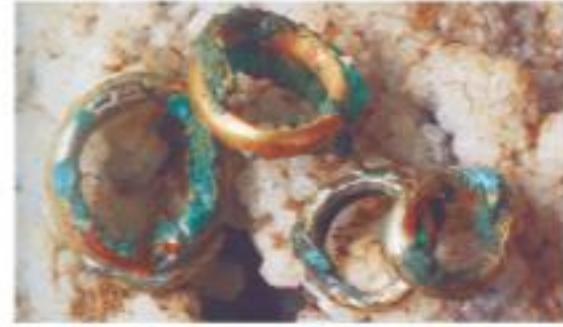
Сарматларниң егилиги вә турмуш-мәишийити. Сармат қәбилилириниң көпчилигиги мал чарвичилиғи билән шуғулланғанлықтын көчмән һаят көчүрди. Страбонниң йезишиға қарығанда, улар малниң кәйнидә жүргөнликтин чапсан жиғилидиған кигиз өйлөрдө һаят көчүрди. Уларниң кигиз өйлири бәзидә яғач нарвулар

үстидә тициләтти. Бу уларниң көчүп-қонушини оңайлатти. Шундыму дәриялар яқисини паналиған сарматлар йерим көчмән һаят көчүрди. Археологлар уларниң яғачтин, қомучтин турғузулған турақлиқ қишлиқлириниң орунлириниму тапти. Азду-тола деханчилиқ билән шуғулланғанлириimu мал чарвичилиғидинму қол үзмиди. Мундақ қонуштиклөр, адәттә, яйлақтарға көчкөндә қишлиқлиридін 200—400 км-дин ошук жирақладап, узап көтмөтти.

Сарматларниң мәдәнийити. Сарматларниң мәдәнийитини көрситидиган асасий ядикарлиқтар — мазар-төпиләр. Мазарлардин төпилған һөрхил жуқури бәдии маһарәт билән ясалған буюмлар сармат қәбилилири мәдәнийитиниң жуқури дәриҗидә болғанлигини дәлилләйдү. Сарматларниң мәиший вә егилик буюмлири, қурал-ярақлири мазар-төпиләрни төткүң қилиш беришида пат-пат учришиду.

Таштап ясалған урчук

Сарматларниң алтун ялтилған һалқилири

Кийимниң алтун йепиштурмелири

Сүйәктин ясалған жиңә салғуч

Алимлар бу мәденийәтниң тәрәккүй етишини үч дәвиргө бөлиду. Миладидин авалқы IV — III əсирләргө ятидаған дәсләпки басқуч мәденийитиниң көрнеклик буюмлири Оренбург вилайитиниң Прохоров йезисиниң йенидики Сармат моласини қазғанда тепилғанлықтан, бу дәвир мәденийити *Прохоров мәденийити* дәп атилиду. Мәзкүр мазардин тепилған һәрхил сапалдин, металлдин ясалған идишлар, үч яки икки қырлық садақ оқялири, қурал-ярақлар, ат өнжам-жабдуқлири, зенәтлик буюмлар шәриқтин вә шималий-шәриқтин кәлгән қәбилиләрниң мәденийитиниң мошу тәвәгә чоңқур сицишқа башлиғанлығини көрситиду.

Сармат мәденийитиниң иккінчи дәври миладидин авалқы II əсирдин милади I əсирини өз ичигө алиду. Бу вакитта адәмләр юмшақ ташлардин адәмләр һәйкәллирини ясашни өзләштүрүшкә башлиған. Сарматтарниң ахирқи дәвирдикі мәденийити милади II — IV əсирлерини тәشكел қилиду вә бу мәденийәт, асасен, Орал дәриясидин ғәрипкө қарап Дон дәрияси өтраплириғичә болған йәрләрни егиләйдү. Әнди сарматтар өлүкни мазар-тәпиләргө өмәс, қезилған йәргө дәпин қилидиған болди. Қурал-ярақларни, сапал-қачиларни ясаштиму өзгиришләр байқалди. Әнди һұнәрвәнләр яғачтин ясалған садақларни сүйәк билән нәқишлип, зенәтлик буюмларни алтун ялитип пәдәзләйдиган болди. Сапал идишларни мәхсус устиханиларда ясайдыған болди.

Билиминиң тәкшүр!

1. Сармат мәденийитиниң үлгилирини атап көрситиңдар.
2. Сарматтар мәденийитиниң дәвирлири тоғрилық немиләрни ейталаيسиләр?

Тапшурұқ

Сарматтар сапал вә яғачтин ясалған идишларни қандақ мәхсәттә пайдиланған дәп ойлайсиләр? Идишларниң сүритини дәптириңларға ясанылар.

Сарматтарниң бронза оқлири

Күмүч тавақ

Сармат жәнчисиниң таш һәйкесі

§59. САРМАТЛАРНИҢ АРХЕОЛОГИЯЛИК ЯДИКАРЛИҚЛИРИ

Бүгүнки дәристә:

- Аралтөпидин тепилған сармат батуриниң қәбири билән тонушимиз;
- Тақсай комплексидин тепилған “Алтун мәликиниң” буюмлириға тохилимиз.

Тирәк сөзләр:

- Аралтөпә
- Тақсай мәқбәрә-комплекси

Сарматларниң археологиялык ядикарлықлиринин тәрихимиси. Сарматларниң археологиялык ядикарлықлиринин асасий қисми мазар-төпиләр. Мазар-төпиләрни топидин яки таш билән құм арилаштуруп турғузған. Қураллардин хәнжәр, қилич, үч қирлиқ садақ

оқялири учришиду. Мазарларда көркем мончаклар, бронза өйнәкләр, баналиқ таш буюмлар, отқа сиғинишниң алайды бәлгүси сүпитидә чиракданлар, тамақ ичишкә һажетлик һәрхил қача-қомучлар, чирайлиқ ат өнжамлири нурғун тепилиши. Тамақ ичидиған тавақ-жавурлар билән қошуқларниң вә хәнжәрләрниң саплиридики, атниң егөр-тоқумлиридики өжайип чирайлиқ рәсимләр, зәргарлиқ нәқишлир сармат һүнәрвәнлиринин тәндашсиз сөнъитини көрситиду.

Ойлан!

Қедими заманда вапат болған адәмләрни дәпин қылғанда немә үчүн һәрхил буюмларни биллә йәрлигән дәп ойлайсиләр?

Аралтөпә — қилич асқан әрләрниң макани. Һазирқи Атырау вилаити Жылдый нанийәси территорияси дики Аралтөпә қорғинини 1999-жили З. Самашев йетекчилиги дики Фәрбий Қазақстан археологиялык экспедицияси тәтқиқ қылған. Қәбирләрниң биридин йүздин ошук оқя салған оқдан, сапал хұмдан вә төмүр қилич тепилди. Сарматлар дәвринин ядикарлықлирида шәмшәр билән хәнжәрләрла тепилатти. Әнді қиличиниң пәйда болуш дәври аланлар дәври билән (IV – V әэ.), бағлиқ қараштурилатти. Әнді өгмә қиличиниң пәйда болуш дәври аланлар билән әмес, Атырау йериидики сармат тарихи билән бағлаштурушқа имканийәт яритилмақта. Учинчи қезилған қәбирдә қоманданлиқ билән бәшарәтчиликни қатар атқурған адәм тепилди. Униң аяли вә икки ети биллә йәрләнгөн екөн. Кийими алтун безәкләр билән безәндүрүлгөн бу ядикарлық Қазақстан тарихида иккинчи “Алтун адәм” аталди.

Ядига ал!

Қазақстан тарихидики биринчи вә үчинчи “Алтун адәм” қайси йәрләрдин тепилған еди?

Дәпин қилинған адәмләрниң кийим-кечиги көркем безәндүрүлгөн. Нанайити есил буюмлар, қурал-ярактын башқа бәшарәтчининиң *hasa taisigimu* болған.

“Алтун мәликә”. Сармат-савромат дәвригә ятидиған “Алтун мәликә” Тақсай комплексидин елинди. Уни 2012-жили Фәрбий Қазақстан вилайәтлик тарих вә археология мәркизиниң археологири Теректи наһийәсидин тапти.

Корғандын тепилған буюмлардин савромат-сармат дәвриниң тарихи тоғрилиқ көп өхбарат елишқа болиду. Яғач билән сүйәккә ясалған тәкшүрүш-тәтқиқат нәтижиси (экспертиза) бу қәбирниң миладидин авалқи VI өсирниң ахири вә V өсирниң бешиға ятидиғанлиғини ениклиған.

Тәтқиқатларниң нәтижиси дәпин қилинған адәмниң аял екәнлигини көрсөтти. У өз жәми-йитидә алий дәрижигә егә болған. Мәрһүмниң қоллири вә бойнида көплигөн алтун зенәтлик буюмлар бар. Кийими билән баш кийимиму алаңидә безәлгөн.

Алаңидә рәт билән қоюлған рәсимлик буюмлар бу аялниң баҳши-палчи хизметини атқурғанлиғини көрситиду.

Бу мәқбәриниң өң баһалиқ йецилиғини алимлар “Тақсай тағиғи” дәп атимақта. Бу — қедимий дәвирдикі адәмләрниң кам учрайдиған сұрити. Бу йәрдә миладидин авалқи I өсирниң оттурисидики наһайити чоң тарихий вақиә — ахеменидлик Иран билән көчмән даланиң бәтмубәт келиши, учришип-тоқунуши тәсвиrlәнгән.

Тапшурұқ

Дәптәргә жәдвәл сизип, тик қурларни толтуруңлар.

Қазақстандин тепилған “Алтун адәмләр”

№	“Алтун адәм” тепилған ядикарлықтарниң атилиши	Қайси тәвәдин тепилди?	Тәтқиқ қилған алимлар	Қандақ алаңидә буюмлар тепилди?

Билимиңни тәкшүр!

1. Тарихта сарматлардин кейин қандақ ядикарлықтар қалды?
2. Сармат мазар-тәпилири қандақ турғузулған?
3. Арас мазар-тәпидин тепилған иккинчи “Алтун адәм” ядикарлығинин әһмийити немидә?

Иккинчи
“Алтун адәм”

“Алтун мәликә”

САРМАТЛАРНИҢ СӘЯСИЙ ТАРИХИ

§60. САРМАТЛАРНИҢ ХОШНА ХӘЛИҚЛӘР БИЛӘН МУНАСИВӘТЛИРИ

Бүгүнки дәристә:

- | сарматларниң хошна хәлиқләр билән мунасивәтлирини билимиз;
- | сарматларниң жүрүшлирини окуп билимиз.

Тирәк сөзләр:

- Сармат
- Скиф
- Аорс
- Гот

Сармат жәнчисинин
һәйкли

Сарматларниң хошна хәлиқләр билән мунасивәтлири. Миладидин авалқы 339-жили сарматларниң ғәриптики хошнилири скифларниң қәһәрлик падишаси Атейниң вазат болушиға мунасивәтлик бу әлдә сәясий боһран йүз берип, дөләт парчилинишқа башлиди. Мошуни пайдиланған сарматларниң айрим қәбилилири Қара деңизниң шималидики скифлар территориясигә өтүп, у йәрләрни бесивелишқа башлиди. Скифларниң жәңгивар қәбилилирини өзлиригө қошувелип күчийишкә башлиған сарматлар Кавказ йәрлиригө жүрүшләр уюштуридиған болди. Уларниң чоң қәбилилири ғәрипкә йол тутуп, Дунай дәриясиниң яқисиғичә йәтти. Сарматлар Рим империясиниң чегарилик тәвәлиригө кирип орунлишишқа башлиди. Йеңи йәрләрниң турмушқа қолайлық климати, малға қолайлық, чөп-сүйи мол үнүмлүк отлақлири сарматларни бөләкчә қизиқтурди. Сарматларни римлиқлар өзлиригө қошувелишниң йоллирини издәштүрди. Шуңлашқиму Рим империясини император Август башқурған пәйттә империяға бекинидиған 24 өлкениң 9и “Сарматия” дәп аталди.

Миладидин авалқы 65—25-жиллири наят кәчүргән грек муәллипи Страбон өзинин “География” дәп атилидиған мәшһүр әмгигидә сармат қәбилилири тоғрилиқ язған. Уларниң арисида шәриқтин кәлгән аорс, сирак охшаш

қәбилиләр бар. Амма сармат иттипақида һәр түрлүк көчмән қәбилиләрниң болуши уларниң өз арисида һакимийәткә қол йәткүзүш үчүн талаш-тартишлирини күчәйтти. Мундақ әһвалда ким күчлүк болса, мәмликәткә шу һөкүмранлиқ қилди. Шундақ қилип, дәсләп дөләт башқурушта аорслар үстүн болса, милади I әсиридә сарматларни алан қәбилилири башқурушқа башлиди.

Әстә сақла!

Ңазирқи Қазақстаниң тәрбидә яшиған қәбилилік иттипақларни европилич тарихчилар *сарматлар* дәп атисиму, улар Шәриқ язмилирида *аса, алан, аорс* дегән намлири билән бәлгүлүк. Буларниң һәммиси бир хәлиқниң нами болуп һесаплиниду.

Тутқиси бар бронза
әйнәкләр

Страбон дегинимиз ким вә униң әмгиги тоғрилиқ немә билисиләр?

Издән!

Бирақ буму узаққа бармиди. Миладиниң III әсиридә ғәриптин Қара деңиз бойиға йетип кәлгән готлар сармат иттипақиға һөкүмранлиқ қи-лишқа башлиди. Амма уларниң һакимийитиму қисқа болди. Хәлиқләрниң улуқ көч-көчигө түрткә болуп, шәриқтин көчкән һунлар IV әсирдә сарматларни күч билән беқиндуруп, өзлириниң иттипақиға қошуvalди.

Ядиңға ал!

Һунларниң ғәрипкә көчүши тоғрилиқ немә билисиләр?

Шундақ қилип, сарматлар тарихи әнди һунлар тарихиға улушуп кетти. Әнди сарматларниң көпчилиги һунлар вә готлар билән биллә ғәрипкә силжип, йеңи дөләтлик қурулминиң тәркивигә кирди.

Тапшурұқ

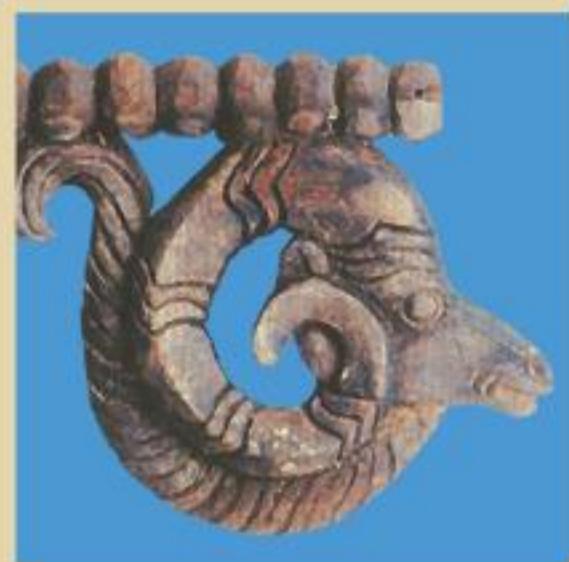
1. Ңазирқи Қазақстан территориясидиқи сармат қәбилилириниң орунлашқан макан-жайлирини хәритидин көрситиңдар.
2. Ғәриптики сармат қәбилилириниң хошнилири тоғрилиқ һекайә йезиңдар.

Билимиңни тәкшүр!

1. Сарматлар дәп кимләрни ейтимиз?
2. Греклар вә хитайлықлар сарматларни қандақ атайду?
3. Сармат қәбилилири ңазирқи Қазақстаниң қандақ тәвәлирини маканлиди?
4. Аорс, алан дегән қәбилиләрниң сарматларға қандақ алақиси бар?

Пишшиқдаш соаллири вә тапшуруқлар:

1. Сарматлар дәп кимләрни атайды?
2. Сармат қабиғатының негізгілерінің бірін анықтаңыз.
3. Аорс, алан қабиғатының сарматтарға қандақ мұнасивити бар?
4. Скиф вә сармат қабиғатының алақә-мұнасиветтерінің мөндерін анықтаңыз.
5. Һүнларның жүрүшлири сарматтарниң тәғдирігіне қандақ тәсир йәткүзді?
6. Сарматтардин кейинки тарихқа қандақ ядикарлықтар қалды?
7. Сармат мазар-төпилири қандақ турғузулған?
8. Араптөпидін төпилған иккінчи "Алтун адәм" ядикарлиғинин әһмийити немідә?
9. Сармат мәдәнийитинин үлгилирини атап көрситіңдер.
10. Сармат жәмигінде қандақ егілік түрі бесим тәрәккій әтти?
11. Сармат жәмигінде батурлар вә қоманданлар тоғрилик неміләрни билисиләр? Ейтеп беріңдер.

VII бап

ҚЕДИМИЙ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХИНІ ШӘРҮИЛӘШ

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

ҚЕДИМИЙ ҚАЗАКСТАН АДӘМЛИРИНИҢ АНТРОПОЛОГИЯЛИК ТУРИ

§61. БРОНЗА ДӘВРИ ТУРҒУНЛИРИНИҢ ТАШҚИ ҚИЯПИТИ ВӘ АНТРОПОЛОГИЯЛИК ШӘКЛИ

Бүгүнки дәристә:

қедимий турғуларниң ташқи қияпитини қайси пән саһаси тәтқиқләйдіғанлиғини билимиз;

бронза дәври турғунлириниң түр-шәкли қандақ болғанлығы тоғрисида оқуymиз.

Тирәк сөздәр:

- Антропология
- Тұр
- Ирқ
- Генетика
- Арий

Антропология немини тәтқиқ қилиду?

Хөлиқниң теги-тәкти, ташқи қияпити, чирай-шәкли, қамити вә уларниң қедимий дәвирләрдики дәслөпки гөвдисини вә ирқий аләнидилігінің тәтқиқ қилидіған пән саһаси — **антропология** (*antropos* — адәм, *logos* — илим, пән), дәп атилиду. Улук Даңада һаят кәчүргөн қедимий қәбилиләрниң чирай-шәклини антропологиялык жәһәттін тәтқиқ қылған алымларниң бири — Оразақ Смағұлов. У Қазақстаниң қедимий дәвирдики вә һазирқи вақиттика турғунлириниң арисидиқи 40 өсир давамидиқи генетикилық варислиқни ениқлашқа зор үлүш қошти.

Бронза дәври турғунлириниң алақилири. Бир чети Сибирниң жәнуби, иккінчи чети Мәркизий Азияниң шималий тәвәлиригиче созулуп ятқан бронза дәвриниң мәдәнийити қазақ йериниң шималий, мәркизий, шәрқий, ғәрбий өлкемелірдө көп тарапады. С.Черников, А.Оразбаев, Ә.Марғулан вә б. археолог алымларниң пикричә, Андрон мәдәнийитиниң шәкиллиниш очиғи қазақ йеридә болған.

Қазақстаниң ғәрбий тәвәлиридө, йәни Елек, Яйық, Итил тәвәлиридө бронза дәвриниң қималиқ мәдәнийити риважланды. Қима-кесиш, йәни қәбиргө лим яғачтын кесип, хада турғузулған дегендеген мәнани билдүриду. Қималиқ мәдәнийити билән Андрон мәдәнийитиниң бир-биридин пәрқи вә ортақ бәлгүлири болди. Қималиқ вә Андрон мәдәнийәтлирини таратқучи турғуларниң өз ара елиш-бериш мунасивәтлирини, уларниң тарихий вә антропологиялык түп-томури бир екәнлигигө һәр иккисигө тән ортақ бәлгүләр ениқлайды. Бу мәдәнийәтлөр қедимий арий қәбилилириниң мәдәний очиғиниң қурулушиға, уларниң Евразия тәвәлиригө тарилишиға сәвәпчи болған. Бронза дәври

мәдәнийәтлириниң утуқлириниң нурғунлиғи шу дәвирдики турғунларниң мәдәний бирлиги болғанлиғини испаттайду. Мундақ мәдәний бир-пүтүнлүк қәбилиләрниң этнико-жамаәсииң бирлигиниң асасини салған.

Андронлук антропологиялык түр-шәкил (тип). Қазақстанниң шәриқ, шимал, мәркизий бөләклиридә наят көчүргөн бронза дәвери қәбилилириниң қияпити андронлук антропологиялык тип екенлиги еникланди. Андронлуктарниң қәбридин елинған сүйеккө комплекслик тәтқиқатлар жүргүзүлди. Нәтижидә уларниңprotoевропа тәхлит ирқниң бир нусхисини тәшкил қилидиганлиғи испатланған.

Қазақстанниң жәнубий-ғәрип, ғәрбий наийәлирини маканиған андронлук қәбилиләрниң түр-қияпити европилиқ ирқниң Йәроттура деңизлиқ типиға ятты. Уларни беші сопақ, бәт-пичими ат үзлүк болуп көлди. Өнді Қазақстанниң мәркизий, шималий вә шәрқий наийәлирини маканиған андронлуктарниң баш сүйиги йоған, тәписи калтәрәк, көзиниң ойиғи төвөн чүшкөн, бурун сүйиги егиз қирилқ, қаңша бурунлук болуп көлди.

Андрон турғунлири билән Қазақстанниң неолит дәвери турғунлириниң түр-қияпитиниң ортақ бөлгүлири болған.

Бронза дәвридә наят көчүргөн турғунларниң, Қималиқ вә Андрон мәдәнийити вәкиллириниң антропологиялык теги-тәкти бир болған. Уларға protoевропилиқ ирқ асас болған.

Protoевропа тәхлит ирқ — йәр бетидә көң тарифан қедимий ирқларниң бири. Protoевропа тәхлит ирқниң шәкилләнгөн дәвери — палеолитниң ахирқи басқучи. Европилиқ ирққа ятидиған адәмләрниң келип чиқиши теги һәм ташқи чирай-шәкли бир-биригө йеқин, охшаш. Европилиқ ирқниң бойи узун, териси билән чачлири бирхил, рәңги ақуч-серик. Сақал-бурути қелин, баш сүйиги йоған, узун, ұзиниң шәкли созмақ көлгөн, буруни қаңшалиқ һәм түз. Бурун тәшүклири бир-биригө йеқин орунлашқан. Көзиниң үстүнки қапиғидики қоруқлири ениқ байқалмайды. Мәңиз сүйеклири ичигө кирип туриду, ләв-калпуклири непиз, көзлириниң рәңги көпинчө көкүч.

Әстә сақла!

Назирқи қазақ хәлқиниң әждади бронза дәвридики андронлук қәбилиләр болған.

Билиминиң тәкшүр!

Бронза дәвери турғунлириниң антропологиялык шәкли қандак болған?

Андронлук адәмниң
қияпити

§62. ТӨМҮР ДӘВРИ ТУРҒУНЛИРИНИҢ ЧИРАЙ-ШӘКЛИ ВӘ ИРҚЛИҚ АЛАҢИДИЛИГИ

Бүгүнки дәристә:

- сақ қабиилириниң чирай-шәкли қандақ болғанлиғини билимиз;
- үйсүн қабиилириниң бәт-пичиминиң қандақ болғанлиғи билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

- Сақлар
- Сарматлар
- Ыннлар
- Үйсүнләр

Төмүр дәвридә наят көчүргөн сақлар билән үйсүн қабиилириниң пичимни көрситидиған материаллар көп. Сақларниң баш сүйиги кичик, мейә қепинин пичими төвөн. Бәт-үзи ялпак, көзи чоңкур, қапақ сүйиги алға чиқкан, гекитәк-канийи дөңрөк көлгөн. Сақ қабиилириниң чирай-шәклидә бронза дәври турғунлириға тән *андронлуқ антропологиялык пичимниң* барлығини көрситиду.

Ядиңға ал!

Андронлуқ антропологиялык пичим қандақ еди?

Сақларниң андрон қабиилириниң генетикилиқ давами болғини билән, уларниң өзигө хас алайтиликлири болди. Баш сүйәклириниң шәкли андронлуқтарға қарығанда қисқарап болуп, түр-шәкли бурунқиға қарығанда ялпақлашқан, пешаниси көңәйгөн. Бурун сүйигиниң қаңшалиғи кичилеп, көз угиси алдиға чиқишиқа башлиған. Мундақ өзгиришләргө қарап антропологлар сақ қабиилириниң тәркивидә азду-көпту моңғол тәхлит қошулма пәйда болған дегөн хуласиге көлгөн.

Ирқлиқ қошулма адәмлөрниң шәриқтін ғөрипкө қарап көчүшиниң нәтижисидиң өмәс, икки ирқ вәкиллириниң некалишиши нәтижисидә пәйда болған. Моңғол тәхлит топлар назирқи Қазақстан далалириға Мәркизий Азия, Тағлиқ Алтай вә Жәнубий Сибирдин келиши мүмкин.

Монголоидлик ирқ бәлгүлири қандақ? У қайси тәвәләрдә таралған?

Издән!

Елимизниң ғәрбий өлкисидә савромат қабиилириниң ядикарлиқ-лири көң таралди. Ғәрбий өлкидики сармат қабиилириниң асаси мошу савроматларға келип тақилициду. Савроматларни тәтқиқ қилиш уларниң Қималиқ мәдәнийити хәлқи билән қериндашлиғини испатлиди. Савроматларда Итил бойиниң Қималиқ мәдәнийити адәмлиригө тәэллүк андронлуқ бәлгүләр учришиду. Савромат-сармат жамаәсиниң туққанчилиқ варислиғи бар. Савроматлар билән сарматларниң тип-шәклини европеоидлик ирқ бәлгүлири тәшкіл қылған. Униңға андронлуқ пичим-шәкил бәлгүлири қошулған. Нәтижидә қедимдикі Йәроттура деңизи ирқиниң бәлгүлири ажырлашқан.

Қазақ йерини маканлиған сарматлар билән үйсүнлөрниң баш сүйәклирини тәкшүргөн пәйттә һәр иккисидә монгол шәкиллик бәлгүлөрниң қошулғанлиғи байқалған. Назирқи Мәркизий, Жәнубий вә Шәрқий Қазақстанни паналиған үйсүн қәбилилириниң мошу йөрни маканлиған сақ қәбилилири билән қериндашлық тәрипидин йекінчилиғи еник байқилиду. Үйсүнлөрниң баш сүйәклиринин узунлуғи билән егизлиги оттура, ени соң. Маңлай-пешаниси бираз тар, гекитекканий алға чиқип турған, қапақ доғиси оттура қаңша, бурниниң көләми оттура болуп көлгөн. Үмумән, үйсүнлөр монголлук бәлгүси бар европа тәхлит ирққа ятиду. Сақларни үйсүнлөр билән селиштурсақ, үйсүн қәбилилиридә монголоидлик бәлгүлөр бесим болди. Шундақла үйсүнлөрдик монголоидлик бәлгүлөрниң бесимлиғи Шәрқий Қазақстан территориясидики тәмүр дәври турғуныридиму көрүнди.

Миладиниң III — IV əсирлиридә Мәркизий Азиядикі һүн қәбилилириниң назирқи Қазақстан йериге келиши йөрлик қәбилилөрниң этнический-мәдений тәрәкқиятиға тәсир қылды. Улар түр-шәклидә монгол тәхлит бәлгүлөрниң көпийшигө өкөлди.

Балдурқи тәмүр дәвриниң турғуныри ирқлиқ өзгиришлөрниң мурәккәп басқучини баштый өткүзди. Нәтижидә европа тәхлит — монгол тәхлит физиологиялық шәкил, түр-қияпәт қелип-лашты. Улар назирқи қазақ хәлқиниң арилаш туран тәхлит ирқиниң өждади болуп несаплиниду. Йәни, қазақлар бронза дәври, униздын кейин тәмүр дәври турғуныриниң генетикилық давами болуп несаплиниду.

Тапшурұқ

Тәмүр дәври турғуныриниң түр-шәклини тәрипләп беріндер. Сақ, сармат, үйсүн, һүн қәбилилириниң қайтидин әслигә кәлтүрүлгөн нусхисиниң суратлирини селиндер.

Билимниңи тәкшүр!

Қандак ойлайсиләр, тәмүр дәвридә яшиған сақ, үйсүн, қаңли қәбилилириниң ирқий түри бүгүнки қазақ хәлқиниң ирқлиқ түри билән қанчилық охшайды?

Антропологиялық түр-шәкилниң әслигә кәлтүрүлгөн нусхиси.
а) сақ, ә) сармат,
б) үйсүн, в) һүн

ҚАЗАҚСТАННИҢ ҚЕДИМИЙ ДУНИЯСИҒА СӘЯНӘТ

§63. ҚЕДИМИЙ ДУНИЯСИҒА СӘЯНӘТ

Бүгүнки дәристә:

- дәсләпки адәмләрниң турақ-жай, кәспи вә турмуш-мәишийитини тәкрап шәрһиләймиз;
- мал өзүнчилігінің өзүнчиліктерінің шәкиллінишини тәкрап ядимизға алимиз.

Тирәк сөздәр:

- Таш дәври
- Мис дәври
- Бронза дәври

Қедимий таш дәвриниң турақ-жайлири пәкәт тағ етәклириде, өңкүрлөрдө, неолит дәвриниң турақ-жайлири — көлләр яқилири вә булақ бешида, бронза дәвриниң қонушлири — суға йеқин тағ яки дөң-төпиләр таман, әнді төмүр дәвриниң қонушлири болса мал бекишқа,

деханчилик қилишқа қолайлық йөрлөргө орунлашти. Қедимий заман мәдәнийәтлириниң намлири ядикарлиқтарниң көп учришидиған йериниң яки өң дәсләп тәтқиқ қилинған йәрниң нами билән атилиду.

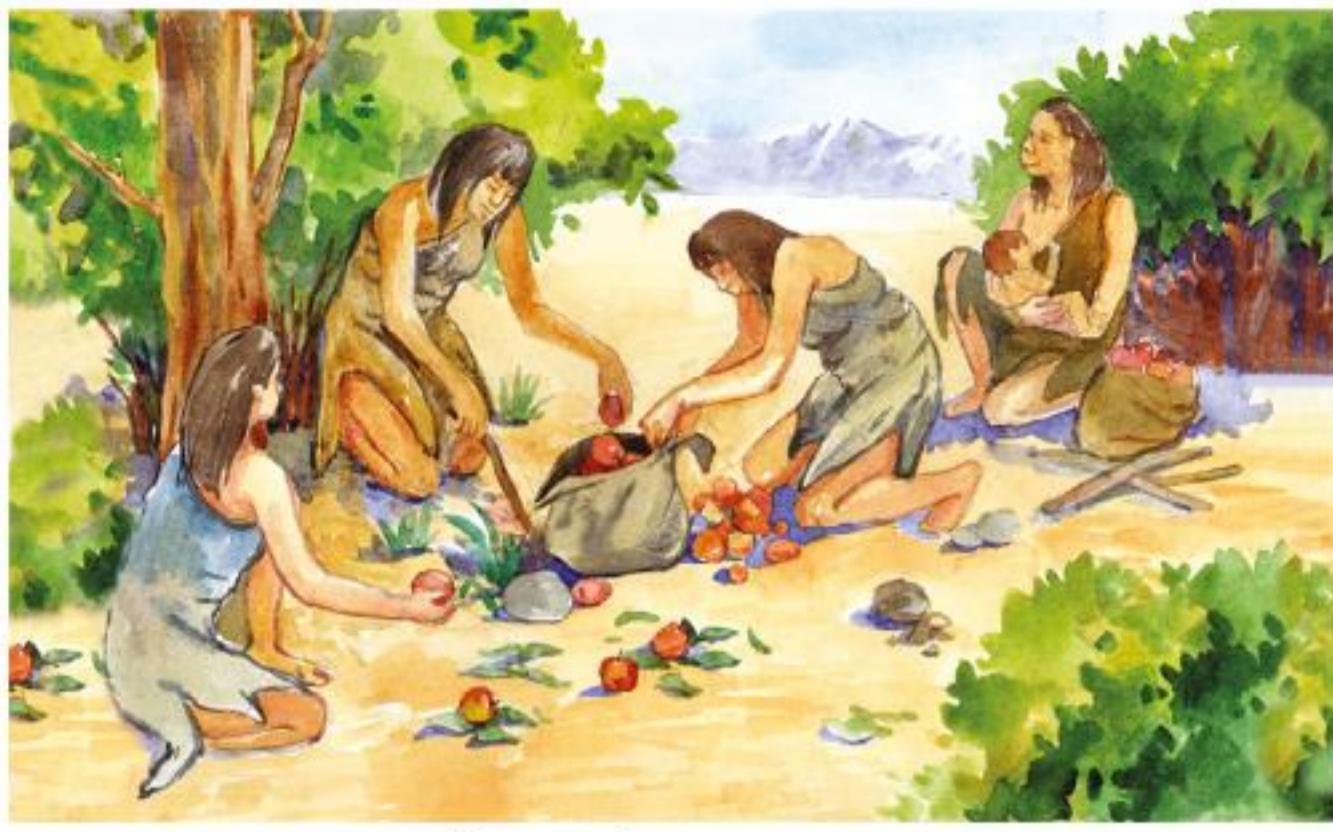
Маханжар мәдәнийити Торғай тәвәси迪ки Маханжар, Жұзбай, Сор, Бестамақ, Амангельди турақ-жайлириниң дәсләп тәтқиқ қилинған нами билән аталса, әнді Атбасар мәдәнийити — таш дәври турақ-жайлириниң көп топланған йери Атбасар тәвәси нами билән атилиду. Қазақстаниң қедимий тарихи Маханжар, Ботай, Андрон, Бегазы-Дәндибай, Ташмола, Атбасар, Жетиасар, Қаратав мәдәнийәтлирини өз ичигө алиди.

Заманивий Қазақстан йерини дәсләпки адәмләр 1 миллиондәк жил бурун маканлашқа башлиған. Алимлар Қаратав, Манғыставдин топланған турақ-жайлардин алған ядикарлиқтарға қарап мошундақ хуласә-йәкүнгө келиду. Адәмләр дәсләп бир икки тәрәплик (бислик) чапқуч, йоған таш қураллирини ясиған. Кейинки палеолитта ушшак ташлардин ясалған чапқуч қураллар, көп бислик ташларниң һөрхил түрлирини қолланди. Таштин нәйзә, сүңгә учлирини, қирғуч, кәскүч қуралларни ясиди.

Ойлан!

Муз дәври қедимий адәмләрниң һаятиға қандақ тәсир йәткүзди?

Мезолитта адәмләрниң садақ билән оқяни ойлан тәпиши аңчилиқ-овчилиқниң техиму риважлинишиға мүмкінчилик яратти.

Кедимий теримчилар

Неолит дәвридә адәмләр мәһсулат беридиған егилик билән шуғулининишқа башлиди. Микролитлик таш қураллирини, оқя учлири, қирлиқ, бислиқ таш қирғуч, таш тәшкүч, таш палта, дан угатқуч, һәрхил пичақ түрлирини мукәммәлләштүрди. Яғачтин, мұңгұздин, сүйөктин буюм ясашни тәрәққий өткүзді. Неолит дәвридә овчилик, белиқ тутуш, теримчилик сақланды. Таш ишләшниң тәкшиләш, һәридәш, парчилас, бурғилаш усуллирини өзләштүрди.

Ойлан!

Неолит дәври егилигидә қандак өзгиришләр йүз бәрди?

Таш дәвридики овчилик кәспи билән биллә умумий найванатлар, жан-жаниварлар тоғрилиқ чүшәнчә вә ишәнчә-етиқат рәсим-йосуни шекилләнді. Сөвәви овчилик (аңчилик) адәмзатниң мал چарвичилиғидин бурун шуғулланған кәспи. Қедимий заманларда бәзибир жиртқуч найванлар қолда қурали йоқ адәмләргө ховуп туғдурған болса, жугач найванлар иптидаиј адәмләргө тәйяр озук, кийидиған кийим болған. Адәмләр уларниң сүйигидин, мұңгұзудин, чишидин турмушқа наҗәтлик һәрхил қурал-сайман ясайдиған болди. Бу өһвал пәйдин-пәй уларни найванларға сиғинишқа мәжбурлиди. Улар мошуниң арқилиқ, биринчидин, жиртқуч найванлардин яманлиқ көлмишини, өзлиригө зәхмә кәлтурмәслигини тилисә, иккинчидин, жугач найванларниң өзлириниң тирикчилигигө наҗәтлик ярдәмчи, пайдилик болушини халап, тилиди. Шуниндин кейин овчилик билән мунасивәтлик ишәнчиләр системиси мал چарвичилиғи, падичилиқ (мал бекиш) билән биллә риважланған.

Ойлан!

Дәсләпки адәмләр аң-найванларни овлашта вә улардин қоғданғанда қандак усуларни қолланған?

Энеолитлик қонушлардин елинған ядикарлиқтар мәһсулат беридіған (ишиләп чиқарғучи) егиликниң асаси — мал өнеркандылығынан және деханчилиқниң (зираәтчилик) шәкиллөнгөнлигини испаттайтын болады. Илқа өнеркандылығынан тәрәккүй етиши адем наятида, турмуш-мәишийитидә муһим орун алды. Бу дәвирдә күндилік турмушта пайдилинилидиған бир қатар буюмлар мистин ясилишқа башлиди.

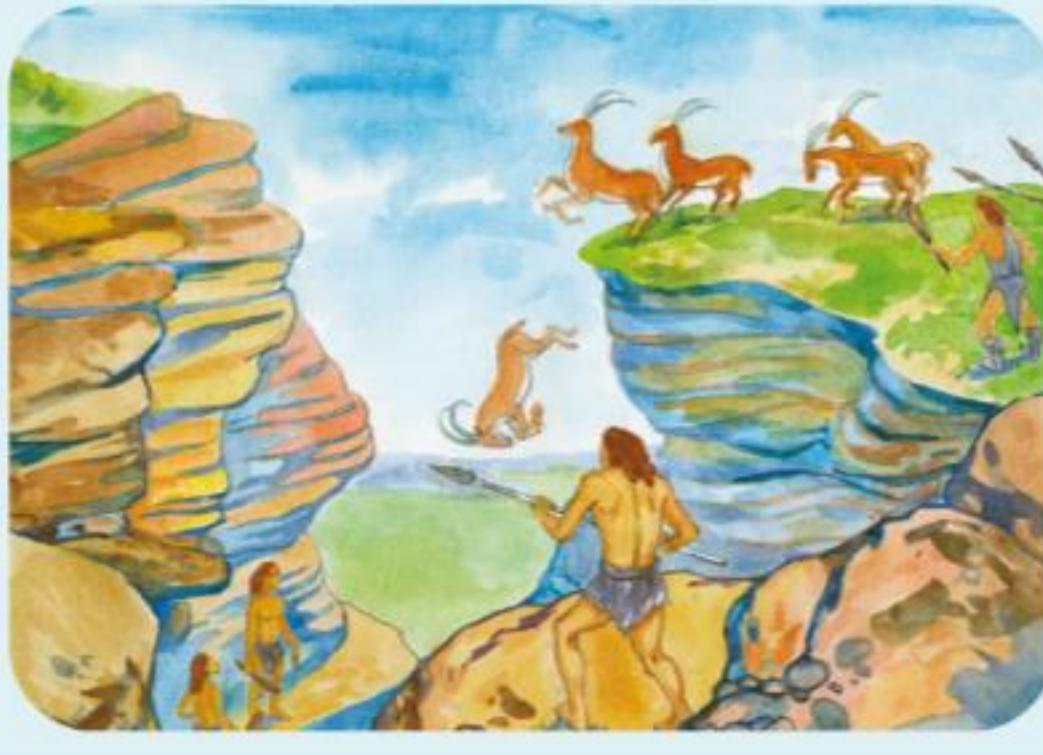
Бронза дәвридә мис вә бронза канини өзләштүрүш бирқәдәр яхши тәрәккүй өтти. Өмгөк мәһсулдарлиғи ашти. Уруклуқ жамаә арисида мұлук тәңсизлиги пәйда болуп, хусусий-шәхсий аилилик мұлук көнәйди. Аилилик егиликтер тәрәккүй өтти. Өмгөк қурал-сайманлири вә қурал-ярақ ясашта бронза асасий хам өшлия мәнбәси болди. Інгіл металларниң еритмилиридин пичак, оғак, чалға, палта, болқа охшаш өмгөк қураллирини, хәнжәр, нәйзә, оқя учири охшаш қурал түрлирини соқти. Бронзидин мәиший, егилик буюмлар, зенәтлик буюмлар ясашни йетилдүрди. Бу дәвирдә адемләр кан-руда еритиш, металл қуюш, соқуш, буюмға нәқиши-өрнек селиш, тәкшиләш, силиғдан пәдәзләш, безәш усуллирини яхши өзләштүрди. Башпана (өй-жай) селиш усуллириму хелә йетилди.

Бронза дәвридә һазирқи Қазақстан йерини келип-чиқиши теги жәһеттін өз ара туққан, йеқин қәбилиләр маканлиди. Улар Андрон, Бегазы-Дәндибай мәдәнийәтлири ядикарлиқлириниң тәкрапланмас, алайды үлгилирини қалдурди.

Бронза дәвриниң мәдәнийәтлири Қазақстанниң барлық территориясынан дегүдәк байқилиду.

Мал өнеркандылығынан тәрәккүй етиши билән биллә жәмийәттә өр кишиләрниң һөкүмран-ұстүнлиги ашти.

Диний дуниятонушида Күнниң, отниң хусусийитигө бағылғы ишәнчә-етиқатлири, тевиниши-сифиниши түрлири давамлишип, көң тарапады. Хөлиқ наятида буниң мұқум из-тамғилири ғар (қия) ташларға селинған рәсим-сүрәтлөрдин яққал өкис етилиду.

Тапшурұқ

Сүрәткә қарап, қедимқи адемләрниң аң овлаш вә жирткүч һайванлардин қоғдинаш усули тоғрилик һекайә түзүңлар.

Билимниң тәкшүр!

1. Таш дәвринин басқучларға бөлүнүшини рети билән ейтеп беріңілар.
2. Бронза дәври басқучилиринин асасий алаһидиликлирини атаңлар.

§64. ҚЕДИМДИКИ ҚӘБИЛИЛӘР МӘДӘНИЙИТИ

Бұғұнки дәристә:

көчмән мал чарвичилиғи вә деҳанчилиқниң шәкиллинишини қайтидин ядимизға қүшиrimiz;

төмүр дәври қәбилилиринин әмгәк қурал-саймандыры вә қурал-ярақлиринин алаһидилигиге дикқәт ағдуrimiz;

төмүр дәвридіки мәдәнияттегі сода ишинин тәрәққияттегі қайтилаймыз.

Миладидин авалқы 1-миңжиллиқниң бешіда ғазирқи Қазақстанниң далалирида асасий кәсип көчмән мал чарвичилиғи болди. Қедимиң төмүр дәвридә адәм өмгиги бурунқидинму үнүмлүк болған. Төмүр ишләш, униндин һөрхил буюмлар ясап пайдилиниш — мәһсулат беридиған егиликни техиму тәрәққий өткүзушкө түрткө болди. Ат-илқини улақ сұпитидә көң пайдиланған. Атниң егөр-тоқум түрлири (әнжамлири) мукәммәлләштүрүлди. Қурал-ярақ, турмуш буюмлиринин үеци түрлири ясалды. Кигиз өй көң пайдилинилди. Һарву, тәписи йепик һарвлар көчмән турмушта көң пайдилинилди. Төмүр дәври қәбилилиринин дуния тонушида Құнгө, отқа, өждатлар роңиға, тилсім тәбиәт күчлиригө ишиниш сақланды.

Қедимиң төмүр дәвридә қәбиләвий иттипақлар шәкилләнді. Ғазирқи Қазақстанниң жәнубий, шәрқий вә мәркизий наийәлиридин сақларниң, ғәрип, шималий наийәлиридин савроматларниң соң ядикарлиқлири (мәқбәрә, комплекс) тәтқиқ қилинди. Бесшатыр, Ишиктө мазар-тәписи, Тұғискен, Уйғарақ, Берел, Шиликти, Ташмола вә б. ядикарлиқлар сақларниң мәдәниятиниң бебанаға ғәзнилири болуп несаплиниду. Әмәлий-бәдии сәнъеттө овчиликни тәсвирләштө “найванат стили” көң таралды.

Егиликниң риважлиниши, қәбилиләрниң этнико-историялық үйекинчилиғи дәләтләрниң қурулушиға асас болди. Һунларниң бирләшмиси дунияға тонулди. Һунлар бирләшмисигө һөрхил қәбилиләр яки этнико-историялық сәясий қурулмилар киргән. Һунларниң ғәрипкө журуши “Хәлиқләрниң улук көч-көчигө” түрткө

Тирәк сөздәр:

- Көчмәнлик
- Төмүр дәври қәбилилири
- Улук Ипәк йоли

Бу қызық!

Бу йолларниң наимада “ипәк” дегендеген сөзниң қоллинилишини үддүл мәнасида қобул қилишқа болмайду. Ипәк рәхтләр, һәкикий мәнасида, мошу йол билән тошулған төварларниң бирила еди. Бу йол билән шундақла һөрхил химиявий дора-дәрмәкләр, металл буюмлар, ат жабдуқлири билән теридин ясалған һөрхил бағалиқ буюмлар билән қәғәзләр әвәтилип турди.

болған. Йөттисуда сақлар йерини мирас қилған үйсүн қәбилилири мал чарвичилиғи, деханчилик билән шуғулланды. Қаңдилар Жетиасар, Қоғунчи, Отырар-Қаратав мәдәнийәтлирини риважландурди. Қол һүнәрвәнчилик вә сода ишини тәрәккій өткүзди. Үйсүн, қаңли қәбилилири Хитай, Парфия, Рим, Кушан дәләтлири билән сәясий, ихтисадий вә мәдәний мунасивет орнатқан.

Миладидин авалқи 1-минжилликта металл еритишни өзләштүргөн адәмләр өнді хелә пухта төмүрни өзләштүрушниму риважландурди. Өнді төмүрниң аммивий қоллинишқа башлиниши егилик түрлириниң риважлиниши билән көплигөн қол һүнәр саһалириниң пәйда болушыға елип көлди. Адәмләр сани өсүп, соң шәһәрләр, дәләтләр пәйда болди. Өнді мошундақ шәһәрләр билән дәләтләр арисида адәмләрниң еңтияжлирини тәминләп, ошук мәһсулатлирини өткүзүш үчүн өз ара сода алақилири йолға қоюлди. Адәмләр арисида бир-биригө һажәтлик буюмларни алмаштуруштын — өнді мәхсус сода қилидиған орунлар вә беваситә сода иши билән шуғуллинидиған содигәрләр пәйда болди. Содигәрләр көпирек пайда тепиши мәхситидө өнді жирақ өлләргө өз мәһсулат-товарлирини апирип, униң орниға өзидө йоқ, керәклик товарлар елип келиш билән шуғулланды. Нәтижидө көплигөн турақлиқ сода йоллири пәйда болди. Болупму Хитайда анали сани өсүп, мәһсулат ишләп чиқириш саһалири тәрәккій өткөнликтин, уларниң товарлириниң айрим түрлиригө деген еңтияж бәк үстүн болди. Шуңлашқа Хитай өзлириниң товарлирини хошна көчмән қәбилиләргө вә уларниң йери арқылы өтүп, Алдинқи Азиядикі башқа дәләтләргиңе йөткүзүп турди.

Ойлан!

Хитайни Ғәрип дәләтлири билән бағлаштуридиған йол немә үчүн "Ипәк йоли" аталды?

"Ипәк йоли" тармақлириниң нами немигә бағылған шәкилләнди? Шәһәрләрнин, содиниң йұкселишидә "Ипәк йоли" қандақ роль атқурди?

Шундақ қилип Хитайни Мәркизий Азия вә Алдинқи Азия билән давамлаштурған йол тармақлири шәкилләнди. Улар мөшү йоллар бойидики көплигөн хәлиқләрниң ихтисадини вә мәдәнийитини риважландурушта миладидин авалқи II өсирдин буянқи қедими заманларда вә оттура өсирләрдө наһайити соң роль атқуруп, һәрхил қитъә-материкларда бөлөк турған дәләтләрни өз ара бағлаштурушқа зор үлүш қошти. Шуңлашқа бу йоллар "Улук йол" дәп аталди.

Бу йолларниң намини йәрлик хәлиқләр өзлири баридиған вә яхши билидиған турушлуқ җайларниң нами билән (Мәсилән, "Баласағунға баридиған йол", "Таразға апиридиған йол") атайдиған болған. Өнді қедими Мәркизий Азияниң хәлқи бу йолларни "Сәмәрқәнткә баридиған сода йоли" дегендеге охшаш соң шәһәрләр нами биләнму атайдиған.

Кейинирек, оттура өсирлөрдө, бу йол техиму риважлинип, Хитайдин чиққан товарлар Әрәп әллири билән Европиға йәткүзүлүп турған. XIX өсирниң ахираға қедәр мөшү йолниң тарихи тоғрилиқ илмий өмгөклөр язған тарихчилар униңға “Ипәк йоли” деген нам берип, бүгүнки тарихта мөшү нам көң тонулуп кетти.

Билимиңни тәкшүр!

1. Қедимқи төмүр дәвридики қабиләвий бирләшмиләрни атаңлар.
2. Қабиләвий иттифак, дөләт уқумлирини қандақ чүшинисиләр?
3. “Улук Ипәк йоли” сода, қатнаш йоллиринин тәрәққият тарихида қандақ из қалдурди?

Пишшиқдаш соаллири вә тапшуруқлар:

1. Сақ қәбилилириниң антропологиялык чирай-шәклиниң алаһидилиги қандақ?
2. Үйсүн қәбилилириниң антропологиялык чирай-шәкли қандақ?
3. Отқа сиғиниң адити қандақ давамлашты?
4. Сақларниң диний рәсим-йосунлук дүния тонушини қандақ ядикарлиқтар дәлілләйдү?
5. Сақ дәвриниң турғунылириниң диний рәсим-йосунлук ядикарлиқлири тоғрилик сөзләп беріндер.
6. Иптидаидай адәмләрниң кәспи тоғрилик сөзләп беріндер.
7. Егилекни жүргүзүш үчүн адәм тәбиий муһитқа қандақ маслашты?
8. Көчмән мал өткөнчилиғи қандақ пәйда болди?
9. Хитайни ғәрип әллири билән бағлаштуридиған йол немә үчүн "Ипәк йоли" дәп аталды?
10. "Улук Ипәк йолиниң" қандақ тармақлирини билисиләр? Униң тарихий әһмийити немидә?

ГЛОССАРИЙ

Австралопитек (лат. australis — жәнуп, pitekos — маймун) — 1924-жили Жәнубий Африкадын Калахари чөлидә, Тунгус әтрапидин тепилған адәмләрниң әждади.

Ақсүйәк — **ақсүйек** — дәстүр-әнъенә асасида “қара, авам хәлиқә” һәкүмранлық қылғучи әвлатларниң вәкили.

Алмаштуруш — **айырбас** — мұлукни, мални башму-баш алмаштуруш.

Алтун адәм — **алтын адам** — балдурқи төмүр дәвридин сақланған, сақ қорғинидин тепилған алтун кийимлик жәнчинин мурдиси.

Андронлук қияпәт — **андрондық түрпәт** — Шималий, Мәркизий вә Шәрқий Қазақстан территориясидә тепилған баш сүйәклириниң тәтқиқ қылғанда ениқланған бронза дәвери түрғунлиринин чирай-шәкли.

Анимизм — дәсләпки жамаә адәмлириниң һәр буюмниң жени бар дегән чүшәнчеси.

Антик язмилири — **антик жазбалары** — қедимий грек (юнан) вә рим муәллиплиринин язмилири.

Антрапоген басқучи — **антрапогендік кезең** — адәм пәйда болуп, униң егилик мәшғұлати тәбиәтниң тәсвирини өзгәртишкә башлиған басқуч.

Антрапогенез (грек. anthropos — адәм, genesis — теги-тәкти) — адәмләрниң теги-тәктини, тәрәққият тарихини, шәкиллинишини, тәрәққият басқучлирини тәбиәтшұнаслик вә жәмийәтлик пәнләргө тайинип тәтқиқ қилидиған пән саһаси.

Антрапология — (грек. anthropos — адәм, logos — илим-пән) — адәмләрниң бәдән қурулуши, түр-шәкли, қияпти вә урук-нәслиниң алайидиликлирини тәтқиқ қилидиған пән саһаси. Антрапология аталғусини қедимий грек алими Аристотель киргүзгән.

Антрапологиялық түр — адәмләрниң қияпәт алайидилиги.

Аорс — сарматларниң қабиләвий нами.

Арал төпә — **аралтөбе** — сармат жәнчисиниң (иккінчи “Алтун адәмниң”) қабринин тепилған жайи.

Архантроп — (грек. archaios — қедимий, anthropos — адәм) — скелет, сүйәк қалдуқлирини тәтқиқ қилиш арқылы адәмләрниң әжәдатлириға ятқузулған тирикчилик егилириниң илим-пәндик жиғинчақ нами. Улар адәмниң тәрәққият эволюциясиниң бириңи басқучи, йәни австралопитеклар билән адәмләр туққининиң арисидики әвлат дәп һесаплиниду. Таşқи шәклиниң һәрхил болушыға қаримай “тик жүридиған адәм” (Homo erectus) сүпитетидә бир түргә ятқузулиду.

Археология (грек. archaios — қедимий, kona, logos — илим) — тарих пәниниң қедимий дәвери билән оттура әсирләрдик инсанийәт жәмийити тәрәққиятниң қанунийәтлири билән асасий басқучлирини тәтқиқ қилидиған саһаси.

Археологиялык мәдәнийәтләр — **археологиялық мәдениеттер** — археологиялык ядикарлықтарға әмгәк қураллириниң, мәиший-турмуш буюмлириниң, қурал-ярақтарниң, дәпин қилиш қурулушлириниң охашалиғиға, бир мәзгилдә ясалғанлиғиға яки бир өлкигә топлинишиға қарап берилгән нам. Археологиялык мәдәнийәт намлиқ ядикарлықтарниң көп топланған йериниң яки әң дәсләп тәтқиқ қылған жайиниң нами билән атилиду.

Археологиялык ядикарлықтар — **археологиялық ескерткіштер** — турақ-жайлар, шәһәрчиләр, қорғанлар, қонушлар, сепилларниң, ишләпчиқириш орунлириниң, йолларниң, каналларниң қалдуқлири, қедимий қәбирләр, таш һәйкәлләр, қия таштики тәсвиrlәр билән йезиқлар, қедимий макан-жайларниң тарихий-мәдәний қәвити вә иптидай адәмниң һаяти билән хизмет-лавазиминиң изналири бар башқыму орунлар.

Ат әнжамлири — **ат әбзелдері** — атқа миниш вә тоқуш, һарвуға қошуш үчүн пайдилинидиған егәр-тоқумлар билән жабдуқлар.

Аттила — һүнларниң Шәрқий Европидики жүрүшлирини башқурған улук даһиси.

Ахеменидлар — **ахеменидтер** — қедимий Парс дәлитидики падиша әвлади.

Әлчи — елші — бир дәләтниң иккінчи дәләттиki дипломатиялык вакаләтлигиниң рәhbiri.

Әмәлий сәнъет — қолданбалы өнер — турмушқа көрәклик бәдий жиһазлиқ буюмларни ясайдиған сәнъет тури.

Әсир-әтиқә, абида — жәдігер — адәмләрниң өткән һаятиға мұнасивәтлик һәрхил мәлumatлар. Тарихий жайлардин тепилған баһалиқ әхбаратлар мәнбәси болуп тепилидиған буюмлар.

Әсир — ғасыр — 100 жылдин ибарат вақит бирлиги (өлчими).

Бехистун йезиқлири (язмилири) — Бехистун жазбалары — Парс падишаси Дарий I ниң қия ташқа миладидин авалқи 516-жили яздурған йезиқлири.

Билгә (дана) — білге (кеменгер) — түркій тиллиқларниң өз һекүмранлириға беридиған атақ-дәриjиси.

Бифас — икки қири ишләнгән таш қураł.

Бронза дәври — қола дәүірі — инсанийәт жәмийитидики тарихий-мәдәний басқуч, Қазақстанға миладидин авалқи II минжиллиқта тарифан. Бу басқучта металл өзләштүрүп, бронза металлургияси кәң қанат йейип, әмгәк қураллири билән қурал-ярақлар ясашта асасий материалға айланған.

Бурутлуқ тәпиләр — мұртты обалар — қедимий тәмүр дәвридин сақланған ядикарлықлар (миладидин авалқи VII — IV әсирләр).

Гарпун — нәйзиге охшаш учи учлук, һайван овлаш вә белиқ тутуш үчүн қолланған қураł.

Гәмә — жертөле — йәрдин қезилип, яғач путақ-шахлири билән йепилған йәр ей (гәмә).

Геология — Йәрниң жинислириниң вә ички қавәтлирини, уларниң тәркивини, курулушини, қозғилишини, тәрәкқият тарихини, йәр асти байлиқлириниң пәйда болушини, орунлишиш қанунийәтлирини тәтқиқ қилидиған тәбиәтшұнаслиқ пәнлириниң комплекси. Йәр жинислири қавәтлириниң шәкиллиниши тоғрилиқ археологиялық билимләрни геоархеология йөнилиши тәтқиқ қилиду.

Герб — Елтаңба — дәләтниң асасий рәмзлириниң бири.

Голоцен — геологиялық басқуч. Музлуктын кейинки дәвир. Тәхминән буниндин 10-12 млн жил мұқәддәм башланған.

Гот — тәриптика Қара деңиз әтрапидики сарматлар йеригә орунлашқан көчмән қабилиләр.

Григорий календари — григориан күнтізбесі — дуния бойичә қоллинилидиған рәсмий календарь, вақит һесави. 1582-жили Рим паписи Григорий XIII ниң күн билән түнниң тәңшилиши 21-мартқа келидиған қилип турақлаштуруш үчүн ясиган йеңи календари.

Грифон — йерим шир, йерим қумай яки беши, қанити қуш, бәдини ширға охшиған әpsанивий мәхлүк.

Гуньмо, күнби — үйсүнләрниң алий һекүмранлириниң титули.

Дәвир — дәүір — инсанийәтниң жәмийәттә пәриқлинидиған басқучлири (таш дәври, бронза дәври, тәмүр дәври).

Дромос — мазар-төпә астидики қәбиргә апиридиған, уни булап-талаштын сақлаш үчүн ясалған, дәлизгә охшаш, үсти йепилған қурулуш.

Дуниятонуш — дүниетаным — адәмниң тәбиәт вә ижтимаий һадисиләрни чүшәндүрүш тоғрилиқ тәхмини, ой-хуласиси.

Дунхулар — һунларға хошна қабилиләр.

Европеоидлиқ ирқ — европеоидтік түрпат — териси ақ, чачлири юмшақ, бәдини жуңлук, көзлири көк, үзи созмақ, қаңша бурун, калпуғи непиз болуп келидиған адәмниң урук-нәсиллік топи.

Еғиздуруқ — ауыздық — атниң еғизиға селиніп, икки тәрипи жүгөнни қадайдыған чулвури бар ат жабдуғи.

Еғизчә мәнбәләр — ауызша деректер — әвлаттин-әвлатқа тарихий дәвирләрдин еғизчә тариған әсәрләрниң умумий нами. Уларға тарихий һекайиләр, тарихий дастанлар, чөчәк-ривайәтләр, нәқилләр ятиду.

Еләт — этнос — бир хәлиқнин иккинчисидин ажритишқа мүмкінчилик беридыған ортақ бәлгүлири бар бирләшмә.

Етиқат-ишинчә — наым-сенім — әтрап муһит һадисилиринин тилсім күчлири тоғрилиқ қелиплашқан билим, чүшәнчә, көзқараашларға ишиниш, етиқат қилиш.

Жилнамә — жылнама — вақиәләрни болған жили, күни бойичә баян қилидиған бәк муһим язма мәнбәләр.

Жүргүш — жорық — һәрбий бәлүмләр билән қошунларниң мәлум бир йөнилишкә қарап бәт елип, транспорт яки пиядә уюшқан түрдә сәп билән қозғилиши.

Зәргарлық сәнъет — зергерлік өнер — зенәтлик буюмлар ясайдыған әмәлий сәнъет (қол һүнәрвәнчилик) түри.

Зооморфлуқ нәқиши-өрнәкләр — зооморфтық ою-өрнектер — һайванаттар дүниясини тәсвиrlәйдиған нәқишиләрниң түрлири. Униң кәң тарифини мұңгұзләрни тәсвиrlәйдиған нәқишиләр. Униңға — “мұңгұз”, “қошқар мұңгұзи”, “қош мұңгұз”, “сунук мұңгұз” ятиду. Шунинң билән билән жәніварларниң башқиму әзалирини тәсвиrlәйдиған “төгә боюн”, “куш қанити”, “ғаз боюн” охшаш түрлириму болиду. Мошу нәқишиләр билән өй жиһазлири, қурал-ярақ буюмлири безәндүрүлиду.

Ибадәт — ғибадат — Худаниң әмир-мәрүп қылған чәклимилирини булжутмай орунлаш, сиғиниш.

Ибадәтхана — ғибадатхана — Худаға етиқат қилидиған, диний мәрасимлар билән пәризләр атқурулидиған имарәтләрниң умумий нами.

Ижтимаий тәңсизлик — әлеуметтік теңсіздік — адәмләрниң жәмийәттә ижтимаий әһвалиға мунасивәтлик бөлүнүши.

Империя — 1) император башқурған монархиялық дәләт қурулушиниң түри; 2) дүнияниң һәрхил жайлирида бепаян территорияләрни бесивалған жирик мустәмлике дәләт.

Ипәк йоли — Жібек жолы — миладидин авалқи II әсирдин буян Хитай терриориясини Мәркизий вә Алдинқи Азия билән давамлаштуруватқан сода-карван йоллириниң умумий нами.

Иптидаий адәмләр топи — алғашқы адамдар тобыры — адәмләрниң таш дәвридики тирикчилик үчүн бирлишип күришиш зөрүрийитидин пәйда болған дәсләпки топи. Иптидаий адәмләр топиниң макан-жайлири Қазақстанда Сарыарқа, Ғәрбий вә Жәнубий Қазақстан, Йәттису, Балқашниң шималий өлкисидин тепилған.

Ирқ — түрпат — адәмләрниң насылға берилдиған түр-шәкли, қияпити.

Иттипақ — одақ — 1) ижтимаий, айрим адәмләрниң бирләшмилири; 2) дәләт бирләшмиси.

Ишләп чиқарғуучи егилик — өндіріш шаруашылық — адәмниң тәбиэтниң тәйяр мәһсулатини пайдиланмай, әмгәк нәтижисидә һажәтлик мәһсулатни ишләп чиқиши. Мәсилән, деханчилик вә чарвичилик.

Йерим көчмән — жартылай көшпелі — баһар, яз, күз мәзгилидә отлақлар шаралыға қарап силжип, көчүп, қишлиғи қора-жайи бар қишлоқларда қишлиайдыған мал чарвичилиғи.

Калтәк қилич (шәмшәр) — ақинақ — қедимий скиф, сак, сармат жәнчилири қолланған калтәк қилич.

Катауун түзлиңи — Катауун жазығы — һүнларниң европилиқлар билән жән қилған йери.

Кәскүч — кескіш — чети учлук, узун кәлгән таш тиликчиләр.

Кәштә бесиши (өрнәк селиш) — кестелеу (өрнек салу) — рәхт үстігә безәклик нәқиш селиш сәнъитиниң бир түри.

Кичик падиша — кіші патша — Хитай мәнбәлири бойичә қаңлиларниң өлкә һөкүмранлири.

Коллектив — ұжым — умумжәмийәтлик мәхсәт вә вәзипилири бойичә бирләшкән адәмләр топи.

Көч-көч — қоныс аудару — хәлиқниң түрлүк сәвәпләргә бағылар турушлуқ жайини йөткәп көчүши.

Көчмәнләр — көшпелілер — тәбиий отлақларға бағылар мели билән дайим көчүп журидиған хәлиқ.

Кроманьон — аңлық адәм вәкили, миладидин авалқи 40—35 мин жил илгири шәкилләнгән. Дәсләпки скелети Кро-Маньон өңқуридин (Франция) төпилди.

Күнби — үйсүнләрдик әң алый һакимийәт лавазими.

Күнгә тевиниши — күнгө табыну — қедимий қәбилиләрниң күнни Худа дәп тонуш адити. Униңға атап атни қурванлиқ қылған.

Қазақ шәжіриси — қазақ шежіресі — көчмән қазақ хәлқини тәшкил қылған қәбилиләрниң теги-тәктини баян қилидиған тарихий мәлumatлар.

Қәбиләвий иттипақ — тайпалық одақ — қериндашлиқ мунасивәтлири бар қәбилиләрниң ижтимаий вә этницик бирләшмиси.

Қәбилә — тайпа — дәсләпки жәмийәттеги бир йәрдә туридиған, тили бир, бирнәчә уруклардин тәшкилләнгән өз ара қериндаш уруклар бирләшмиси.

Қәбирстанлиқ (зәрәткалиқ) — зират — вапат болған адәм дәпин қилинидиған жай.

Қелип — қалып — сапал қача ясаш услублириниң бири.

Қомандан — қолбасшы — һәрбий ишларни башқұрғучи, ләшкәрбеши.

Қорған — дуал — лай, саман вә чимдин айландуруп селинған қорған, сепил.

Қорған — қедимий қәбирләр үстидики таш яки топа догилири (үгүндилири).

Қош мұңгұзлұқ — қос мүйізді — Зуль-Карнейн А. Македонскийниң “қош мұңгұзы” бар екән деген шәриқ хәлиқлириниң ривайитидин чиққан нам.

Қурванлиқ — құрбандық — диний мәрасим, Худаларға атап, роһларни әскә елип, мал союш, нәзир бериш мәрасими.

Леваллуа — таш ишләш техникиси. Дәсләп пухта тәйярланған чәмбәр шәклидики таштин таш парчилири сундурувенини. Андин кейин улардин керәклик қурал-ярақ ясиған. Бир тәрипи созунчак, йәнә бир тәрипи япилақ болуп келиду.

Маддий мәнбәләр — заттық деректер — тарихий дәвиrlәрдик вақиәләрни, турмуш-тирикчиликни, егилекни, маддий мәдәнийәтни көрситидиған мәнбәләр, ми-раслар.

Мазар-төпиләр — обалар — қедимий дәвиrlәрдин сақланған археологиялық ядикарлиқтар, дәпин қилиш жайлири. Төпиләргә қәбир үстигә таш, топидин дода түрғузулғанлири ятиду.

Макролит — йоған чекилған таш қураллири.

Мамонт — пил аилилиқ, жуңи қелин, йәр бетидин муз бесиши дәвридә йоқап кәткән жанивар.

Мәдәнийәт — мәдениет — тәбиэттә адәмниң мәшғулати арқылы ясилидиған өзгиришләр.

Мәдәний қәвәт — мәдени қабат — адәм тирикчилиги нәтижисидә қелиплашқан йәр қәвити, тарихий дәвиrlәрдә болған шәһәр вә сепил-қорғанларниң харабилирида пәйда болған, бирнәчә қәвәттін ибарәт догилар. Униңда мәиший-егилек, қурулуш излири вә б. сақланған.

Мәқбәре — кесене — қәbir бешиға, қәбирстанлиққа селинған, гүмбәзлик мәдәний-тарихий ядикарлиқ.

Мәнивий қәдрийәтләр — рухани құндылықтар — философиялик, диний, эстетикилиқ, мәнивий-роһий, һоқуқий, сәсий идеяләрдин ibarət. Мәнивий идеяләр тоғра яки натоғра болушimu мүмкін, бирак улар өзиниң қиммитини йоқатмайды.

Мәргән — мерген — көзлигән нишаниға дәл тәккүзидиған мәхир атқучи.

Мезолит (грек. *mesos* — арилиқ, *lithos* — таш) — таш дәвриниң палеолит билән неолит арилиғидиқи оттура басқучи, маддий мәдәнийәт тәрәққияти жәһәттін палеолитниң давами болуп һесаплиниду.

Менгир — қорған дөгисини айландуруп қоршаш үчүн турғузулған көләмлик таш догилар.

Микролит — ихчам таш; трапеция, сегмент, үчбулуң шәклидиқи таш тиликчилири. Асасән егилик қураллириға қистурма, қондурға ретидә қоллинилған.

Монғол ирқи — монғол тұрпат — серик, күлрәңтерилик, қелин чачлиқ, бәдининин түки аз, жумук көз, ялпақ үз, япма қапақ, қелин йоған калпуғи билән пәриқлинидиған урук топи.

Музлук — мұздық — қар билән муздин қелиплашқан муз жиғиндиси.

Неандерталь адими (*Homo neandertalensis*) — **Неандерталь адамы** — сүйәк скелети сақланған иптидаий адәмләрниң айрим топи. Илимда умумий палеоантроплар топиға кириду.

Неантроплар (грек. *neos* — йеңи *anthropos* — адәм) — археологиялик қезиш ишлиридин тепилған вә бүгүнки аңлиқ адәмләрниң (*Homo sapiens*) умумий нами, уни кроманьонлиқлар дәпмү атайду.

Неолит (грек. *neos* — йеңи, *lithos* — таш) — таш дәвриниң ахирқи басқучи. Неолит дәвринин әң муһим утуғи — малчилиқ билән деҳанчилиқниң, йәни егиликниң ишләп чиқарғуч түрлириниң пәйда болуши. Хронологиялик жәһәттін миладидин авалқи 3-минжилликта болған бу һадисә илим-пәндә “неолит ағдуруushi” дәп атилиду.

Нөнелар — нөнелер — үйсүнләргә хошна қабилиләр.

Овчилик — аңшылық — иптидаий адәмләрниң асасий кәспи — явайи һайванларни овлаш.

Оғу — келі — данни ғозигидин ажритип, угитишқа беғишенған яғач әсвал.

Олтиришлиқ — отырықшы — йәр шараити билән тәбиәт алаһидиликлиригә бағылар хәлиқниң бир йәрдә жайлишиши.

Онлуқ система, миңлиқлар — ондық жүйе, мыңдықтар — қедимий көчмәнләрдиң қошун топлаш системиси.

Остеология — сүйәк вә скелетларниң қурулуши, алаһидилик һәм пәриқлирини тәтқиқ қилинидиған илим-пән саһаси.

Отлақ — жайылым — от-чөпи мол тәбиий йәр көләми.

Өзәкташ (нуклеус) — қурал тәйярлаш үчүн мәхсус ишләнгән таш. Қедимий заманларда төвәнки палеолитта дүгләк, мустең дәвридә пирамида шәкиллік, жуқарқи палеолитта призма шәклидиқи түрлири болған.

Өңкүр — үңгір — иптидаий адәмләрниң панагаһи, ғар ташлар арисидиқи йочуклар.

Палеоантроплар (иптидаий адәмләр) — **палеоантроптар** — мустең дәвридиқи адәмләрниң умумий нами.

Палеоантропология — адәмләрниң теги-тәктини, тәрәққият тарихини, униң шәкиллинишини, тәрәққият басқучилирини сүйәк қалдуқлириға тайинип тәтқиқ қилинидиған саһа.

Палеолит (грек. *palaios* — иптидаий, *lithos* — таш) — таш дәвриниң қедимий басқучи.

Палеонтология (палео вә грек. *ontos* — жанлиқ организм, *logos* — пән) — йоқилицеп кәткән өсүмлүк вә жаниварлар, уларниң тарихий тәрәққият қанунийәтлирини тәтқиқ қилинидиған пән саһаси.

Парадарайа — деңизниң у четидики сақлар.

Пәш көрүк — пеш көрік — һава (йәл) пұвдәйдиған тәшүклири бар металл еритидиған пәш.

Петроглиф — тақтаташ, қия ташларға селинған рәсимләр, тәсвиirlәр.

Питекантроп — маймун тәхлит адәм вәкили, йәр бетидә 1 млн 500 мин жил илгириңдегі наят кәчүргән, дәсләп скелети Ява аралидин тепилған.

Пичақ тәхлит таш пластина — **пышақ тәрізді тас тілік** — призма шәклидик таштин чеқип ясалған узунирақ әмгәк қураллири.

Протошәһәр —protoқала — қедимий шәһәрләрниң башланмиси болған бирнәччә мин жил илгәрки ихчам турушлуқ җайлар. Уларда шәһәрниң айрим көрүнүш-бәлгүлири пәйда болушқа башлыған.

Прохоров мәдәнийити — Прохоров мәдениеті — Сармат мәдәнийитиниң үлгиси.

Рәсим-йосун — салт-дәстүр — һәр хәлиқниң дини вә етиқати, турмуш-тирикчилигиниң алайидиликлиригә мувалиқ әсирләр давамида топланған йосунлириниң жиғиндиси.

Руда (кан) — кен — тәркивидә пайдилик қезилмилар бар, йәр астидин елинидиған нәрсә.

Руна — ташқа, лайға, төмүргә, яғачқа сизап, оюп язған йезик. Қедимий герман, скандинав, түркій хәлиқләрниң арисида кәң тариған.

Савут — сауыт — һәрхил қураллардин сақлинешқа беғишиләнған кийим.

Сапал — қыш — лайдин әйлинип, көйдүрүлгән материал. Униңдин идиш-қачилар, көмзәкләрни ясайды.

Саркофаг — яғачтин, таштин, мәрмәрдин ясилип, көркәм йезиқлар билән пәдәзлинидиған, очук асман астиға яки мәхсус иншаэт ичигә қоюлидиған тавут.

Сарматия — Қара деңиз бойида вә униңға йекин җайларда сармат қабилилири маканлиған тәвәниң умумий нами.

Сепил, қорған, қамал — бекініс, қорған, қамал — тураклиқ қошуни, қурал-яриғи бар, һажетлик озук-түлүк вә б. нәрсиләр билән тәминләнгән, дүшмән қоршавида қалғанда узак вакит қарши турушқа мүмкінчиліги бар һәrbий турак, шәһәр сепили. Қедимий шәһәрләрниң әтрапи мунарилиқ тамлар вә ор билән қоршилидиған болған.

Скифия — Қара деңиз бойида вә униңға йекин җайларда скиф қабилилири яшиған тәвәниң умумий нами.

Сюннулар — һүн қабилилириның бирхил нами.

Тактика — уруш һәрикәтлириниң барлық түрлирини оқуп-үгиниш, режиләш, тәйярлаш вә уруш жәриянида услуб-усулларни қоллиниш.

Тақсай комплекси — Тақсай кешені — сармат мәликисиниң ("Алтун мәликинин") қәбри орунлашқан жай.

Таш өзәк — тас өзек (ядрище) — таш қураллири чеқип елинған ялпақ таш парчиси.

Теримчилиқ — терімшілік — иптидаий адәмләрниң асасий кәспи, истимал қилишқа ярамлиқ гия томурлирини колап, қуш тухумини жиғип, дәрәктә өсүватқан һәрхил мәгиләрни териш.

Тиграхауда — учлук бәклүк сақлар.

Топ — тобыр — таш дәвридә иптидаий адәмләрниң тирикчилик үчүн күрәштә бирләшкән топи.

Тотемизм — уруклук жәмийәттеги адәмләр топинин теги-тәктини жаниварлар билән бағлаштуруш асасида шәкилләнгән етиқатлар.

Тумар — бойтүмар — бала-қаза, яла-төһмәт, көз вә тилдин, келишмәсликләрдин сақлайдиған, қувәт беридиған тилсім күчкә егә ирим бәлгүсі.

Түмәнбәши — түменбасы — он мин ләшкәрниң қомандани.

Улуқ Ипәк йоли — Ұлы Жібек жолы — Европа әллирини Хитай билән бағлаштурған қедимий сода йоли.

Улуқ күнби, кичик күнби — Ұлы күнби, кіші күнби — үйсұнләрдің һакимиеттегі лавазимлири.

Улуқ Нұқислар — Ұлы Нұқістер — үйсұнләргө хошна қедимиң улусниң нами.

Унифас — бир чети ишләнгән макролит.

Уруқ — ру — дәсләпки адәмләрниң түкәнчилик жәһәттін бирлишип өмүр сүргөн турақлиқ колективи.

Үрчук — үршықбас — егирилгән жипни орап, жиғишқа беғишилған дүгләк, төвән тәрипидә тутидиған сепи бар қурал.

Хақанлиқтар — қағанаттар — түркій тиллиқ хәлиқләрниң V әсирдин кейинки дәләтлири.

Хань суалиси — Хань әuletі — Хитайни башқурған суалалә.

Хаомаварга — хаома ширнисини тәйярлайдыған сақлар.

Хәлиқләрниң улуқ көч-көчи — халықтардың ұлы қоныс аударуы — IV—VI әсирләрдә һүнларниң жүрүшлири тәсиридин қабилиләрниң шәриқтін ғәрипкә қарап силжиши.

Һаганча — келсап — данни һаганча ичигә салғандын кейин уни соқудыған дүгләк яғач.

Найванат стили — аң стилі — қедимиң көчмәнләрниң әмәлий тәсвирий сәнъити. Бу аталғы тәсвирий сәнъеттің асасий мавзуси сүпитеттә җан-жаниварларни вә әпсанә-ривайәтләрдің әжайип-ғарайип һайванларни тәсвиrlәштин вүжүтқа кәлгән.

Нәрбий демократия — әскери демократия — жәмиәттә әл башқуруш тизгини қабилә дәһилири билән қатар қоманданларниң, батурларниң қолида болидыған жәмиәтлик-сәясий түзүм.

Һүн — ғүн — һазирқи Монголия, Қазақстан территориясини маканлиған қедимиң қабилиләрниң умумиң нами.

Цивилизация — өркениет — жәмиәттің маддий вә мәнивий утуқлириниң жиғиндиси.

Чаңғирақ — шаңырақ — кигиз өйнин хасијәтлик вә әң жуқарқи бөлиги.

Чапқа — шапқы — иптидай адәмләрниң таштын ясалған, палтиға охшаш қаттиқ буюмларни кесишкә, чепишқа қоллинилидиған әмгәк қурали.

Чигу — үйсұнләрниң Иссиқкөл әтрапидиқи қедимиң пайтәхти.

Чоппер — таштын тәйярланған узунчақ кәлгән қурал. Униң пәқәт бир четила ишләнгән.

Чоппинг — икки чети (биси) ишләнгән таштын ясалған көләмлик қурал.

Шаньюй, тәңриқут — шаньюй, тәңірқұт — һүнларниң дәләт рәһбириның лавазими.

Эволюция — тәбиәттә вә ижтимаий системада пәйдин-пәй үзлүксиз тәрәққият жәрияни.

Экспедиция — алаһидә мәхсәт билән қуруулуп, әхбаратлар издәштүрүш, топлаш.

Энеолит (лат. aeneus — мис вә грек. lithos — таш) — таш дәвридин кейинки адәмләрниң дәсләп металлни, мис, қәләй, жәзни өзләштүргөн дәври.

Юәбань дөлити — Юәбань (Иобан) мемлекеті — ғәрипкә силжиған һүнларниң үйсүн территориясидә қурған дөлити.

Ядикарлиқ — ескерткіш — адәмниң қедимиң дәвирләрдин бүгүнки күнгичә бәк муһим утуқ-муваттәкүйәтлириниң алаһидә, қайтиланмас маддий-мәнивий үлгилири, хәлиқниң тарихий басқучидиқи қәдрийәтлири, бебаһа мираслири.

Язма мәнбәләр — жазбаша деректер — йезип қалдурулған, тарихий вақиәләрни баян қилидиған жилнамиләр, тәтқиқатлар, құндиликләр, қолязмилар, шәжирilik мираслар, китаплар.

Учебное издание

Омарбеков Талае
Хабиженова Гульнара Болатовна
Картаева Таттигул Ереайыновна
Ногайбаева Мендиғуль Сагатовна

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
(Древний мир)

Учебник для 5 классов общеобразовательных школ
(на уйгурском языке)

Редактор Р. *Фожамбәрдиев*
Бөдий редактор А. *Сланова*
Технико-редактор И. *Тарапунец*
Компьютерда сөһипилигөн Г. *Наширова*

Нәшриятка Қазақстан Жүмһурийити Билим вә пән министрлигинин
№ 0000001 дәләтлик лицензияси 2003-жили 7-июльда берилгөн

ИБ № 5669

Нәширгө 26.07.17 қол қоюлди. Формати 60x84¹/₂. Офсетлик көфөз. Інерип түри
“SchoolBook Kza”. Офсетлик нәшир. Шөртлик басма тавиғи 22,32 + 0,46 форзац.
Шөртлик бояқ нәжіми 92,04. Несапқа елинидиған басма тавиғи 15,42 + 0,79 форзац.
Тиражи 2000 данә. Бүйрутма №

“Мектеп” нәшрияти, 050009, Алмута шәһири, Абай проспекти, 143.

Факе: 8(727) 394-37-58, 394-42-30.

Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34.

E-mail: mektep@mail.ru

Web-site: www.mektep.kz

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

